

فراگرد تنظیم تا کنترل

بودجه

ویرایش سوم با تجدید نظر کلی

Download from: aghalibrary.com

تالیف: اسفندیار فرج وند

(عضو هیئت علمی دانشکده اقتصاد)

بسم الله الرحمن الرحيم

فراگرد تنظیم تاکنترل بودجه

(ویرایش سوم با تجدید نظر کلی)

و

اطلاعات بودجه سال ۱۳۸۴

مؤلف:

اسفندیار فرج وند

انتشارات فروزش

کد ۲۷۶

فرج وند، اسفندیار، ۱۳۳۸ - فراگرد تنظیم تا کنترل بودجه/مولف: اسفندیار فرج وند - [ویرایش ۲] تبریز: فروزش، ۱۳۸۲.	۲۰۸ ص، جدول نمودار. فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا. کتابنامه: ص ۲۵۳-۲۵۶.
ISBN: 964-8501-83-1	بودجه ریزی - ۲. بودجه برنامه ریزی. القده عنوان.
	ق ۴ ف ۲۰۰۹/ HJ ۲۵۲/۲۸
	۱۳۸۰
	کتابخانه ملی ایران محل نگهداری:
۸۰-۱۲۸۳۷ م	

نام کتاب: فراگرد تنظیم تا کنترل بودجه

نویسنده: اسفندیار فرج وند

ناشر: انتشارات فروزش

حروفچینی: واحد کامپیوتر انتشارات فروزش

تیراژ: ۱۰۰۰۰ نوبت چاپ: سی و سوم ۱۳۸۹

قیمت: ۴۸۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۵۰۱-۸۳-۴-۹۷۸-۹۶۴-۸۵۰۱-۸۳-۴ ISBN: 978-964-8501-83-4

مراکز پخش و فروش

دفتر و فروشگاه مرکزی: تبریز- خیابان امام خمینی، نرسیده به چهارراه آبرسان

تلفن: ۳۳۶۹۵۲۵ (۰۴۱۱) فاکس ۳۳۵۷۰۶۱ (۰۴۱۱)

فروشگاه شماره (۱): خیابان امام خمینی- سه راه طالقانی- پاساژ جام جم- طبقه اول

تلفن: ۵۵۲۰۷۹۲-۵۵۵۶۷۳۳ (۰۴۱۱) فاکس: ۵۵۶۶۳۲۲ (۰۴۱۱)

فروشگاه شماره (۲): تبریز- کوی ولی عصر- بالاتر از فلکه شریعتی- نرسیده به فلکه بازر

تلفن: ۳۳۰۱۴۶۷-۳۳۰۱۴۷۹ (۰۴۱۱)

دفتر پخش تهران:

۰۲۱)۶۶۴۶۱۴۶۰

تقدیم به :

روح پدر مهربان و فداکارم :

قهرمان فرزوند

و

تقدیم به :

معلم والای اخلاق، آگاهی و مسؤلیت :

استاد فرزانه آقای مقصود فراسقفی

فهرست کلی

فصل اول: کلیات

دولت و سیر تحول وظایف آن
ضرورت، اهمیت و تاریخچه، بودجه

فصل دوم: تعاریف و اصول بودجه

تعاریف بودجه
اصول بودجه

فصل سوم: طبقه‌بندی بودجه

طبقه‌بندی بودجه در سیر تکوین بودجه
انواع طبقه‌بندی بودجه‌ای

فصل چهارم: فرآیند بودجه و بازیگران بودجه‌ای

سیکل بودجه
بازیگران بودجه

فصل پنجم: تنظیم بودجه

پیشنهاد بودجه
بررسی بودجه
لایحه بودجه

فصل ششم: تصویب بودجه

بودجه و دموکراسی
کیفیت تصویب بودجه در مجلس

فصل هفتم: اجرای بودجه

اجرای بودجه در مورد هزینه‌ها
اجرای بودجه در مورد درآمدها

فصل هشتم: کنترل بودجه

۱- نظارت و کنترل قوه مجریه
۲- نظارت و کنترل قوه مقننه

فصل نهم: روشهای تنظیم بودجه

روشهای پیش‌بینی درآمدها
روشهای برآورد هزینه‌ها

فصل دهم: بودجه و سایر علوم

بودجه و اقتصاد
بودجه و سیاست‌گذاری
بودجه و مدیریت
بودجه و حسابداری
بودجه و کامپیوتر
تکوین بودجه
نظریه بودجه

فصل یازدهم: مسائل و مشکلات بودجه

فهرست تفصیلی

فصل اول: کلیات بودجه و نقش دولت در اقتصاد

۱۷	.....	مقدمه
۱۷	.....	دولت و سیر تحول وظایف آن
۲۰	.....	نظریه‌های اقتصادی در مورد نقش دولت
۲۳	.....	نقش‌های دولت
۲۴	.....	تناسب بین نقش و تواناییهای دولت
۲۷	.....	واژه بودجه
۳۷	.....	تاریخچه بودجه
۲۹	.....	تاریخچه بودجه در ایران
۳۲	.....	ضرورت بودجه و بودجه نویسی
۳۴	.....	اهمیت بودجه
۳۵	.....	نیاز به بودجه‌بندی در سازمانها

فصل دوم: تعاریف و اصول بودجه

۳۷	.....	تعاریف بودجه
۴۲	.....	اصول بودجه
۴۲	.....	اصل سالانه بودن بودجه
۴۴	.....	اصل جامعیت
۴۵	.....	اصل وحدت بودجه
۴۶	.....	اصل شمولیت یا تفصیل
۴۷	.....	اصل تخصیص و عدم تخصیص
۴۸	.....	اصل انعطاف پذیری بودجه
۴۸	.....	اصل تخمینی بودن درآمدها
۴۹	.....	اصل تحدیدی بودن هزینه‌ها
۵۰	.....	اصل تعادل
۵۰	.....	ارزیابی نظریه‌های مختلف در خصوص تعادل در بودجه دولت

فصل سوم: طبقه‌بندی بودجه

۵۳	اهداف طبقه‌بندی بودجه‌ای
۵۴	طبقه‌بندی بودجه در سیر تکوین بودجه
۵۴	انواع طبقه‌بندی بودجه‌ای
۵۶	طبقه‌بندی درآمدها و سایر منابع تأمین اعتبار
۶۰	طبقه‌بندی هزینه‌ها
۶۴	طبقه‌بندی عملیات
۶۸	طبقه‌بندی سازمانی
۷۲	طبقه‌بندی اقتصادی
۷۴	ضمیمه ۱-۳: نمونه‌هایی از طبقه‌بندیهای بودجه در لایحه بودجه سال ۱۳۸۰

فصل چهارم: سیکل بودجه و سازمانهای بودجه‌ای

۸۳	سیکل بودجه
۸۴	سازمانهای بودجه‌ای (بازیگران بودجه)
۸۴	الف: نقش قوه مقننه در تدوین سیاستهای اقتصادی و مالی
۸۶	ب: نقش قوه مجریه در تنظیم خط‌مشی‌های اقتصادی
۹۴	ج) نظارت قوه قضائیه از طریق سازمان بازرسی کل کشور

فصل پنجم: تنظیم و پیشنهاد بودجه

۹۷	پیش‌بینی مقدماتی بودجه
۹۹	تهیه گزارش اقتصادی سالانه
۹۹	بخشنامه بودجه
۱۰۱	تهیه و تنظیم بودجه در دستگاه‌ها
۱۰۳	بررسی بودجه
۱۰۵	ارائه بودجه به شورای اقتصاد
۱۰۵	تهیه لایحه بودجه و ارسال آن به هیئت دولت
۱۰۵	لایحه بودجه
۱۰۷	پیام بودجه
۱۰۸	تهیه و تنظیم بودجه در شرکتهای دولتی
۱۱۰	ضمیمه ۱-۵: بخشنامه بودجه سال ۱۳۸۰ کل کشور

فصل ششم: تصویب بودجه

۱۱۸	بودجه و دموکراسی
۱۲۱	اهمیت لایحه بودجه
۱۲۲	صلاحیت مالی و بودجه‌ای پارلمان
۱۲۳	خصایص قانون بودجه
۱۲۵	انواع بودجه تقدیمی به مجلس
۱۲۶	کیفیت تصویب لایحه بودجه کل کشور در مجلس شورای اسلامی ایران
۱۲۸	شور در لایحه بودجه
۱۲۹	تصویب بودجه در شرکتهای دولتی
۱۲۹	موارد خاص در تصویب بودجه

فصل هفتم: اجرای بودجه

۱۳۱	اجرای بودجه در مورد هزینه‌ها
۱۳۲	ابلاغ بودجه
۱۳۲	مبادله موافقت نامه طرح و فعالیت
۱۳۴	تخصیص اعتبار مصوب
۱۳۴	مصرف اعتبارات
۱۳۹	تنخواه گردان، پیش پرداخت و علی الحساب
۱۴۰	اجرای بودجه در مورد درآمدها
۱۴۱	روشهای انعطاف پذیری بودجه
۱۴۲	مرحله اجرای بودجه در شرکتهای دولتی
۱۴۴	معاملات دولتی
۱۴۵	لزوم رعایت انضباط مالی و پرهیز از اسراف در تخصیص و مصرف اعتبارات

فصل هشتم: کنترل اجرای بودجه

۱۵۰	انواع کنترل
۱۵۰	۱- نظارت و کنترل قوه مجریه (نظارت درونی)
۱۵۰	الف) نظارت مالی
۱۵۱	ب) نظارت عملیاتی
۱۵۲	۲- نظارت و کنترل قوه مقننه (نظارت بیرونی)

- ۱۵۲ ..... الف (نظارت قضائی
- ۱۵۳ ..... ب (نظارت پارلمانی
- ۱۵۴ ..... هدفهای تفریح بودجه

فصل نهم: روشهای تنظیم بودجه

- ۱۵۷ ..... روشهای پیش بینی درآمدها
- ۱۵۷ ..... روش سال ماقبل آخر
- ۱۵۸ ..... روش حد متوسطها
- ۱۵۸ ..... روش پیش بینی مستقیم
- ۱۵۸ ..... روش سنجیده منظم
- ۱۵۸ ..... روشهای برآورد هزینهها
- ۱۵۹ ..... بودجه متداول
- ۱۵۹ ..... بودجه ریزی افزایشی
- ۱۶۰ ..... بودجه عملیاتی
- ۱۶۱ ..... بودجه بندی بر مبنای صفر
- ۱۶۲ ..... نظام بودجه ریزی طرح و برنامه

فصل دهم: بودجه، اقتصاد و مدیریت

- ۱۶۵ ..... استراتژی بودجه
- ۱۶۶ ..... ابزارهای بودجه ای
- ۱۶۸ ..... کسری بودجه و مدیریت قرضه عمومی
- ۱۶۸ ..... کسری بودجه و انواع آن
- ۱۷۰ ..... راههای تأمین مالی کسر بودجه
- ۱۷۱ ..... آثار اقتصادی کسر بودجه
- ۱۷۳ ..... بودجه و سیاستگذاری
- ۱۷۵ ..... بودجه و برنامه ریزی اقتصادی
- ۱۷۷ ..... بودجه و مدیریت
- ۱۷۹ ..... بودجه و برنامه ریزی
- ۱۸۱ ..... بودجه و سازماندهی
- ۱۸۲ ..... بودجه و هماهنگی

۱۸۳	بودجه و کنترل
۱۸۵	بودجه و نظام اداری
۱۸۵	سیر تکوین بودجه
۱۸۸	نظریه بودجه
۱۹۲	بودجه و حسابداری
۱۹۲	بودجه و کامپیوتر

فصل یازدهم: مسائل و مشکلات نظام بودجه ریزی ایران

۱۹۵	۱ - تخصیص اعتبارات جهت بقاء دستگاه نه اجرای وظایف
۱۹۶	۲ - عدم ارتباط بودجه سالانه با شرایط اقتصادی
۱۹۶	۳ - در نظر نگرفتن بار مالی ناشی از فعالیتهای فعلی دولت روی هزینههای آتی
۱۹۶	۴ - ناهماهنگی میان منابع و مصارف بودجه
۱۹۷	۵ - وجود هزینههای پنهان در بودجه
۱۹۸	۶ - انعطاف پذیری بیش از حد بودجه شرکت های دولتی
۱۹۹	۷ - تقاضای بودجه اضافی
۱۹۹	۸ - تعیین تکلیف برای قلمروهای نامربوط به سیاستگذاری مالی
۱۹۹	۹ - جدایی نظام تهیه از نظام کنترل بودجه
۲۰۰	۱۰ - فقدان نظارت عملیاتی دقیق
۲۰۰	۱۱ - منظور نکردن هزینه فرصت از دست رفته
۲۰۱	۱۲ - تلاش برای مصرف اعتبارات در ماههای پایانی سال

فهرست منابع و مأخذ

۲۰۲	منابع فارسی
۲۰۷	منابع خارجی

پیشگفتار

کمیابی موضوع مشترک علمی چون اقتصاد، مدیریت و بودجه است. اقتصاد به علم اداره منابع کمیاب تعبیر می‌شود؛ مدیریت را استفاده مؤثر و کارآمد از منابع مادی و مالی و انسانی می‌دانند و بودجه نیز از یک دیدگاه به تبدیل منابع مالی به اهداف انسانی تعریف شده است.

در هر سه مقوله، استفاده بهینه از منابع قابل توجه است. چراکه منابع کمیاب‌اند و ضرورت دارد این منابع کمیاب اداره شوند. همانطور که یک خانواده باید تعادلی بین درآمدها و هزینه‌های خود ایجاد کند، دولت نیز ملزم به تنظیم دخل و خرج خود می‌باشد. کمیابی منابع مالی یک محدودیت اصلی در بخش دولتی است. صرفنظر از موقعیت مالی کشورها، هیچ دولتی را از مقایسه بین اهداف و انتخاب بین آنهاگریزی نیست چه در زمان حال و چه در آینده. در مواجهه با این منابع کمیاب، توجه مداوم به برنامه‌ریزی و تخصیص منابع ضرورت تام دارد. وقتی وظایف دولت محدود به حفظ و استقرار نظم و امنیت بود (دولت - ژاندارم) انتخاب اهداف و اداره کردن منابع کمیاب چندان رخ نشان نمی‌داد، و کارپیش‌بینی، ثبت و نگهداری درآمدها و هزینه‌ها نیز با روشهای ساده‌ای صورت می‌گرفت؛ ولی وقتی مفهوم دولت ژاندارم جای خود را به دولت - رفاه می‌دهد و وقتی قسمت عمده‌ای از درآمد ملی از طریق بودجه تحصیل شده و مجدداً به صورت مخارج عمومی توزیع می‌شود، استفاده از فنون و روشهای خاصی برای مدیریت منابع و مخارج دولت اجتناب ناپذیر می‌نماید. به عبارت دیگر هر قدر دامنه وظایف دولت، پیچیده‌تر و متنوع‌تر می‌شود، استفاده از ابزارها و فنون دقیق‌تری برای مدیریت مالی دولتی و استفاده بهینه از منابع کمیاب ضرورت بیشتری می‌یابد.

بودجه یک کشور نشان دهنده جایگاه دولت در اقتصاد و به عبارتی حدود و ثغور دخالت دولت در جامعه است و اداره صحیح امور مالی دولت، نقش بسزایی در بهسازی نظام اقتصادی و نظام اداری یا مدیریت بخش دولتی دارد. به جرأت می‌توان گفت آنچه یک دولت یا یک حزب به عنوان سیاستهای خود اعلام می‌کند و یا برنامه‌هایی که یک نامزد انتخابات ریاست جمهوری در نطق انتخاباتی خود اظهار می‌کند، در بودجه تجلی پیدا می‌کند، یعنی این ارقام بودجه است که نشان می‌دهد یک دولت یا یک رئیس‌جمهور به آموزش و پرورش اولویت بیشتری قائل است یا به امور زیربنایی یا بهداشت و یا ...

اگر مردم یک «بخش» خواهان تبدیل شدن بخش خود به «شهرستان» هستند یا مردم منطقه‌ای طالب ایجاد یک استان جدید هستند، دغدغه اصلی‌شان اتصال به انشعاب اصلی بودجه دولت است؛

چون هر قدر این انشعابات فرعی تر می شود جریان بودجه نیز ضعیف تر می شود و سهم آنها کمتر. عنوان این درس در سرفصل مصوب وزارت فرهنگ و آموزش عالی "فراگرد تنظیم و کنترل بودجه" انتخاب شده است؛ اما نگارنده، برای اینکه عنوان کتاب دربرگیرنده کلیه مراحل تنظیم، تصویب، اجرا و کنترل بودجه باشد به جای تنظیم و کنترل، تنظیم تا کنترل را انتخاب نموده است.

آنچه در این مجموعه به صورت کتابی به رشته تحریر درآمده است، مربوط به جنبه های نظری و عملی بودجه بندی دولتی با تأکید بر نظام بودجه بندی کشورمان می باشد. برای آشنایی خوانندگان گرامی با جنبه های عملی، مواردی چون بخشنامه بودجه، نمونه طبقه بندیهای بودجه ای در ایران و ... در کتاب آورده شده است؛ لکن، جهت پرهیز از اختلاط مفاهیم با مصادیق، حتی المقدور سعی شده چنین مواردی خارج از چارچوب اصلی کتاب و به صورت ضمیمه گنجانده شود.

این کتاب اولین اثر نگارنده است و بی گمان خالی از نقص نمی باشد؛ لذا متواضعانه منتظر و محتاج دریافت پیشنهادات صاحب نظران این رشته برای اصلاحات لازم در چاپهای بعدی کتاب می باشد.

در اینجا لازم میدانم مراتب سپاس و قدردانی خود را از استادان ارجمندی که با راهنماییهای روشنگرانه خود مرا در جهت تقلیل نارسائیهای کتاب یاری نموده اند، به ویژه آقای دکتر حسن میرزایی اهرنجانی، آقای جمال فلاح و آقای بهروز اعظمی، همچنین از آقای نیکجو مدیر محترم انتشارات گلباد و خواهر ارجمندم ربابه فرجوند که زحمت حروفچینی کتاب را تقبل نمودند و همسر فداکارم که هم مشوق و هم پشتوانه فکری ام در تألیف کتاب بودند اعلام دارم و همچنین از کلیه عزیزانی که به هرنحوی در مراحل مختلف کار اعم از تهیه منابع، دریافت مجوز، صفحه آرایی، دریافت تسهیلات بانکی و امور چاپ یاری ام نموده اند از جمله آقایان میراحمد حسینی، قاسم ریاضی نیا، سلیمان نوروزی، یوسف هندی، یحیی اسلامی، محمد شبخیز، علی فرهادی، علی حلیمی، حسین پورحسن، علی اصغر پورعزت، علی دیواندری، حسن غمیلو، علی جهانگیری، هادی میرزائی صمیمانه تشکر و سپاسگزاری نموده و زحماتشان را ارج می نهم.

اسفندیار فرجوند

تابستان ۱۳۸۰

مقدمه

بودجه شاهرگ حیاتی دولت است؛ زیرا دولت تمام فعالیتهای مالی خود، اعم از کسب درآمد و پرداخت هزینه‌ها برای اجرای برنامه‌های متعدد و متنوع خود را در چارچوب قانون بودجه انجام می‌دهد. بنابراین بودجه آئینه تمام‌نمای همه برنامه‌ها و فعالیتهای دولت بوده و نقشی بسیار مهم و حیاتی در توسعه اقتصاد ملی ایفاء می‌نماید.

توجه به این امر که دولت ایران بیش از دوسوم درآمدهای اقتصاد ملی یا اقتصاد کلان را به خود اختصاص داده و معادل همین مبلغ را (با فرض نداشتن کسری بودجه) در قالب هزینه‌های عمومی در انواع برنامه‌ها و فعالیتهای خود خرج می‌کند، اهمیت و نقش بودجه را در هدایت و جهت‌دهی به بخش‌های مختلف اقتصاد جامعه آشکار می‌سازد؛ بطوری که به جرأت می‌توان گفت که هر نوع پیشرفت و توسعه در بخش‌های گوناگون اقتصاد جامعه مدیون برنامه‌ریزی عملیات دولت در قالب بودجه بوده و برعکس هر نوع عقب‌ماندگی و عدم توسعه در بخش‌های مختلف اقتصادی جامعه را نیز می‌توان به نواقص و کمبودهای نظام بودجه‌بندی نسبت داد.

نظام بودجه‌بندی به عنوان یک ابزار مهم و حساس برای برنامه‌ریزی عملیات و فعالیتهای دولت به موازات رشد و توسعه دولت و جامعه مراحل و تحولات مهمی را پشت سر گذاشته و امروزه بصورت یک نظام پیچیده فنی و مالی درآمده است. این نظام در آغاز پیدایش خود به علت محدودیت حوزه فعالیت دولت و به علت نگرش منفی جامعه نسبت به فعالیتهای دولت، عمدتاً یک ابزار سیاسی بوده و از دهه سوم قرن (میلادی) حاضر به علت رواج اقتصاد «کینزی» که دولت را به مداخله در فعالیتهای اقتصادی و سرمایه‌گذاری‌های اجتماعی تشویق و ترغیب می‌نمود و حاکمیت دولتهای «پارلمنتاریسم» توانسته بود تا حدودی اعتماد مردم را جلب کند، بودجه دولتی به عنوان ابزار اقتصادی و مالی علاوه بر نقش‌های سیاسی، نقش‌های اقتصادی و مالی را نیز به عهده گرفت و بالاخره با گسترش فعالیتهای دولتی در همه جنبه‌های زندگی و بزرگتر و پیچیده‌تر شدن سازمانهای دولتی و پیشرفت روشهای مدیریت و برنامه‌ریزی و ظهور تکنولوژی اطلاعاتی امروزه نظام بودجه‌بندی یک سیستم پیچیده‌ای از طرحها و برنامه‌هاست و بودجه علاوه بر نقش‌های سیاسی و اقتصادی، نقش حساس و مهم برنامه‌ریزی را نیز عهده‌دار شده است و امروزه بودجه منعکس‌کننده انواع برنامه‌ریزیهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه است.

از طرفی چون مسلم شده که توسعه امری یک‌بعدی نبوده و توسعه اقتصادی می‌تواند به توسعه اجتماعی و فرهنگی بیانجامد، مهمترین عامل در وقوع این امور گزینش درست اهداف، استراتژی‌ها و نهایتاً رسالت‌های سیستم برنامه‌ها و طرح‌های بودجه است و انتخاب درست اهداف، استراتژی‌ها، رسالت‌ها در چارچوب باور به ارزش‌های خاصی از قبیل باور به توسعه، باور به تکامل انسانها، باور به پیشرفت اجتماعی و ... ممکن است که خوشبختانه این نوع باورها نه تنها در ایدئولوژی اسلامی جامعه‌مان موجود است، بلکه در نصّ وحی و متون روایات و احادیث اسلامی تأکید شده است.

گذشته از جنبه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، امروره نظام بودجه‌بندی به علت گستردگی و پیچیدگی سیستم طرح‌ها و برنامه‌های بودجه، جنبه‌های فنی و تکنیکی بودجه که شامل انواع برنامه‌ریزیها (خطی و غیرخطی)، استفاده از انواع مدل‌های کمی، آماری و ریاضی و انواع نرم‌افزارهای رایانه‌ای برای تصمیم‌گیری‌های بودجه‌ای می‌شود، از اهمیت و اولویت ویژه‌ای برخوردار است که بدون آموزش‌های لازم، استفاده مفید و مؤثر از آنها ممکن نیست.

کتاب حاضر که آقای اسفندیار فرج‌وند تدوین و تألیف نموده اطلاعات آموزشی لازم در جنبه‌های متفاوت اشاره شده در بالا را فراهم آورده و من مطالعه آن را به همه دانشجویان رشته‌های اقتصادی، مالی و مدیریت و کارشناسان سازمان برنامه و بودجه لازم و توصیه می‌نمایم.

دکتر حسن میرزائی اهرنجانی

دانشیار دانشگاه تهران

فصل اول

کلیات بودجه و نقش دولت در اقتصاد

مقدمه

دولت که نهاد اصلی و پایه در هر سیستم سیاسی است، زمینه اصلی عملکرد بودجه می‌باشد و آشنائی با زمینه‌های تکوین و وظایف دولت لازمه شناخت بودجه دولتی است. از این رو بحث خود را با بررسی این زمینه‌ها آغاز می‌کنیم. تکیه بر روی دولت به هنگام بحث راجع به بودجه به چند دلیل ص موجه است:

- ۱ - از نظر تاریخی دولت نخستین واحد یا شخصیتی است که تن به نظم بودجه‌ای داده است.
- ۲ - بودجه دولت از لحاظ حجم بزرگترین بودجه‌های تنظیمی است و بدین لحاظ مسائلی که در آن مطرح می‌شود بیشتر و گاهی پیچیده‌تر از سایر بودجه‌هاست.
- ۳ - محدودیت دولت به هنگام اجرای بودجه معمولاً بیشتر از افراد و مؤسسات است و اجرای بودجه تابع مقررات دقیق‌تری است (پیرنا، ۱۳۴۸: ۲۳۵).

دولت و سیر تحول وظایف آن

وظایف دولت و نقش آن در فعالیتهای اقتصادی در ادوار مختلف تاریخ یکسان نبوده و بر حسب تحولاتی که در زندگی اقتصادی و اجتماعی جوامع روی داده، حدود وظایف دولتها تغییر کرده است. مسئله حدود وظایف دولت و نقش آن در فعالیتهای اقتصادی از آنجا مهم است که هر قدر دولتها در برابر جامعه وظایف بیشتری را عهده‌دار گردند و به ویژه در امور اقتصادی مداخله بیشتری کنند، بهمان نسبت مالیه عمومی و بودجه اهمیت بیشتری پیدا کرده و دامنه قوانین مالی وسیع‌تر می‌گردد. ذیلاً تحولات حدود وظایف دولتها بطور اختصار مورد بررسی قرار می‌گیرد.

چون تمام گروهها در پاسخ به نیازهای معینی ایجاد شده‌اند، بنابراین دولت نیز باید برای تأمین نیازهای خاصی بوجود آمده باشد. از آنجا که دولت نهادی است که در همه جا وجود دارد، بنابراین نیازی که دولت در پاسخ به آن ایجاد شده، باید همگانی باشد. مسئله‌ای که همه به آن علاقمندند، داشتن امنیت است؛ همه می‌خواهند امنیت داشته باشند؛ در همه جا مردم می‌خواهند جانشان از گزند بدنی ایمن باشد. (مقتدر، ۱۳۶۹)

هنگامی که گروهی از افراد شیوه دفاع از خود را در قالب سازمان متشکل کردند دولت پا به عرضه وجود نهاده است. در درجه اول چیزی که ابتدا به صورت امنیت جانی افراد بوجود آمد، بعداً به چیزی وسیعتر گسترش یافت. افراد بشر علاوه بر امنیت جانی خود، طالب چیزهای دیگری نیز هستند. باید یک حداقل نظم و ثبات موجود باشد که افراد در پناه آن بتوانند به زندگانی و کار و کوشش خود ادامه دهند. باید یک چارچوب نظم و امنیت وجود داشته باشد که از یک طرف روابط افراد را با یکدیگر و از سوی دیگر روابط افراد را با اشیاء (مانند حق مالکیت) معین کند. بهترین اصطلاح برای بیان این سیستم «نظم» است. منظور از نظم، یک شیوه زندگانی است که دولت در ایجاد آن کوشش می‌کند. این همان وظیفه‌ای است که معمولاً به عنوان وظیفه استقرار «نظم و قانون» بیان می‌شود. به عبارت دیگر اگر قرار است نظم، موجب صلح شود، باید مبتنی بر قانون و سازمانهای اجراکننده قانون باشد. ولی موضوع به همین جا ختم نمی‌شود؛ زیرا نظم در سربازخانه، در زندان و قبرستان نیز وجود دارد. در واقع منظم‌ترین جای دنیا قبرستان است. ولی هیچ یک از اینها دولت نیستند. گرچه باید اذعان کرد که حکومت‌های دیکتاتوری به هر سه اینها شباهت دارند. دولت برای اینکه به مرحله کمال و تعادلی برسد، باید واجد چیزی بیش از نظم باشد. کلید این مطلب در عبارت معروف «سنت اگوستین» است که می‌گوید:

«اگر از دولت «عدالت» برداشته شود، هیچ فرقی بین دولت و یک دسته دزد نیست؛ زیرا گروه دزدان نیز دارای رئیس و فرمانروایی هستند. دزدان با یکدیگر سوگند وفاداری خورده‌اند و غنائم طبق قانونی بین آنها تقسیم می‌شود و اگر توفیق یابند که مال و منال خود را افزایش دهند و سرزمینهایی را تصرف کنند به صورت دولت در می‌آیند با این تفاوت که در مرحله قبلی یاغی و قانون شکن لقب می‌گرفتند و در وضع جدید خود قانون را در دست دارند.» (مقتدر، ۱۳۶۹)

بنابراین برقراری امنیت، نظم و عدالت منشاء اصلی تشکیل دولت بوده و ابتدائی‌ترین وظایف دولتها را در مراحل اولیه تکوین آن تشکیل می‌دهد.

در قرون وسطی نیز وظایف دولتها محدود بود. در این عصر بیشتر جوامع به صورت ملوک الطوائفی اداره می‌شد که در رأس آن پادشاه قرار داشت. در این سیستم، پادشاه متعهد به حفظ اتباع خود بود و هریک از قسمتهای ملوک الطوائفی موظف بودند با منابع و سپاهیان خود از پادشاه پشتیبانی کنند. وظایف اولیه حفظ کشور و اجرای عدالت بوسیله پادشاه و معتمدان وی انجام

می‌گرفت. در دوره قرون وسطی هزینه دستگاه فئودال و پادشاه از محل عواید اتفاقی، کمکها، باج، حقوق، راهداری و مالیاتها تأمین می‌شد.

انجام خدمات عمومی مانند حمایت از بینوایان، مراقبت از بیماران، فرهنگ و سایر خدمات اجتماعی که امروزه از وظایف دولتهاست در قرون وسطی جزء وظایف کلیسا و اشخاص و صنوف و طبقات مختلف بشمار می‌رفت. در حکومت‌های «دولت - شهر» ایتالیا، آلمان و انگلستان در دوره قرون وسطی برخی از کارهای عمومی مانند احداث کانال، سالنهای عمومی و احداث راهها بوسیله دولتها انجام می‌شد. ولی بطور کلی در این دوره مانند دوران قدیم وظایف دولتها بسیار محدود بود و از این جهت نه مالیه عمومی اهمیت داشت و نه به بررسی مسائل مالی توجهی می‌شد. در سیستم فئودالی قرون وسطی مالیه عمومی در واقع مالیه خصوصی پادشاهان و دستگاه فئودال بود.

از لحاظ مطالعات مربوط به مالیه عمومی در دوره قرون وسطی مانند تمام مسائل علمی و فلسفی بحث و تحقیق منحصر به کلیسا و روحانیون و محدود به اصول و مبانی خاصی بود و از این جهت در این عرصه نیز پیشرفتی حاصل نگردید. (وحیدی، ۱۳۴۸: ۸)

بوجود آمدن دولتهای جدید همراه با افزایش وظایف عمومی و وسعت یافتن این وظایف بود. تحولات عمیق و بزرگ اقتصادی و اجتماعی و سیاسی در اروپا در قرن شانزدهم، مانند سقوط سیستم ملوک‌الطوایفی و پیدایی حکومت‌های مرکزی، توسعه صنعت و تجارت، افزایش مقدار پول در معاملات، اکتشافات جغرافیایی، ازدیاد جمعیت، توسعه و اهمیت یافتن شهرها، گسترش شهرنشینی، رشد سرمایه‌داری تجاری و از این قبیل تحولات مهم، به یکباره همه مفاهیمی را که در گذشته در باره مسائل اجتماعی و اقتصادی و سیاسی و همچنین مسائل علمی و فلسفی وجود داشت از بین برد و مفاهیم تازه‌ای را جانشین آن ساخت. از جمله این تغییرات مهم موضوع وسعت یافتن حدود و دامنه وظایف و تکالیف دولت و در نتیجه افزایش اهمیت نقش مالیه در سازمان حکومت بود.

نظریه‌های اقتصادی در مورد نقش دولت

یکی از موارد عمده مورد بحث در اقتصاد، نقش و اندازه دولت است. مطالعه در زمینه حدود و ثغور دخالت دولت موجب ظهور مکاتب، نظریه‌ها و نظام‌های سیاسی و اقتصادی متفاوتی در جهان شده است.

تعیین حدود دخالت دولت در حوزه فعالیت‌های اقتصادی، مهمترین مسئله‌ای است که از بدو

شکل‌گیری اندیشه اقتصادی مدرن، پیش روی نظریه پردازان اقتصادی قرار داشته است. در این باره که دولت در حوزه اقتصادی چه نقشی دارد سه دوره را می‌توان از هم تفکیک کرد: (بانک جهانی، ۱۳۷۸)

۱- دوره‌ای که از قرن هیجدهم با تحولات صنعتی در انگلستان آغاز شد و همراه با اندیشه‌های اقتصاددانان کلاسیک بود. مشخصه اساسی نظام اقتصادی در این دوره، دخالت محدود دولت در امور اقتصادی است و وظایف آن با آنچه آدام اسمیت به عنوان وظایف اساسی دولت طرح کرده بود، انطباق داشت. آدام اسمیت نظریه پرداز اولیه کلاسیکها، در کتاب معروف خود به نام «ثروت ملل» سه وظیفه را برای دولت لازم می‌داند: (پژویان، ۱۳۷۵: ۵)

- ۱- حمایت از جان و مال جامعه در مقابل دشمنان احتمالی از طریق ایجاد ارتش و نیروی نظامی.
- ۲- ایجاد نظم و اعمال قانون و جلوگیری از تجاوز افراد به حقوق یکدیگر با برقراری قوانین لازم، ایجاد دادگاهها و تأسیس نیروهای انتظامی داخلی.
- ۳- فراهم نمودن کالاها و خدماتی که با وجود فایده زیاد و اهمیت قابل ملاحظه‌ای که برای جامعه دارند، هزینه ایجاد آن از طریق سرمایه گذاری فردی یا گروهی به وسیله بخش خصوصی قابل تأمین نیست. (۱)

۱. در اینجا باید متذکر شد، اعتقاد کلاسیکها به محدود نگهداشتن وظایف دولت متأثر از شرایط زمانی و مکانی خاصی بود که در آن قرار داشتند. در زمانی که آدام اسمیت و کلاسیکهای اولیه - همان کسانی که بیشترین محدودیت را برای دولت قایل بودند- نظریه‌های اقتصادی خود را بیان می‌کردند، ابتدای دوران صنعتی شدن بود. بخش کشاورزی کم و بیش شرایطی نزدیک به بازارهای رقابتی را داشت. بخش صنعت نیز در آن دوران از بنگاههای نسبتاً کوچک تولیدی یا به عبارتی دیگر کارگاههای تولیدی تشکیل می‌شد که به دلیل آغاز تحولات تکنولوژی، پیچیدگی در تکنیک تولید وجود نداشته و به عبارت دیگر ورود به فعالیتهای صنعتی نه نیاز به سرمایه‌های کنونی و نه پیچیدگی تکنولوژی امروزه را داشت. در بخش صنعتی نیز تعداد کارگاهها نسبتاً زیاد بود؛ یعنی شرایط نزدیکی به بازارهای رقابتی برقرار بود. درست است که شرایط وجود یک بازار رقابت کامل بسیار دشوار

است تا برقرار شود، ولی در دوره کلاسیکهای اولیه موارد بیشتری از بازارهای نزدیک به شرایط رقابتی وجود داشت.

بطور کلی اقتصاددانان کلاسیک میانه خوبی با دخالت دولتها نداشتند و شعاری داشتند و می‌گفتند «بگذارید کارها بگذرد، بگذارید انجام دهند»^(۱) و به تعبیر آدام اسمیت، اگر عدم تعادل‌هایی در اقتصاد وجود داشته باشد، در داخل نظام اقتصادی دست نامرئی هر گونه عدم تعادلی را به تعادل خواهد رساند. (اقتداری، ۱۳۴۷: ۳۵-۳۴)

۲- در نیمه اول این قرن دو واقعه انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ و بحران بزرگ اقتصادی اروپا و آمریکا (۳۴-۱۹۲۹)، سبب شد که دولت در حوزه اقتصادی نقش بیشتری ایفا کند. نظریه کلاسیک که برای دولت یک نقش انفعالی و ناظر قابل بود و وظیفه او را تنها حفظ نظم عمومی و انجام خدمات محدودی می‌دانست (نظریه دولت - ژاندارم^(۲)) متروک شد و نظریه جدیدی جایگزین آن شد، که خواستار نقش فعالانه برای دولت بود (نظریه دولت - رفاه اجتماعی^(۳)). بدین ترتیب «دست نامرئی آدام اسمیت هرگز از آستین عطوفت خود به در نیامد و کاری در جهت آسایش و رفاه محرومان نکرد و عدم تعادل‌های هول‌انگیز به تعادل‌های انسانی و آرام بخش نیانجامید و لاجرم با فشار طبقات محروم و با حمایت معنوی انسان دوستان، آنچه دست نامرئی می‌بایستی انجام می‌داد و نداد، آرام آرام وظیفه دولتها شد و بر دوش آنان قرار گرفت.» (اقتداری، ۱۳۴۷: ۳۶)

جان مینارد کینز با انتشار کتاب معروف خود بنام «تئوری عمومی اشتغال بهره و پول» در سال ۱۹۳۶ اساس نظریه کلاسیکها را به باد انتقاد گرفت. محور اصلی نظریات کینز بر گسترش دامنه فعالیت دولت در امور تولیدی و اقتصادی و سرمایه‌گذاری‌های دولت برای رسیدن به سطح اشتغال کامل قرار داشت. بدین ترتیب راه برای دخالت مستقیم دولت در امور اقتصادی باز شد، بطوری که در امور مربوط به بانک - حمل و نقل و تولید مستقیماً دخالت کرد. مثلاً برای کارگران نرخ مزد تعیین می‌کرد، در بازار مواد مصرفی دخالت خود را به طرق مختلف بروز می‌داد، جیره‌بندی می‌کرد، مکانیسم عرضه و تقاضا را به میل خود تغییر می‌داد. بطور کلی با تغییر شرایط ساختار تازه‌ای از روابط اجتماعی و اقتصادی و مفهوم جدیدی از دولت پدیدار شد که در آن حاکمیت سستی و حفظ

1. *Laissez - Fair*

2. *Gendarme - State*

3. *Welfare - State*

نظم و تأمین امنیت و دفاع از کشور تنها بخش کوچکی از وظایف آن بشمار می‌آید. یعنی اگر دولتهای آغاز حکومت لیبرالیسم اقتصادی کارشان حفظ وضع موجود بود، این وظیفه تبدیل به سامان دادن به نابسامانیها، ولو به قیمت برهم زدن وضع موجود شد و علاوه بر حفظ و نگاهداشت نظم و استقلال و تأمین عدالت، تأمین رفاه و پیشرفت و سلامت جامعه نیز در حیطه تکالیف دولت درآمد. (۱)

۳- اما در ربع پایانی قرن بیستم دوباره رجعت و بازگشتی به سوی اندیشه‌های دوره اول به وجود آمد و رویکرد موسوم به «نئولیبرالیسم» توانست اندیشه‌های دولت‌گرای سوسیالیستی و کینزی و... را از صحنه خارج کند. در این دوره ناتوانی نظامهای سوسیالیستی در پاسخگویی به خواسته‌ها و تقاضای مصرفی افراد، به علاوه ناتوانی دولتهای رفاه در حل معضل رکود - تورمی در کشورهای پیشرفته سرمایه‌داری زمینه را برای احیای رویکرد «لیبرالیسم» در قالبهای فکری جدید فراهم کرد.

بطور کلی دهه ۱۹۹۰ را می‌توان دهه خصوصی‌سازی و گرایش به اقتصاد بازار نام‌گذاری کرد. در این دهه بسیاری از کشورهای در حال توسعه بر حسب ضرورت و مقتضیات زمان، برای دستیابی به رشد و توسعه اقتصادی مطلوب سعی در استفاده از قوانین اقتصاد بازار نموده و به منظور فایق آمدن بر مشکلات عظیم اقتصادی خود، به فکر کاهش دخالت‌های دولت در فعالیتهای اقتصادی و متعاقباً

۱. بسیاری ضرورتها را انسان تنها هنگام روبه‌رو شدن با آنها می‌پذیرد. زمانی که یک بیماری مسری جان هزاران کودک را در معرض تهدید جدی قرار می‌دهد به لزوم مایه‌کوبی کودکان علیه بیماریهای مسری و خطرناک پی می‌بریم. لزوم دخالت دولت در امور اقتصادی جامعه تنها در جریان کساد بزرگ (۱۹۲۹-۱۹۳۳) و پس از آن پذیرفته شد. پس از بیکار شدن میلیونها نفر کارگر و صنعتگر در کشورهای پیشرفته صنعتی نظیر امریکا، انگلستان و آلمان و پس از مشاهده مظاهر فقر و بیکاری و عوارض اجتماعی و سیاسی ضرورت دخالت دولت در اقتصاد و ایجاد هزینه‌های دولتی به منظور خروج جامعه سرمایه‌داری از کساد و بحران پذیرفته شد. اقتصاد سرمایه‌داری در جریان نشو و نما و تکامل خود همواره با نوسانات اقتصادی روبه‌رو بوده است ولی اغلب قادر می‌شده است با تحمیل مصایبی به جامعه عمدتاً به کمک مکانیسم بازار آنها را پشت سر گذارد. کساد بزرگ متفاوت با بحرانهای قبلی زنگ خطر را به صدا درآورد و ضعف مکانیسم بازار و لزوم دخالت دولت در اقتصاد لااقل در مقاطع حساس تورم و بیکاریهای شدید مورد توجه قرار گرفت. (نقل از اقتصاد کلان، نوشته احمد اخوی)

خصوصی سازی مؤسسات تولیدی و تجاری تحت کنترل دولت افتاده اند. معلوم شد که تصمیمات اقتصادی در سطح کلان و در شرکت های تحت پوشش دولت توسط اقتصاددانان گرفته نمی شود؛ بلکه تکنوکرات ها هستند که تصمیم می گیرند و سپس برای تصمیمات خود توجیه اقتصادی ارائه می نمایند. با این همه هنوز سایه سنگین دولت بر سر اقتصاد کشورهای در حال توسعه، احساس می شود.

تجربه تاریخ اقتصادی بشر، حاکی از این واقعیت است که در مجموع، اصل عمومی مبتنی بر مالکیت خصوصی و اداره امور اقتصادی کشور، بدون دخالت و مدیریت دولت استوار می ماند و گرایش به اداره خصوصی اقتصاد، امری عقلایی می باشد. از طرفی، گستردگی فعالیت دولت در اقتصاد، در زمان های مختلف، به دلیل ناتوانی بخش خصوصی در تحقق عدالت اجتماعی و تخصیص بهینه منابع در فعالیتهای اجتماعی می باشد و این در حالی است که بسیاری از کشورها، به دلیل کمبود منابع تولیدی، مدیریت و تکنولوژی مناسب و پایین بودن نرخ بازدهی سرمایه گذاری، انحصارهای خانوادگی و ایجاد قطب های سیاسی - اقتصادی، مداخلات و تعرضات خارجی و ... از آینده اقتصادی نه چندان مطلوبی برخوردار می باشند. عوامل مزبور دخالت دولت در اقتصاد را توجیه می کند. اما تجربه نشان داده است که وجود یک دولت بزرگ در اقتصاد، باعث کاهش انگیزه مشارکت های گسترده مردمی در فعالیتهای اقتصادی می شود و روحیه رقابت، ابداع، قبول خطر کردن (ریسک)، دلسوزی در کار و قناعت در هزینه ها را تقلیل می دهد.

بطور کلی تجربه ثابت نموده است که دو مدل ساختاری اقتصاد که شامل اقتصاد با مکانیزم بازار و اقتصاد دستوری^(۱) می باشند، هیچ کدام به تنهایی نتوانستند به مشکلات اقتصادی پاسخ صحیح و مناسب دهند و به جرأت می توان گفت که حتی در کشورهای سرمایه داری نیز شکل اقتصاد بر اساس مکانیزم بازار وجود ندارد؛ بلکه اقتصادها مختلط و شامل هر دو سیستم خصوصی و کنترل عمومی می باشند (بارفروش، ۱۳۷۳: ۱۶).

نقش های دولت

دولت ها چند نقش و یا وظیفه در امور اقتصادی دارند که کم و بیش نسبت به بقیه وظایف و نقش های

آنها اهمیت بیشتری دارند. اینها در واقع از اهداف سیاست‌گذاری بخش عمومی نیز محسوب می‌شوند. این نقش‌ها تحت عناوین «تخصیصی»، «توزیعی»، «تثبیتی» و «قانونی» در ادبیات مالیه عمومی مطرح هستند. فرآیندی که طی آن، چگونگی استفاده از کلیه منابع و امکانات جهت تولید کالاها و خدمات عمومی تعیین می‌گردد، «تخصیص»^(۱) نام دارد. تعدیل‌هایی که در وضع درآمدها و ثروت‌ها صورت می‌گیرد تا جامعه به شرایطی نایل گردد که توزیع نهایی عادلانه و یا منصفانه گردد، تحت عنوان «نقش توزیعی دولت»^(۲) بررسی می‌گردد. مجموعه خط‌مشی‌هایی که جهت حصول به وضع پایداری در قیمت‌ها، رشد مطلوب در تولیدات و اشتغال و وجود تناسبی معقول در تراز پرداخت‌ها، اعمال می‌گردد در قالب وظیفه و یا نقش تثبیتی مطرح می‌شود. سرانجام تدابیر مربوط به تدوین و حفظ مقررات اقتصادی وظیفه قانونی حکومت را نشان می‌دهد. (دادگر کرماجانی، ۱۳۷۸: ۵-۴)

تناسب بین نقش و تواناییهای دولت

برقراری تناسب صحیح بین نقش و ظرفیتهای دولت برای بهبود بخشیدن به کارایی دولت حیاتی است. دولت چگونه می‌تواند چنین تناسبی ایجاد کند؟

وظایف دولت به ترتیب از فعالیت‌هایی که در توان او نیست و در صورت ورود به آن زمینه‌ها، هرگز آنها را به سامان نخواهد رساند، تا فعالیت‌هایی که دولت می‌تواند با مداخله از طریق آنها به هماهنگی بین بازارها، و یا توزیع مجدد داراییها پردازد، به شرح زیر قابل طبقه‌بندی است: (بانک جهانی، ۱۳۷۸: ۷۰-۶۸)

کشورهایی که دولت‌هایی با توانایی‌های کم دارند باید در وهله نخست هم خود را به وظایف اصلی و اولیه یعنی فراهم کردن کالاهای عمومی معطوف کنند. از جمله این موارد، می‌توان به تضمین حقوق مالکیت، تأمین ثبات کلان اقتصادی، واریسی (کنترل) بیماری‌های واگیر، تأمین آب آشامیدنی سالم، ایجاد راه‌ها و حمایت از اقشار ضعیف و در مانده اشاره کرد.

از این خدمات اصلی و اساسی که بگذریم وظایف میانجیگرانه دولت مطرح می‌شود. از جمله این

1. Allocation

2. Distributive

موارد، می‌توان به نقش دولت در اداره آثار خارجی^(۱) (حفظ محیط زیست)، وضع مقررات در ارتباط با انحصارات، و تمهید بیمه‌های اجتماعی (نظیر بازنشستگی و خدمات مربوط به دوران بیکاری) اشاره کرد. در اینجا نیز محملی برای عدم مداخله دولت وجود ندارد، در نتیجه از دخالت گریزی نیست. تنها موضوعی که در این باره برای دولت مطرح می‌شود، این است که چگونه این وظایف را به نحو احسن انجام دهد؛ یا به عبارت دیگر مداخله بهینه آن چگونه باید باشد. دولت در این باره می‌تواند با همکاری بازار و جامعه مدنی، برای ارائه مناسب این کالاهای عمومی اقدام کند. کشورهایی که دولت‌های آنها قابلیت‌های بسیار بالایی دارند می‌توانند نقش‌های مداخله‌گر و فعالیت‌های را به عهده دولت بگذارند، و مسأله نبود یا نارسایی بازارها را از طریق همکاریهای متقابل دولت و بازار می‌توانند رفع کنند.

موضوع برقراری تناسب میان نقش دولت با تواناییهایش، تنها شامل تعیین موارد دخالت دولت نیست، بلکه چگونگی، و حسن انجام امور را نیز در بر می‌گیرد. تأمل دوباره درباره نقش دولت، همچنین بدین معناست که از ابزار جانشین کارآتری برای اعتلای کارآئی دولت باید استفاده شود. این ابزار جانشینی می‌تواند از بین ابزارهای موجود انتخاب و یا کشف گردد. برای مثال:

امروزه در بسیاری از اقتصادهای مدرن، نقش دولت به عنوان عامل تنظیم‌کننده از هر زمان دیگر وسیع‌تر و پیچیده‌تر شده است، و دامنه آن زمینه‌هایی چون حفظ محیط زیست و بخش خدمات مالی و همچنین زمینه‌های سنتی نظیر نظم و نسق بخشیدن به انحصارات را در بر می‌گیرد. پیش‌نیاز طرح و تدوین مقررات مؤثر این است که مقررات با تواناییهای کارگزاران دولتی اجراکننده و همچنین با درجه پیشرفت بازار سازگار باشد.

گرچه دولت در امر تضمین ارائه خدمات اساسی (نظیر تعلیم و تربیت، بهداشت و زیرساخت‌ها) نقش مهمی دارد ولی، این مطلب که دولت باید تنها ارائه‌کننده خدمات مذکور باشد و یا بیشترین سهم را در این زمینه داشته باشد، به هیچ وجه امر اثبات شده و مسلمی نیست. انتخابهای دولت برای ارائه، تأمین مالی و نظم و نسق بخشیدن به این خدمات باید مبتنی بر تواناییهای نسبی بازار، جامعه مدنی، و کارگزاران دولتی باشد.

نقشهای دولت				
بهبود برابری حمایت از فقیران : - برنامه‌های قرض‌دانی - حوادث طبیعی		رفع نارسائیهای بازار عرضه کالاهای عمومی : - دفاع و برقراری نظم و قانون - حقوق مالکیت - مدیریت اقتصاد کلان - بهداشت عمومی		حداقل
عرضه بیمه اجتماعی: - بیمه‌های بازتوزیعی - بیمه بیکاری - مزایای خانواده	رفع اطلاعات ناقص: - بیمه (بهداشت، عمر، بازنشستگی) - تنظیم مالی - حمایت از مصرف‌کننده	تنظیم انحصار: - سیاست ضد تراست - تنظیم صنایع همگانی (برق - تلفن)	آثار خارجی: - آموزش پایه - حفاظت از محیط زیست	متوسط
تجدید توزیع: - بازتوزیع داراییها		هماهنگ کردن فعالیت بخش خصوصی - تقویت بازارها - ابتکارهای گروهی		فعال

کشورها، برای حمایت از قشر آسیب‌پذیر، باید به صورت واضح‌تری بین بیمه و کمکها تمایز قابل شوند. برای مثال، بیمه در قبال بیکاری‌های دوزی (سیکلی) هدفش این است که الگوی درآمد و مصرف خانوارها را، که در اقتصاد مبتنی بر بازار دستخوش فراز و نشیب‌های غیر قابل اجتنابی می‌شود، پایدار کند. در حالی که هدف از اعطای کمک‌هایی نظیر کمک‌های غذایی در برنامه‌های کار و یا پرداخت یارانه به کالایی همچون «نان» این است که حداقل معیشت را برای فقیرترین قشر در جامعه تأمین کند.

واژه بودجه

واژه بودجه در فارسی از زبان فرانسه اقتباس شده و در فرانسه نیز از انگلیسی اقتباس شده است. علت این امر آن است که رویه تنظیم بودجه و به تصویب رساندن آن در پارلمان ابتدا از کشور انگلستان شروع شده است.

واژه بوژت (Bouget) یک واژه فرانسه قدیم است و به کیف چرمی اطلاق می شده است که وجوه نقد را در آن نگهداری می کردند. بدین جهت ابتدا کیف چرمی که محتوی صورت مخارج و درآمدهای دولت انگلیس بوده و وزیر دارائی انگلیس آن را با خود به پارلمان می آورده و صورتهای مخارج و درآمدهای مملکتی را از آن کیف خارج کرده و برای تصویب به پارلمان عرضه می داشته است در انگلیس budget نامیده می شد. بتدریج معنی اصطلاح بودجه از خود کیف تبدیل به محتویات آن شد.

بعداً که به تدریج صورتهای مزبور در یک صورت واحد گنجانده شده است، این صورت بنام «باجت» در انگلیس و بودجه در فرانسه نامیده شده و در سایر زبانها نیز همین کلمه بکار برده شد. (پیرینا، ۱۳۴۸: ۲۳۵)

قبل از انقلاب مشروطه چنین واژه‌ای در زبان فارسی به کار نمی رفته است و پس از آن چون قانون اساسی ایران بیشتر از قوانین اساسی بلژیک و فرانسه ترجمه و اقتباس شده این واژه نیز همراه قوانین مالی فرانسه ترجمه و وارد قانون محاسبات عمومی ایران و زبان فارسی گشته است. (میرزائی اهرنجانی)

تاریخچه بودجه

با وجود اهمیتی که بودجه عمومی در سازمان اداری و مملکتی و بنگاههای خصوصی دارد، موضوع تهیه و پیشنهاد بودجه و اجرای آن و قرار دادن سازمان مالی و سازمان اداری بر اساس تهیه و اجرای بودجه جدیداً شروع و متداول شده است. شروع این رویه و اهمیت آن از وقتی آغاز گردید که در اثر کوششها و مبارزاتی که در طول تاریخ به عمل آمد، ابتدا در انگلستان و بعداً در سایر کشورها حق وضع مالیات و تصویب مخارج عمومی به منتخبین مردم واگذار شد. پیدایش حکومت مشروطه و مقررات مهمی که برای نظارت عموم در دخل و خرج کشور در چنین کشوری وجود دارد باعث گردید که موضوع بودجه به سرعت اهمیت زیادی به دست آورد. (پیرینا، ۱۳۴۸: ۲۳۶)

از ابتدای حکومت نرمالها (در اوایل قرن سیزدهم) در انگلستان اعیان و ثروتمندان آن کشور عدم رضایت خود را از وضع مالیاتها بوسیله پادشاهان ابراز نمودند و بر علیه مالیاتهایی که قبلاً

رضایت مالیات دهندگان جلب نشده بود اعتراض می نمودند. البته این اعتراضات تا مدتی جنبه فردی شخصی داشت، ولی در سال ۱۲۱۵ میلادی کلیه اعیان و مالکین بزرگ کشور انگلیس متحد شدند و جان پادشاه انگلیس را وادار کردند که حقوقی برای آنان قایل شود. این حقوق در سندی به نام منشور آزادیها یا منشور کبیر^(۱) که به امضاء پادشاه مزبور رسید، مندرج می باشد.

همین حق تصویب مالیاتها و عوارض که در سال ۱۲۱۵ میلادی در انگلستان از طرف پادشاه به پارلمان آن کشور اعطا گردید تا سال ۱۶۱۶ عملاً اجرا نشد و پس از آن سال است که به موجب «لایحه حقوق» این حق تثبیت شد. با وجود این نباید این حق را با حق تصویب سالانه بودجه اشتباه کرد، زیرا مالیاتی که یکبار تصویب می شد حکومت حق داشت برای همیشه آن را وصول کند. نظارت پارلمان در امر مخارج و تصویب برنامه خرج دولت و دستگاه اداری در انگلستان از سال ۱۳۴۴ مسیحی آغاز گردیده و در آن سال است که برای مرتبه اول در پارلمان آن کشور اظهار شد که پارلمان نه تنها باید مالیاتها و عوارض را به تصویب برساند بلکه باید نسبت به مصرف وجوه عمومی از طرف دولت و دستگاه اداری نیز اظهار نظر کند.

توفیق پارلمان برای وادار کردن حکومت به تسلیم چنین صورت حسابها و اطلاعاتی در باب مخارج دستگاه حکومت بیشتر در مواقعی انجام می شده است که حکومت برای تأمین کسری خرج خود احتیاج به وضع مالیات جدیدی داشته و آن مالیات را برای تصویب به پارلمان عرضه می نموده است. در آن موقع پارلمان برای تصویب آن حکومت را وادار به تسلیم صورتحسابهایی از مخارج دولت و اثبات لزوم چنین مخارج می ساخته و دولت ناچار می شده است این صورتحسابها را تنظیم و تسلیم پارلمان نماید.

بتدریج این رویه عمومیت پیدا کرده یعنی هر ساله وزیر مالیه آن کشور در موقع معینی از سال برای وضع مالیاتهای جدید و پیشنهاد آن مالیاتها به پارلمان صورتی هم از مخارج سالانه و جاری کشور تسلیم پارلمان می نموده و بدین ترتیب صورت پیش بینی مخارج و درآمدهای عمومی کشور پس از سالهای متمادی اختلاف بین حکومت و پارلمان بطور منظم تسلیم پارلمان شده و روش تهیه و پیشنهاد بودجه آغاز گردیده است. در اثر این تحول تدریجی بالاخره در اوایل قرن ۱۸ مسیحی

موضوع تهیه و تصویب بودجه و الزام حکومت به اجرای بودجه مصوب در کشور انگلیس عملی گردید. (پیرینا، ۱۳۴۸: ۲۳۸)

علاوه بر تصویب بودجه، مقام صلاحیت دار که بودجه را تصویب می‌کند، باید حق داشته باشد نظارت کند که آیا این بودجه در عمل به همان ترتیب اجرا شده و یا دستگاه اجرائی به میل و نظر خود در آن تغییراتی داده است. در صورتی که چنین ضمانت اجرائی وجود نداشته باشد تصویب بودجه اهمیت خود را از دست خواهد داد و به همین جهت در کلیه کشورها این حق برای پارلمان شناخته شده که در اجرای بودجه نظارت نماید.

پس از تکمیل جریان تصویب و اجرای بودجه در انگلستان به ترتیبی که بیان کردیم به سرعت سایر کشورها آنرا قبول کردند و از آن پیروی نمودند. در فرانسه این جریان با آغاز انقلاب کبیر آن کشور در سال ۱۷۸۹ شروع شده ولی در آن کشور نیز سالها حق پارلمان منحصر به تصویب مالیاتها بوده و حق تصویب مخارج و حق نظارت در اجرای بودجه در آن کشور نیز اواخر قرن نوزدهم تصویب شده است. در سایر کشورهای جهان آغاز روش تنظیم و پیشنهاد بودجه از اوایل قرن نوزدهم شروع شده ولی اجرای کامل این روش منوط به درجه قدرت و ضعف اصول مشروطیت و حقوق و اختیارات مجلس نمایندگان در آن کشورها بوده است. (پیرینا، ۱۳۴۸: ۲۴۱)

تاریخچه بودجه در ایران

قبل از مشروطیت نظارت مردم در حداقل بوده است و شاه در رأس حکومت قرار داشت؛ به طوری که در دوران سلطنت پادشاهان صفوی تمام درآمدها و عواید کشور در اختیار شاه بود و تمام مخارج نیز به فرمان و تصویب شخص او صورت می‌گرفت. خزانه دولت و آنچه از مالیاتهای گوناگون و عواید مستقیم و غیرمستقیم و درآمدهای رسمی یا اتفاقی به خزانه وارد می‌شد، به شخص شاه تعلق داشت و میان عواید دولت و سلطنت امتیاز و تفاوتی نبود. مردم صاحب مجلس و پارلمان نبودند. شاه شخصی به نام وزیر دفتر (وزیر مالیه) را مأمور می‌ساخت تا بودجه کشور را تنظیم کند. در هر استان و شهری مسؤل دولت به نام مستوفی بود که دفاتری به نام کتابچه داشت. بودجه مرکز و شهرستانها به وسیله مستوفیان تهیه می‌گردید. بودجه هر شهرستان عنوان کتابچه آن شهرستان را داشت. مسؤل هر کتابچه در مرکز یک نفر مستوفی بود و ممکن بود یک مستوفی کتابچه چند شهرستان را تهیه کند. این مستوفیان عده‌ای کارمند داشتند که به «میرزا قلم‌دان» مصطلح بودند و کارشان ثبت و نگهداری دفاتر

بود. رئیس مستوفی‌ها، مستوفی‌الممالک بود که وزیر مالیه بود.

با انقلاب مشروطه، در زمینه بودجه قوانینی رواج یافت که عمدتاً از قوانین بودجه فرانسه نشأت می‌گرفت. بر طبق قانون اساسی و متمم آن ظاهراً مجلس محور قدرت قرار گرفت و تصویب بودجه به مجلس واگذار شد.

در ایران اولین بودجه کشور را به روش جدید، پس از مشروطیت، مرحوم صنیع‌الدوله هدایت وزیر مالیه در سال ۱۲۸۹ هجری شمسی تهیه نمود و چون نامبرده قبل از پیشنهاد بودجه به مجلس شورای ملی در دوره دوم مورد سوء قصد قرار گرفت، وزیر بعد از او بودجه تهیه شده بنام او را به مجلس دور دوم پیشنهاد کرد. این بودجه علاوه بر اینکه با دقت و صداقت خاصی تهیه شده بود، دارای مقدمه مفصلی است که اصول مربوط به تهیه بودجه را در کشورهای دارای حکومت دموکراسی توصیف کرده و همچنین فواید چنین ترتیبی را برای نمایندگان و عموم مردم تشریح کرده است.

در این بودجه، مخارج بین وزارتخانه‌های مختلف به شرح جدول زیر تقسیم می‌شد. خصوصیات بودجه سال ۱۲۸۹ غیر عمرانی بودن هزینه‌ها و کسری فوق‌العاده زیاد (۷۸/۶ درصد کل درآمد) آن بود. تا سال ۱۳۳۶ در بودجه کل کشور، تنها بودجه وزارتخانه‌ها و ادارات دولتی منعکس می‌شد. اما پس از این سال، بودجه بنگاه‌ها و شرکت‌های دولتی، سازمان برنامه، شرکت‌های تابع وزارت صنایع و معادن (سابق) و شرکت ملی نفت نیز به بودجه کل کشور اضافه شد.

تا سال ۱۳۴۳ بودجه ایران توسط وزارت دارایی (وزارت مالیه وقت و وزارت امور اقتصادی و دارایی کنونی) بر اساس پیشنهاد وزارتخانه‌ها و سازمانهای دولتی و بررسی هزینه سنوات گذشته و نیاز آینده آنها تهیه می‌شد. در همین سال انتقال دفتر مرکزی

خلاصه صورت دخل و خرج تضمینی دولت در سال ۱۲۸۹ هجری شمسی

مبلغ به قران	عایدات	مبلغ به قران	مخارج
	بند اول مالیات استمراری	۶۰۰۰۰۰	۱) مخارج دربار و غیره
۶۱۷۵۰۰۰۰	قسمت اول: مالیات مستقیم، خالصجات، طوایف	۱۸۰۰۰۰۰	۲) مخارج مجلس شورای ملی
		۵۶۷۰۰۰۰	۳) وزارت مالیه
۳۰۸۵۲۰۰۰	قسمت دوم: مالیات غیرمستقیم (عمدتاً گمرک)	۳۱۰۲۰۰۰۰	۴) وزارت داخله
	قسمت سوم: حقوق تمبر - ثبت اسناد	۳۸۸۶۰۰۰۰	۵) وزارت جنگ
۱۸۰۰۰۰۰	قسمت چهارم: انحصارات - امتیازات	۷۸۳۰۰۰۰	۶) وزارت خارجه
۱۱۰۰۵۰۰۰	قسمت پنجم: عایدات مختلفه	۱۲۰۰۰۰۰	۷) وزارت عدلیه
۸۰۰۰۰		۸۵۵۰۰۰	۸) وزارت معارف و اوقاف و فواید عامه
		۲۴۰۰۰۰	۹) وزارت تجارت
۱۰۵۲۸۹۰۰۰	جمع بند اول	۳۵۰۰۰۰۰۰	۱۰) ازبابت کسر وصول مالیات و مخارج فوق العاده
۱۰۶۲۸۰۰	بند دوم: عایدات فوق العاده		
۱۰۶۵۵۱۸۰۰	جمع کل عایدات		
۸۳۷۵۳۲۰۰	کسر بودجه	۱۹۰۳۰۵۰۰۰	جمع

* یک قران برابر ۲۰ شاهی، هر شاهی برابر ۵ دینار و ۱۰ قران برابر یک تومان بوده و در سال ۱۲۸۵ هر لیره انگلیسی برابر ۵۵ قران (۵/۵ تومان) ارزش داشته است.

مأخذ: ابراهیم رزاقی، اقتصاد ایران، ص ۱۳۵

بودجه از وزارت دارایی وقت به سازمان برنامه و بودجه تصویب شد و وظیفه تهیه بودجه به عهده دفتر مرکزی بودجه (وابسته به سازمان برنامه و بودجه) محول گشت و بودجه به صورت برنامه‌ای تهیه شد. بدین ترتیب لایحه بودجه سال ۱۳۴۴ کل کشور، از طرف سازمان برنامه، به صورت برنامه‌ای تنظیم و برای اولین بار بودجه برنامه‌ای به تصویب قوه مقننه رسید و از آن پس این شیوه بودجه‌نویسی به تدریج روند تکاملی خود را پیمود و برنامه‌های جاری برنامه‌های عمرانی که شالوده آن از سال ۱۳۲۷ ریخته شده بود، تلفیق گردید^(۱)

در اسفند ماه ۱۳۵۱ قانون برنامه و بودجه کشور به تصویب قوه مقننه رسید و به موجب آن دفتر مرکزی بودجه به شکل سابق منحل گردید و به «سازمان برنامه و بودجه» تغییر نام داد. بعد از انقلاب، از سال ۱۳۶۵ بودجه ارزی نیز پیوست لایحه بودجه تقدیم مجلس شد. در سال ۱۳۶۶ قانون محاسبات عمومی جدید با توجه به شرایط بعد از انقلاب به تصویب رسید.

ضرورت بودجه و بودجه نویسی

بودجه‌بندی را «فرآیند تخصیص منابع محدود به نیازهای نامحدود» می‌دانند. مجموع کوشش‌هایی که صرف تدوین بودجه و تخصیص منابع می‌شود به منظور «حداکثر استفاده» از منابعی است که معمولاً در حد کفایت نمی‌نمایند و به اصطلاح اقتصادی «کمیاب» هستند. بنابراین در راه رسیدن به «اهداف مطلوب» ضرورت دارد به نحوی از هر یک از منابع محدود استفاده گردد که در تبدیل کل منابع به پول بتوان گفت با حداقل هزینه، حداکثر استفاده به عمل آمده است. (آیت الهی، ۱۳۷۴: ۱۱۱)

چنانچه منابع نامحدود بودند مسائل چه چیز، چگونه و برای که نیز وجود نمی‌داشت. هرگاه می‌شد مقدار بی‌پایانی از هر کالا تولید کرد یا چنانچه نیازهای انسانی کاملاً ارضاء می‌شد، دیگر تولید بسیار زیاد یک کالای خاص اهمیت نداشت. همچنین اهمیتی نداشت اگر که نیروی کار و مواد، نابخردانه با هم ترکیب می‌شدند. در این وضعیت چون همگی می‌توانستیم هر اندازه که بخواهیم داشته باشیم، لذا مهم نبود که کالاها و درآمدها چگونه میان مردم و طبقات مختلف تقسیم شوند. (سامولسن، ۱۳۷۳: ۵۴)

ضرورت بودجه‌بندی را می‌توان به صورت زیر تشریح نمود: (اقتداری، ۱۳۴۷)

انسان مانند دیگر جانداران و ذیحیاتان برای حفظ و ادامه زندگی خویش نیاز به کسب نیرو از

۱. قبل از آن وزارت دارایی بودجه جاری و سازمان برنامه و بودجه، بودجه عمرانی را زیر نظر داشت.

خارج از بدن و تن خود دارد. این ناموس کلی حیات و زندگی است که «جاندار» در درون محدوده‌های به نام «تن» و «بدن» زندگی کند ولی برای زیستن نیازمند به دنیای بیرون از خود باشد. تمام موجودات زنده شناخته شده چنین هستند. این حاجت شدید و بسیار شدید به کسب نیرو از دنیای بیرونی را، که به زبان ساده «غذا خوردن» می‌نامند، ما می‌توانیم در تمام جانداران و زندگان ببینیم و تشخیص دهیم: از یک موجود تک یاخته‌ای - همچون آمیب گرفته تا گیاهان و جانوران و، سرانجام، انسانها - که اشرف آفریدگان باشند و سرگل و برگزیده معجزه خلقت.

در انسان وجود قوه عقل و اندیشه، نیازهای تازه‌ای را برای او پدید می‌آورد که می‌توانیم آنها را نیازهای اجتماعی، روحی و معنوی بنامیم.

ترکیب نیازهای بشری با نیروی اندیشه مسائلی را برای انسان مطرح می‌سازد که دیگر جانداران از آن ناآگاهند. انسان به سبب وجود عقل و قدرت آینده‌نگری خویش، بر این حقیقت غیر قابل انکار آگاهی دارد که هر موجود زنده‌ای، مدتی محدود از نعمت زندگی برخوردار است و زندگی را آغازی و انجامی هست. پس انسان به این نتیجه می‌رسد که باید به عرض و پهنای زندگی پردازد و هر چه بیشتر از بودن و زنده ماندن برخوردار شود. از این جاست که نیازهای ما را حدی نیست و هرگز سیری به خود نمی‌بیند. بنابراین نیازهای انسان نامحدودند. در مقابل این واقعیت، واقعیتی دیگر خودنمایی می‌کند و آن اینکه منابع ما محدودند.

تضاد و برخورد این دو واقعیت یعنی نامحدود بودن نیازها و محدود بودن منابع، انسان متفکر و اندیشمند را به چاره‌جویی می‌خواند. چگونه و به چه شکل می‌توان این دو واقعیت را با هم آشتی داد؟ انسانها با استفاده از نیروی اندیشه دریافته‌اند که رفع نیازهای نامحدود ایشان با توسل به منابع محدود میسر نیست و وصول به «حداکثر ارضاء و اقتناع» ناممکن است پس ناگزیر باید از حداکثر چشم پوشید و به حد متناسب راضی شد. انسانها به صورت منطقی چنین نتیجه‌گیری می‌کنند که از منابع محدود باید برای رفع نیازهای نامحدود آنچنان یاری گرفت که «حد متناسب» رضایت به دست آید و این نخستین تصور بودجه است.

افراد و جوامع و دولتها همه با هم اسیر جنگ پر قدرت محدودیت منابع و نامحدود بودن نیازها هستند. پس برای همه اینها که مستقیم یا غیر مستقیم از نعمت اندیشه برخوردارند، تصور «بودجه» حادث می‌شود. چه فرد، که صاحب خرد است، چه جامعه و دولت، که با خرد انسانها اداره می‌شود، هر یک می‌کوشند تا منابع محدود خویش را آنچنان بکار بندند که اگر حداکثر ممکن نیست حد متناسب ارضا فراهم آید. پس چه فرد، چه جامعه و چه

دولت تصور بودجه را از جهان اندیشه به دنیای عمل وارد می‌کنند.

آنچه فرد در ذهن خود بودجه می‌بندد به مقدار زیاد به سلیقه شخصی او وابسته است و از عواملی چون کیفیات روحی و گرایشهای اجتماعی و اقتصادی نیز او تأثیر می‌پذیرد. اما جامعه که دولت نماینده آن است نیازهایی دارد که باید آنها را به شکلی رفع کرد. دولت رفع نیازهای جامعه را هدف خویش می‌داند و منابعی را که در جامعه در اختیار دارد منابع خویش می‌شمارد. بودجه دولت همین سنجش امکان و هدف است به آن نحو که «حد متناسب» رضایت جامعه بدست آید. این سنجش امکان و هدف و این بکارگرفتن منابع، برای نیل به هدفهای دولت نباید و نمی‌تواند تابع ذوق و خواست شخصی باشد، پس لاجرم باید معیارها و ضوابطی مقرر گردد و از فونوی پیروی شود. در اینجا برگزیدن نیازی و چشم پوشی از نیازی دیگر نمی‌تواند تابع ذوق و سلیقه شخصی باشد و در نتیجه فن بودجه‌نویسی و بودجه‌بندی مطرح می‌شود.

اهمیت بودجه

بودجه دولت، از لحاظ حجم و عظمت بزرگترین سند مالی و از لحاظ اهمیت مهمترین عامل مستقل و پویا در سطح کلان اقتصادی است که جهت اداره و پیشرفت اجتماعی و اقتصادی کشور به کار گرفته می‌شود این سند، از لحاظ مقدار نسبی و حجم و ترکیب اقلام درآمدها و هزینه‌ها حائز اهمیت بالائی است. از لحاظ فراگیر بودن نیز گسترده‌ترین سطح را تا دور افتاده‌ترین نقاط کشور و پائین‌ترین افراد را در طبقات درآمدی جامعه پوشش می‌دهد. از لحاظ چگونگی تأمین منابع درآمدی و مقدار و محل مصارف و مخارج و فاصله بین آنها نیز، بودجه دولت همه ساله، تأثیری عظیم و سرنوشت ساز بر عملکرد واقعی اقتصاد کشور دارد. ارزش پول رایج کشور در اثر وجود کسری‌های بودجه‌ای سالانه و روش‌های تورمی که معمولاً در جهت تأمین آن اعمال می‌گردد، کاهش می‌یابد. (کرباسیان، ۱۳۷۸: ۵۵)

از طریق بودجه کل کشور است که دولت می‌تواند بر سطح متغیرهای کلان اقتصادی، از قبیل سطح پس‌انداز ملی، سرمایه‌گذاری ملی، تولیدات واقعی، مصرف کالا و خدمات، اشتغال، تورم، قدرت خرید ریال و ارزش خارجی آن و غیره تأثیر بگذارد. مثلاً با تعیین حجم یا سقف تسهیلات بانکی و تعیین درصد توزیع اعتبارات بین بخش خصوصی و بخش دولتی و تعیین نرخ‌های متفاوت در استفاده از تسهیلات بانکی، دولت می‌تواند سرمایه‌گذاری‌های صنعتی توسط بخش خصوصی و یا سرمایه‌گذاری‌های عمرانی توسط بخش دولتی را تشویق نماید و از طریق این دو بخش بر سطح اشتغال و درآمد مردم مؤثر واقع گردد. یا این که، با ایجاد مالیات‌های جدید و اخذ آن از هر واحد

تولید و مصرف (فروش) از تقاضای مردم، به ویژه مصرف کنندگان کالاهای زیان آور مانند سیگار و یا کالای لوکس و غیر ضرور مانند طلا و جواهرات، بکاهد. یا این که از طریق اخذ مالیات‌های تصاعدی از دریافت‌های افراد پر درآمد جامعه و انتقال آنها به اقشار آسیب‌پذیر و کم درآمد جامعه را تعدیل نماید. به همین مناسبت به بودجه دولت باید به عنوان وسیله و ابزاری بسیار قوی و مؤثر، که بیش از هر ابزار دیگری قادر است نقایص و کاستی‌ها و بی‌عدالتی‌های اقتصادی جامعه را برطرف سازد، نگاه کرد.

ولی همزمان، بودجه دولت ابزاری است که اگر درست از آن استفاده نشود و یا با دقت تهیه و تنظیم نشود، یا این که دائماً کسری داشته باشد و این کسری‌ها از محل استقراض دولت از بانک مرکزی و یا اخذ تسهیلات از سیستم بانکی و یا به جریان انداختن پول بیشتر از نیازهای واقعی کشور تأمین شود، خود به بزرگترین عامل تورمی و منفی و مخرب به حال مردم و اقتصاد کشور و کاهش قدرت خرید پول ملی تبدیل خواهد شد. (همان، ۵۶)

نیاز به بودجه‌بندی در سازمانها

بودجه هدفها و راهبردها را به صورت عبارتهای مالی در آورده و راه اجرای برنامه و کنترل پیشرفت آنها را می‌نماید. سازمانها به سه دلیل عمده به بودجه‌بندی نیازمندند: (رضایی‌نژاد، ۱۳۷۵: ۲۳۹)

- نشان دادن مفهوم مالی برنامه‌ها؛
- شناساندن منابع مورد نیاز اجرای برنامه‌ها؛
- بدست آوردن معیارهای سنجش، نظارت و کنترل نتیجه‌ها در مقایسه با برنامه‌ها.

واژه‌ها و مفاهیم مهم

اقتصاد دستوری	نظم، امنیت و عدالت
واژه بودجه	تحول وظایف دولت
تخصیص منابع	سرمایه‌داری انحصاری
کمیابی	سرمایه‌داری آزاد
نامحدودند بودن نیازها	نظریه دولت - ژاندارم
محدودیت امکانات	نظریه دولت - رفاه اجتماعی
فن بودجه‌نویسی	اقتصاد با مکانیزم بازار

فصل دوم

تعاریف و اصول بودجه

تعاریف بودجه

دیدگاهها، نظریه‌ها و تعاریف زمانمند و مکانمنداند. دیدگاهها و تعاریف در مورد بودجه متأثر از نظریه‌های اقتصادی در مورد دولت می‌باشد و دیدگاههای موجود در زمینه دولت نیز تحت تأثیر شرایط متفاوت سیاسی، اقتصادی و فرهنگی است. تعاریف بودجه در سیر تکوینی بودجه شکل گرفته است. بطور کلی در میان انواع تعاریفی که از بودجه به عمل آمده سه دسته عمده را می‌توان تشخیص داد: (میرزائی اهرنجانی)

الف) تعاریفی که بر جنبه سیاسی بودجه تأکید دارند:

ریشه اصلی تنظیم بودجه را باید در عامل سیاسی جستجو کرد. بودجه بعد از حکومت‌های پارلمانی بوجود آمد یعنی از زمانی که حق نظارت مردم به صورت کنترل درآمدها و هزینه‌های دولت توسط مکانیزم‌های نمایندگی دایر شد. در انگلستان نمایندگان ملت می‌خواستند درآمدها و هزینه‌های دولت را کنترل کنند و پارلمان مایل نبود بدون رضایت وی مالیات وضع شود و بدون کنترل آن وجوه عمومی خرج شود. بدین سبب بود که به تدریج درآمدها و هزینه‌های دولت در سندی تنظیم شد و تصویب پارلمان ضرورت پیدا کرد تا آنجا که در قرن ۱۹ اراده قانونگذار در تنظیم و اجرای بودجه از ضروریات دموکراسی کلاسیک شناخته شد. (قدیری اصل، ۱۳۶۶: ۵۳۰)

تعاریفی که از بودجه در این دوره بوجود آمد بیشتر بر جنبه سیاسی آن تأکید داشت. در این تعاریف، بودجه یکی از اصیل‌ترین جریان‌ات سیاسی جامعه فرض می‌شود و نظارت و کنترل بر اجرای بودجه به صورت یکی از مؤثرترین و مفیدترین ابزار تفکیک قوای سه‌گانه و کنترل این قوا نسبت به هم در می‌آید.

اهمیت نهادن و تأکید بر نقش سیاسی بودجه است که باعث گنجاندن آن در اغلب قوانین اساسی

حکومت‌های پارلمانی و تصویب قوانین و مقررات مربوط به نحوه عملکرد بودجه در اولین دوره‌های قانونگذاری تحت عنوان «قانون محاسبات عمومی» می‌گردد. معمولاً در ماده یک این قانون بودجه تعریف می‌شود؛ چنانکه اولین قانون محاسبات عمومی ایران که در تاریخ ۲۱ صفر سال ۱۳۲۹ هجری قمری (مصادف با ۱۲۹۰ هجری شمسی) به تصویب رسید در ماده اول مقرر می‌دارد:

«بودجه دولت سندی است که معاملات دخل و خرج مملکت برای مدت معینی در آن پیش‌بینی و تصویب شده باشد. مدت مزبور را سنه مالیه می‌گویند و عبارت است از یکسال شمسی». در تاریخ ۱۰ اسفند ماه ۱۳۱۲ هجری شمسی قانون محاسبات عمومی جدیدتری که نسبت به قانون سابق تا اندازه‌ای کاملتر بود به تصویب مجلس شورای ملی رسید که این قانون در ماده اول با تغییرات جزئی بودجه را به بیان زیر تعریف کرد:

«بودجه لایحه پیش‌بینی کلیه عواید و مخارج مملکتی است برای مدت یکسال شمسی که به تصویب مجلس شورای ملی رسیده باشد».

با کمی دقت در تعاریف بالا روشن می‌شود که بنیانگذاران بودجه ایران با اطلاق واژه‌های سند و لایحه بودجه و پیروی از اصل تصویب بودجه توسط نمایندگان منتخب مردم، بیشتر اهداف سیاسی را از تعریف بودجه دنبال نموده و بدون شک بر جنبه‌های سیاسی بودجه تأکید می‌ورزند.

ب) تعاریفی که بر جنبه‌های اقتصادی و مالی تأکید دارند:

در اینکه نظریه‌های نظام مالی بطور اعم و نظریه‌های نظام بودجه بطور اخص از بطن نظریه‌های اقتصادی زاده شده‌اند، تردیدی وجود ندارد. در واقع بودجه شاهرگ حیاتی دولت می‌باشد که در شریانهای آن منابع مالی و اقتصادی جاری است. تأکید بر جنبه‌های مالی و اقتصادی در تعاریف بودجه بیشتر بعد از گذار از اقتصاد کلاسیک به اقتصاد نئوکلاسیک صورت می‌گیرد.

در این موقع است که با گسترش وسیع دامنه فعالیت‌ها و عملیات دولت حجم بودجه‌ها نیز به سرعت افزایش یافته و در نتیجه تغییرات و تحولات بودجه‌ها هم در زمینه‌های نظری و هم در زمینه‌های عملی به شدت به تحولات اقتصادی و مالی پیوند می‌خورد. مقارن این تحولات دگرگونی‌های تاریخی و اقتصادی عظیمی بوقوع پیوسته و به ویژه با انقلاب اکتبر (سال ۱۹۱۷ میلادی) در روسیه و کساد و بحران بزرگ در امریکا (۱۹۲۹) و نشر عقاید جان مینارد کینز بنیانگذار مکتب اقتصادی نئوکلاسیک و دعوت از دولت برای مداخله بیشتر در امور اقتصادی و

تولیدی، بودجه به صورت اساسی ترین و اصیل ترین اهرم کنترل و ارشاد اقتصادی و مالی جلوه گر می شود. از این زمان به بعد تعریف بودجه نیز از این تحولات در امان نمانده و کانون تأکید از جنبه های سیاسی - اجتماعی به جنبه های اقتصادی و مالی تغییر پیدا می کند. در اینجا به سه نمونه از این تعاریف اشاره می کنیم:

«بودجه در واقع عبارت از یک طرح مالی می باشد، در این طرح نیازمندیهای پولی دولت بطور کلی برای مدت محدودی پیش بینی می شود»

«بودجه عبارت از طرحی جامع در قالب اصطلاحات مالی که بوسیله آن یک برنامه جاری برای مدت معینی اجرا می شود»

بودجه عبارت از:

۱- یک طرح مالی که هم به عنوان شالوده ای برای پیش بینی عملیات آتی و هم برای کنترل آن عملیات بکار می رود.

۲- یک تخمین از مخارج آتی

۳- یک طرح سیستماتیک برای بسیج کردن و حداکثر استفاده از منابع انسانی، مادی و سایر منابع. در تعاریف بالا اطلاق عباراتی چون «طرح سیستماتیک»، «طرح مالی» و «طرحی جامع در قالب اصطلاحات مالی» به بودجه، همگی حاکی از تأکید و اهمیتی است که بر جنبه های اقتصادی و مالی در بودجه می شود.

ج) تعاریفی که بر جنبه های برنامه ای و مدیریت بودجه تأکید دارند:

شاید در نوشته ها و تعاریف دهه های اخیر در باره بودجه، هیچ اصطلاح و مفهومی بیشتر از «برنامه» بکار نرفته باشد. بطوری که امروزه کمتر نوشته و تحقیقی در مورد بودجه می توان یافت که به بحث و تأکید بر جنبه های «برنامه ای» و مدیریت بودجه نپرداخته باشد. همگی نویسندگان و متخصصین مالی در ماهیت برنامه ای بودجه اتفاق نظر داشته و اصولاً امروزه شرایط (فرهنگی - سیاسی - اقتصادی) حاکم بر فضای زندگی دولت ها، ادامه و بقاء حیات دولت ها را بدون «برنامه و برنامه ریزی» غیر ممکن می سازد. به همین علت امروزه واژه های «بودجه و برنامه» یا در هم ادغام و مترادف گشته اند - مثلاً «بودجه برنامه ای» - و یا همواره با هم مورد استفاده قرار می گیرند - مانند «بودجه و برنامه» - و به هر حال امروزه مفهوم هیچ یک از آن دو را بدون دیگری نمی توان درست

درک کرد. ماهیت مشترک برنامه و بودجه در عامل پیش‌بینی نهفته است و همین ویژگی پیش‌بینی است که آنها را از سایر صورت‌حسابها و تجزیه و تحلیل‌های مالی متمایز می‌کند.

تأکید بر جنبه‌های برنامه‌ای بودجه از مشخصات بارز تعاریف جدید و معاصر بوده است. البته تفکیک جنبه‌های برنامه‌ای و مالی کار دشواری است. زیرا بودجه را در عین حال که نوعی برنامه می‌دانند، به جنبه‌های اقتصادی و مالی نیز توجه و اذعان داشته و از این جهت بودجه را نوعی برنامه مالی دولت می‌دانند.

تقریباً همه تعاریفی که در سالهای اخیر از بودجه به عمل آمده صحت‌گفتار بالا را تأیید می‌کند. مثلاً تعریف زیر‌گویای این واقعیت است.

تصویر فردای سازمان باید امروز با تصمیم مدیران ترسیم شود. این آینده‌نگری را برنامه‌ریزی و تبدیل برنامه‌ها به زبان پول را بودجه می‌نامیم. (بختیاری و شاهنده، ۱۳۷۰:۱۶۷)

سیر تکاملی قانون محاسبات عمومی نیز از روند بالا پیروی نموده و در ماده اول این قانون مصوب اول شهریور ۱۳۶۶ بودجه را برنامه مالی دولت دانسته و چنین تعریف می‌کند:

بودجه کل کشور برنامه مالی دولت است که برای یکسال مالی تهیه و حاوی پیش‌بینی درآمدها و سایر منابع تأمین اعتبار و برآورد هزینه‌ها برای انجام عملیاتی که منجر به وصول به سیاستها و هدفهای قانونی می‌شود و از سه قسمت زیر تشکیل می‌شود:

۱- بودجه عمومی دولت که شامل اجزاء زیر است:

الف: بودجه عادی برای وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی - این بودجه شامل اعتباراتی نیز خواهد بود که مستقیماً مربوط به وظایف یک وزارتخانه یا مؤسسه دولتی نیست و تحت عنوان خاص منظور می‌گردد.

ب- بودجه عمرانی برای اجرای برنامه‌های عمرانی

۲- بودجه شرکتهای دولتی

۳- بودجه مؤسساتی که تحت عنوانی غیر از عناوین فوق در بودجه کل کشور منظور می‌شود. (۱)

۱. هم اکنون در بودجه کل کشور قسمتهای دوم و سوم در هم ادغام شده است و همانطور که در تصویر کلان بودجه کل کشور (نگاره ۱-۲) ملاحظه می‌شود بودجه دارای دو قسمت می‌باشد:

الف) بودجه عمومی دولت (ب) بودجه شرکتهای دولتی، مؤسسات انتفاعی وابسته به دولت و بانکها

عنوان	میلیارد ریال	وزن از کل	سهم از کل بودجه
الف) بودجه عمومی دولت	۳۲۷/۵۰۵	۱۰۰	۳۸/۱
۱- الف) منابع و مصارف عمومی	۲۸۵/۱۶۲	۸۷/۱	--
۲- الف) درآمد اختصاصی و هزینه از محل آن	۴۲/۳۴۲	۱۲/۹	--
ب) بودجه شرکت‌های دولتی، بانکها و موسسات انتفاعی وابسته به دولت	۵۵۱/۴۷۱	۱۰۰	۶۴/۱
۱- ب) بودجه شرکتهای دولتی	۴۶۷/۳۹۲	۸۵	--
۲- ب) بودجه بانکها	۵۱/۳۵۰	۹	--
۳- ب) بودجه شرکتهای بیمه	۲۴/۹۷۷	۵	--
۴- ب) بودجه موسسات انتفاعی وابسته به دولت	۷/۷۵۲	۱	--
جمع الف + ب	۸۷۸/۷۶	--	۱۰۲/۲
کسر می‌شود: ارقامی که دوبار منظور شده است	(۱۹/۲۳۳)	--	(۲/۲)
بودجه کل کشور	۸۵۹/۷۴۳	--	۱۰۰

نگاره ۱ - ۲: تصویر کلان بودجه کل کشور در سال ۱۳۸۲

با دقت بیشتری در تعاریف بالا نکته بسیار مهمی روشن می‌شود و آن اینکه هر سه جنبه سیاسی، مالی و برنامه‌ای جزو ماهیت بودجه بوده و به مناسبت شرایط و اوضاع و احوال حاکم، به یکی از جنبه‌های سه گانه فوق تأکید بیشتری نموده است. به بیان دیگر هر نوع بودجه به مفهوم واقعی آن دارای آثار و ابعاد سیاسی، مالی و برنامه‌ای است و این سه بعد ذاتی بودجه از هم جدا نشدنی بوده و در همدیگر تأثیر متقابل و همیشگی دارند.

سایر تعاریف

در متون تخصصی، بودجه به عنوان سندی تعریف می‌شود که شامل واژه‌ها و ارقامی است که هزینه‌ها را به اهداف معین ارتباط می‌دهد. این واژه‌ها و ارقام هزینه‌ها (مانند حقوق، تجهیزات، مسافرتها) با اهداف (جلوگیری از جنگ، بهبود بهداشت روانی، فراهم کردن خانه برای افراد کم

درآمد) پیوند دارند. اگر درخواستهای بودجه، جمع آوری شده و طبق دستورالعملها به مصرف برسند و اگر فعالیتها به نتایج مطلوب بیانجامد، هدف بیان شده در سند بودجه، تحقق یافته است. بنابراین بودجه یک پیوستگی بین منابع مالی و رفتار انسانی برای تحقق اهداف و خطمشی‌ها ایجاد می‌کند. بدین ترتیب بودجه‌بندی عبارت است از تبدیل منابع مالی به اهداف انسانی. (Wildavesky, 1964:1) به عبارتی دیگر بودجه به مجموعه‌ای از اهداف و برنامه‌ها به همراه قیمت‌های مربوط به آنها اطلاق می‌گردد. علاوه بر این بودجه به عنوان شرحی از کالاها و خدماتی که دولت در طی دوره یکساله خریداری می‌کند، تعریف شده است. همچنین بودجه‌بندی دولتی را می‌توان ابزار سازماندهی اطلاعات برای اتخاذ تصمیمات مربوط به تخصیص منابع کمیاب مالی دانست. (Steiss, 1972)

اصول بودجه

هر علمی از یک رشته اصول و پایه‌های تشکیل شده است. بدیهی است قطعیت و استحکام اصول علوم انسانی و اجتماعی به اندازه علوم طبیعی نیست و علوم انسانی و اجتماعی به اصطلاح از علوم ناموفق به شمار می‌روند. از اینرو همیشه استثنائاتی در اصول متداول این علوم مشاهده می‌شود. بر تهیه و تنظیم و پیشنهاد لایحه بودجه توسط دولت و همچنین تصویب آن توسط نمایندگان مردم اصولی مترتب است و معمولاً در کتابها و رساله‌هایی که در باره بودجه نگاشته شده است بحثی جداگانه به اصول بودجه اختصاص یافته است. منظور از این اصول لزوم رعایت قواعد و تشریفات است تا بودجه تنظیمی وسیله مفید و قاطعی به منظور کنترل و شناسائی دخل و خرج دولت باشد. فلسفه وجودی این اصول برای جلوگیری از حیف و میلها و به منظور نظارت و کنترل مالی پارلمان است. البته در صحت استفاده از عنوان «اصل» برای این روشها و همچنین تعداد و اهمیت آنها در بین صاحب نظران اختلاف است. زیرا مراد از واژه اصل، ثبات یا تغییر ناپذیری است در حالی که اصول تهیه و تنظیم بودجه تغییر پذیر بوده بطوریکه در کنار برخی از اصول استثنائات آن نیز ذکر می‌شود. تدوین اصول بودجه نخستین بار به سال ۱۸۸۵ توسط «لئون سه» انجام گرفت.

اصل سالانه بودن بودجه

همانطور که قبلاً گفته شد بودجه برنامه مالی دولت است. در هر برنامه باید مشخص شود چه کاری، با چه هزینه‌ای و در چه زمانی انجام شود. هر برنامه‌ای برای یک دوره زمانی معین تنظیم می‌گردد. اگر در تنظیم برنامه عامل زمان در نظر گرفته نشود پیش‌بینی هزینه اجرای برنامه‌ها و منابع لازم برای تأمین

آنها و همچنین کنترل و ارزیابی برنامه در عمل امکان پذیر نمی باشد.

بودجه که یکی از انواع برنامه هاست، پیش بینی یک ساله درآمدها و هزینه های دولت است؛ یعنی دخل و خرج دولت برای یکسال پیش بینی می شود و یکبار برای تمام سال مورد تصویب پارلمان قرار می گیرد.

کنترل هزینه های عمومی از امتیازات پارلمان است و چون کنترل پارلمان محرز شد منطقی است که عامل زمان نیز ملحوظ گردد تا در زمان معین مالیاتها وصول و خرج شود. لذا مناسب ترین واحد زمان برای اجرای قانون بودجه یک سال مشخص گردیده است، زیرا فی المثل اگر هر سه ماه یکبار تنظیم و تصویب بودجه ضروری باشد، همه وقت پارلمان مصروف بحث در باره بودجه خواهد شد و دولت نیز باید هر سه ماه یک بار لایحه بودجه را تقدیم نماید و در چنین صورتی تنظیم بودجه متوازن برای دولت امکان پذیر نخواهد بود. از طرف دیگر بسیاری از درآمدها و هزینه های هر کشور متأثر از شرایط جوی است. مثلاً در کشورهایی که اقتصاد آنها بر مبنای کشاورزی و یا گردشگری است این امر بیشتر محسوس می باشد چون این نوع فعالیتهای اقتصادی در فصولی از سال دارای درآمد هستند و در فصولی فقط بایستی برای آنها هزینه پرداخت و مقایسه دوره های زمانی کمتر از یک سال نتیجه معقول و مطلوبی بدست نمی دهد و کوتاهترین فاصله زمانی که طبیعت، یک دوره کامل را طی می کند یکسال است. علاوه بر اینها پیش بینی دخل و خرج دولت برای مدت زمانی بیشتر از یک سال نیز از دقت پیش بینی آن خواهد کاست. با توجه به مراتب فوق موجه ترین زمان پیش بینی برای تنظیم و تصویب دخل و خرج عمومی یک سال است. مع الوصف چند استثناء بر اصل سالانه بودجه وجود دارد، به این شرح: (قدیری اصل، ۱۳۶۶: ۵۳۸)

- بودجه یک یا چند دوازدهم: وقتی است که دولت نتواند تا پایان سال، بودجه سال آینده را تنظیم کند و یا پارلمان کار بررسی و تصویب بودجه را به تعویق اندازد؛ در هر دو حال دولت ناگزیر است برای پرداختهای خود از مجلس تقاضای اعتبار موقت کند؛ مثلاً به صورت یک دوازدهم برای یک ماه، دو دوازدهم برای دو ماه یا سه دوازدهم برای سه ماه. اعتبارات تقاضا شده از پارلمان به مأخذ تقسیم اعتبارات بودجه سال قبل به دوازده ماه خواهد بود.

- اعتبارات برنامه ای: بنا بر اصل سالانه بودن بودجه، اعتباراتی که در سال مالی منظور می گردد باید در جریان همان سال مصرف شود؛ اما نظر به اینکه دولت اقدام به عملیاتی می کند که اجرای آن زمانی

بیش از یک سال لازم دارد و سفارشات انجام می‌دهد که ظرف چند سال قابل پرداخت است، لذا منظور کردن همه وجوه معامله در بودجه یک سال نه تنها ضرورت ندارد بلکه باعث بالا رفتن حجم بودجه و عدم توازن بین دخل و خرج دولت می‌شود.

اگر تعهدات برنامه یکجا مورد تصویب پارلمان واقع شود، تعهدات دوره برنامه خود بخود در هر سال انجام خواهد شد، ولی اگر تعهدات برنامه مقید به اجازه بودجه سالانه باشد، به شرطی قابل اجراست که اجازه پرداخت از طرف پارلمان داده شده باشد؛ در این صورت برنامه چند ساله دولت معرف خط‌مشی اقتصادی و مالی دولت است؛ بدون آنکه تعهدی شده باشد. تقدیم لایحه برنامه به مجلس و تصویب آن به وسیله پارلمان، اجازه اعتبار یا پرداخت نیست و فقط قانون بودجه سالانه است که حدود اعتبارات و پرداختها را تعیین می‌کند. برنامه چند ساله دولت و اجرای سالانه هدفهای آن، انحراف از اصل سالانه بودن بودجه نیست بلکه یک نوع مفصل‌بندی بین بودجه و برنامه و یک نوع اعلامیه رسمی دولت مبنی بر اراده مشترک دولت و پارلمان در انجام برنامه‌های چند ساله عمرانی است.

اصل جامعیت

اصل جامعیت بودجه که از مهم‌ترین اصول بودجه است، به منظور تأمین صراحت و دقت دولت در تنظیم و اجرای بودجه است. بر پایه این اصل، بودجه باید به صورت کامل و برای همه دستگاههای دولتی اعم از وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی و همچنین شرکتهای دولتی و مؤسسات و نهادهای عمومی غیر دولتی به صورت یکجا تهیه و به مجلس قانونگذاری تقدیم گردد. در واقع کلیه درآمدها و سایر دریافتهای دولت که از طریق دستگاههای دولتی جمع‌آوری می‌شود و همچنین هزینه‌ها و سایر پرداختهای این قبیل دستگاهها بایستی در لایحه بودجه پیش‌بینی شود. در اصل ۵۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مقرر گردیده است: «کلیه دریافتهای دولت باید به حساب خزانه‌داری کل واریز شود و همه پرداختهای دستگاههای دولتی از محل اعتبارات مصوب و به موجب قانون صورت گیرد». اصل مذکور به رعایت اصل جامعیت بودجه در ایران تأکید می‌نماید.

علت وجودی این قاعده از لحاظ سیاسی این است که پارلمان قادر به کنترل مالی دولت باشد، یعنی به مجلس اجازه داده شود که همه جریانهای مالی دولت را تحت کنترل قرار دهد.

دو قاعده کلی از اصل جامعیت بودجه مستفاد می‌شود: (قدیری اصل، ۱۳۶۶: ۵۳۵)

- یکی اینکه درآمدها و هزینه‌ها همدیگر را تهاتر نکنند.

- دیگر اینکه همه اقلام درآمدها و همه اقلام هزینه‌ها در بودجه عمومی منعکس گردند و هیچ چیز از قلم نیافتد.

اگر این اصل رعایت نگردد، هیچ تضمینی وجود ندارد که منابع کمیاب مورد استفاده، به درستی به ضروری‌ترین نیازها تخصیص یابد و کنترل قانونی و حسابرسی دولتی به درستی تحقق یابد. (Gode, 1984:10) صحت اقلام بودجه و بازرسی آن وقتی برای پارلمان امکان پذیر خواهد بود که همه هزینه‌ها و درآمدها به تفکیک در بودجه انعکاس داشته باشد. زیرا در غیر این صورت میزان زیادی از عملیات دولت از کنترل دولت دور مانده و این مغایر با اصول دموکراسی است.

اصل وحدت بودجه

کمال مطلوب آن است که هر یک از دو بخش عمومی و خصوصی برای کار خود در دوران معین نقشه و برنامه‌ای داشته باشند تا بتوان با سنجش و ارزیابی عملیات آنها از دوباره کاری‌ها جلوگیری کرد و در حد منابع و امکانات موجود بهترین و باصرفه‌ترین راهها را برای نیل به هدفهای جامعه برگزید. اگر این کمال مطلوب، به خاطر آنکه بر تمام برنامه‌ها و فعالیت‌های بخش خصوصی دسترسی نیست، حاصل نشود، لااقل این امکان وجود دارد که در بخش عمومی این سنجش و ارزیابی را هر چه دقیق‌تر انجام دهیم، کارها را هم آهنگ سازیم و از دوباره کاری‌ها بپرهیزیم.

این فلسفه اساسی و پایه نظری اصل وحدت است. بر اساس این اصل تمام برنامه‌ها، فعالیتها و طرحهای دولت و نیز تمام درآمدها و هزینه‌های آن و اجباراً بودجه تمام دستگاهها باید در یکجا نوشته شود و برای رسیدگی و تصویب و آگاهی همگان ارائه شود. به عبارت دیگر برای یک سال مالی بایستی یک لایحه بودجه تنظیم شود و کلیه دخل و خرج دولت در سندی واحد ارائه گردد.

(اقتداری، ۱۳۴۷:۶۲)

فواید رعایت اصل وحدت بودجه به قرار زیر است:

- فقط تنظیم بودجه است که به پارلمان و عامه مردم امکان می‌دهد بدانند که آیا بودجه دولت متعادل است و یا خیر و اگر بودجه دولت نیز متعادل نباشد، لااقل میزان کسر بودجه با یک مقایسه و برآورد دخل و خرج دولت مشخص می‌شود.

- اگر بودجه در سند واحدی تنظیم گردد اهمیت فشار مالیاتی به نسبت درآمد ملی مشخص خواهد شد و هنگام وضع قوانین مالیاتی و افزایش نرخ مالیاتها و یا تحمیل مالیاتهای جدید بر مردم معلوم خواهد شد که درجه فشار اینگونه مالیاتها بر تولید و مصرف تا چه اندازه است.

- وحدت بودجه به دولت اجازه می‌دهد که فایده نسبی هزینه‌های عمومی را هنگام تنظیم بودجه برآورد کند. اگر بودجه عمومی در سند واحدی تنظیم نشود بعضی از اعتبارات که ضرورت چندانی ندارند ممکن است به وسیله پارلمان به تصویب رسد و حال آنکه اگر جمیع اعتبارات در زمان واحد و در سند واحد گنجانده شود پارلمان با توجه به میزان کسر بودجه و اولویت بعضی از فعالیتها، ممکن است برخی از اعتبارات زاید و تشریفاتی را از اقلام بودجه حذف و با رعایت اصل الا هم فالاهم اعتباراتی را تصویب کند که برای مملکت ضرورت حیاتی دارند. (قدیری اصل، ۱۳۶۶: ۵۳۶)

البته در قوانین و مقررات بودجه‌ای کشور برای اصلاح بودجه و متمم بودجه در موارد اضطراری پیش‌بینی‌هایی به عمل آمده است و به موجب آن دولت در شرایط خاص اقتصادی و حوادثی نظیر جنگ تحمیلی، لایحه متمم بودجه تقدیم مجلس شورای اسلامی نموده است.

اصل شمولیت یا تفصیل

شمولیت در بودجه به معنی تهیه بودجه با ریز و تفصیل طرفین حساب است. این اصل دولت را ملزم می‌سازد تا در تدوین و پیشنهاد بودجه به قوه قانونگذاری، درآمدها را به صورت مشروح و دستگاهی طبقه‌بندی نموده و هزینه‌های دستگاههای اجرائی را به صورت تفصیل و در چارچوب برنامه‌ها، مواد هزینه و به تفکیک هزینه‌های جاری و عمرانی و همچنین ملی، استانی و شهری مشخص کند. این اصل موجب می‌شود که نظارت پارلمانی، از طریق نمایندگان مردم و دیوان محاسبات کشور تحقق یابد. (علوی طبری، ۱۳۷۴: ۵۴)

از طرف دیگر بودجه نمی‌تواند به عنوان مجموعه‌ای از اعداد و ارقام خشک و بی‌روح تلقی شود بلکه می‌باید در قالب گزارشهای مفصل توجیهی و مستدل مطرح گردد.

تقسیم شدن بودجه به امور، فصول، برنامه‌ها و ... و الزام دولت به پیشنهاد چنین بودجه تفصیلی و تصویب بودجه تفصیلی از طرف مجلس یا کمیسیون بودجه فقط برای امکان رسیدگی دقیق نیست، بلکه علت دیگری هم دارد و آن وادار کردن دستگاه اداری است به اینکه درآمدهای عمومی را به همان وضعی که به تصویب رسیده به مصرف برساند یعنی اصل تفصیل، اصل تخصیص را نیز در بر دارد که ذیلاً بیان می‌شود. (پیرنیا، ۱۳۴۸: ۲۷۲)

با ایجاد روش و نظام نوین بودجه نویسی در ایران از سال ۱۳۴۴ این اصل مورد عمل قرار گرفت و قبل از آن بودجه به صورت خلاصه و موجز به مجلس می‌رفت.

اصل تخصیص و عدم تخصیص

بر طبق اصل تخصیص تمام ارقام منظور در بودجه باید به همان وضع و ترتیبی که در بودجه تعیین شده و مجوز آن صادر شده، وصول یا به مصرف برسد. هر رقم اعتباری که برای هزینه‌ای در بودجه پیش‌بینی و منظور شده است طبق این اصل تنها و تنها برای همان هزینه قابل مصرف است و نمی‌توان آن را مگر با استثنائاتی و طبق مقررات و پیش‌بینی‌های قانونی به کار دیگری اختصاص داد. وزارت آموزش و پرورش نمی‌تواند به جای مدرسه، اداره کل بسازد.

در اصل پنجاه و پنجم قانون اساسی نیز مراقبت از رعایت این اصل به عنوان یکی از وظایف عمده دیوان محاسبات کشور بیان شده است. در این اصل آمده است:

«دیوان محاسبات به کلیه حسابهای وزارتخانه‌ها، مؤسسات، شرکتهای دولتی و سایر دستگاههایی که به نحوی از انحاء از بودجه کل کشور استفاده می‌کنند به ترتیبی که قانون مقرر می‌دارد رسیدگی یا حسابرسی می‌نماید که هیچ هزینه‌ای از اعتبار مصوب تجاوز نکرده و هر وجهی در محل خود به مصرف برسد...»

همانطور که ذکر شد اصل تخصیص نتیجه منطقی اصل شمولیت یا تفصیل نیز می‌باشد. به موجب قوانین بودجه، دولتها مکلف شده‌اند بودجه‌های تفصیلی به مجلس پیشنهاد کنند و اعتبارات را طبق صورتهای ریزی که به تصویب رسیده است به مصرف برسانند. اعتبار جنبه پیش‌بینی بودجه است و هزینه بودجه عملی آن. هزینه نمی‌تواند از اعتبار تجاوز کند.

بنا به اصل عدم تخصیص هیچ درآمدی نباید برای هزینه خاصی تخصیص داده شود و هیچ هزینه‌ای نباید از درآمد بخصوصی تأمین شود. به عبارت دیگر کلیه درآمدهای دولت باید به خزانه واریز گردد و از درآمد عمومی دولت برای هزینه‌های دولت تأمین اعتبار شود.

قاعده بودجه ناویژه و اصل عدم تخصیص درآمدها دو نتیجه منطقی اجرای اصل جامعیت بودجه است. (قدیری اصل، ۱۳۶۶: ۵۳۶)

این اصل هیچوقت به طور قاطع در کشور ما اجرا نشده و هنوز هم اجرا نمی‌شود؛ حتی در سالهای اخیر «قانون وصول برخی از درآمدهای دولت و مصرف آن در موارد معین» در تبصره‌های بودجه منظور می‌شود. برای مثال در ماده ۲۲ این قانون مصوب ۱۳۷۴ آمده است:

«سازمان سنجش و آموزش کشور مجاز است با وزارتخانه‌ها و سازمانها و اشخاص حقیقی و یا حقوقی،

خارج از خدمات موظف خود برای آزمون ورودی و خدمات مشاوره‌ای قرارداد منعقد و درآمدهای حاصل را به درآمد عمومی کشور واریز نماید. معادل صددرصد (۱۰۰٪) مبالغ واریزی از محل اعتباری که به همین جهت در قانون بودجه هر سال منظور می‌شود در اختیار سازمان مزبور قرار خواهد گرفت تا جهت توسعه و تکمیل و تعمیر خدمات ماشینی و مخارج مربوط به برگزاری این آزمونها هزینه شود». در تبصره‌های قانون بودجه نیز مواردی به صورت مکانیسم هزینه‌ای - درآمدی تصویب می‌شود؛ با این تفاوت که تبصره دارای قدرت اجرایی یک ساله است ولی قانون فوق چنین محدودیتی ندارد.

اصل انعطاف پذیری بودجه

گفتیم که بودجه، برنامه مالی دولت است و به لحاظ این که این برنامه به تصویب نمایندگان مجلس می‌رسد، اجرای دقیق آن توسط دولت و مسئولین دستگاههای دولتی ضرورت قانونی دارد. بنابراین دستگاههای دولتی فقط می‌توانند مطابق بودجه مصوب خود وظایف محوله را انجام دهند. چون بودجه جنبه پیش‌بینی دارد، لازم است تا حدودی به مدیران دستگاههای دولتی اختیار داده شود برای رفع برخی از مشکلات اجرایی بودجه، تغییراتی جزئی در بودجه مصوب سالانه خود بدهند.

اصل انعطاف پذیری در زبان مالی به معنای «اصلاح بودجه» است و استثنائی است بر اصل تخصیص و عبارت است از تغییر و جابجائی در ارقام هزینه و برنامه‌های دستگاه اجرائی بدون آنکه در سرجمع اعتبارات مصوب تغییری حاصل شود. یعنی با اجازه کاهش مبلغ بعضی مواد و فصول از برنامه‌های مصوب یک دستگاه و اضافه نمودن همان مبلغ به پاره‌ای از مواد و فصول برنامه‌های دیگر به شکلی که در کل اعتبارات مصوب تغییری بوجود نیاید زمینه لازم را برای ایجاد یک مدیریت با قدرت فراهم می‌کند. (علوی طبری، ۱۳۷۴: ۵۸)

بوجود آمدن اصل انعطاف همزمان با معرفی بودجه برنامه‌ای و بودجه عملیاتی آغاز شده است. هم اکنون آنچه اهمیت دارد پیشرفت سریع عملیات یا تحصیل حداکثر استفاده از نیروی انسانی و منابع دیگر است (نقش بودجه در مدیریت)؛ بنابراین نباید شکل قانون بودجه به صورت مواد هزینه و مانند آن از تحرک مدیر بکاهد. (صراف، ۱۳۵۶: ۱۷)

اصل تخمینی بودن درآمدها

بودجه از طریق تصویب پارلمان، ارزش قانونی می‌یابد. پارلمان با تصویب بودجه، به قوه مجریه اجازه می‌دهد که درآمدهای پیش‌بینی شده را وصول و هزینه‌های مورد لزوم خود را انجام دهد. این

اجازه یک جواز مشروط است و کسب درآمدهای لازم، بدون وجود قانون جداگانه عملی نیست. هیچ مالیاتی را بدون وجود قانونی که مربوط به چند و چون نظام مالیاتی باشد، نمی توان از مؤدیان گرفت. قوانین مالیاتی نیز خود محصول تصویب پارلمان هستند و مانند سایر قوانین خصلت دائمی دارند. یعنی تا زمانی که بوسیله قانون جدیدی نسخ نشده اند، قابل اجرا می باشد. ولی تصویب بودجه در واقع اجازه اجرای همین قوانین برای مدت یکسال است. در مورد هزینه ها نیز اجازه قوه مقننه، چه بوسیله بودجه و چه بوسیله قوانین مالی دیگر لازم است.

درآمدهای پینی شده در بودجه به اصطلاح اهل فن جنبه تخمینی دارد و این بدان معنی است که منظور شدن مبلغی به عنوان درآمد در بودجه کل کشور مجوزی برای وصول از اشخاص حقیقی و حقوقی نمی شود و در هر مورد نیاز به مجوز قانونی دارد و پیش بینی به هر میزان مانع وصول درآمدهای بیشتری از منابع مربوط نیست. لکن وصول مبالغ بیشتری خارج از ضوابط تعیین شده در قانون از افراد حقیقی و حقوقی خلاف است. به عبارت دیگر وصول درآمد بیشتر از مبلغ پیش بینی شده در بودجه - به شرط آنکه به موجب قانون وصول شوند - مانعی ندارد؛ حتی وصول درآمدهایی که در بودجه منظور نشده اند طبق مقررات مجاز است. از طرف دیگر وصول درآمد به میزان کمتر از آنچه پیش بینی شده است نیز بلامانع است. (محسنی، ۱۳۷۱: ۴۶)

اصل پنجاه و یکم قانون اساسی نیز به این موضوع اشاره شده است:

«هیچ نوع مالیات وضع نمی شود مگر به موجب قانون...»

اصل تحدیدی بودن هزینه ها

اعتبارات مصوب برای هر نوع هزینه تا حد همان اعتبار مصوب قابل خرج است؛ نه بیشتر و نه کمتر. هدف از تحدیدی بودن هزینه ها این است که اولاً وقتی اعتباری به مبلغ ۱۰۰ واحد برای خرید کالایی تصویب می شود نمی توان ۱۱۰ واحد هزینه کرد. ثانیاً منظور شدن اعتبار در بودجه یک دستگاه دولتی، تکلیفی را برای انجام دادن آن هزینه توسط دستگاه مزبور از نظر حقوقی در بر ندارد. به عبارت دیگر تصویب اعتبارات اجازه خرج است نه تکلیف. البته از نظر سیاسی و اقتصادی نوعی الزام و تکلیف برداشت می شود؛ چون بعضی از ارقام هزینه مثل هزینه راه سازی یا کارخانه های تولیدی اگر انجام نشود، در حقیقت قسمتی از برنامه های دولت انجام نشده است که خود باید مسؤول باشد.

ماده پنجاه قانون محاسبات عمومی مقرر می دارد:

«وجود اعتبار در بودجه کل کشور به خودی خود برای اشخاص اعم از حقیقی و حقوقی ایجاد حق نمی‌کند و استفاده از اعتبارات باید با رعایت مقررات مربوط خود به عمل آید»

اصل تعادل

اصل تعادل به حفظ موازنه بین درآمدها و مخارج، به گونه‌ای که دولت بتواند بدون متوسل شدن به استقراض، تعهدات مالی خود را پردازد، اشاره دارد. بنا بر این اصل، جمع ارقام کلیه منابع درآمدهای پیش‌بینی شده باید با جمع کلیه ارقام هزینه‌هایی که برای سال بودجه در اجرای برنامه‌ها و فعالیت‌های مصوب محاسبه یا برآورد می‌گردد برابر و مساوی باشد. به تعبیری دیگر بودجه دولت بایستی نه کسر داشته باشد و نه اضافه. منظور از کسری بودجه، فزونی هزینه‌ها بر درآمدها و مازاد بودجه بیانگر فزونی درآمدها بر هزینه‌هاست.^(۱)

ارزیابی نظریه‌های مختلف در خصوص تعادل در بودجه دولت

در اقتصاد بخش عمومی قدیم و جدید، نسبت به اینکه آیا دولت باید تعادل بودجه را به صورت سالانه حفظ کند یا خیر، نظریه‌های مختلفی وجود دارد که می‌توان آنها را به سه گروه زیر تقسیم کرد: (جعفری صیمی، ۱۳۷۱: ۳۲-۲۸)

الف) رعایت توازن سالانه در بودجه (نظریه‌های کلاسیکها)

ب) عدم تعادل در بودجه دولت

ج) حمایت از تعادل در بودجه، ولی نه به صورت سالانه

الف) رعایت توازن سالانه در بودجه (نظریه‌های کلاسیکها)

طرفداران این نظریه معتقدند، دولت موظف است تعادل بودجه خود را سالانه، با تنظیم مخارج نسبت به درآمدها رعایت کند. دلایل این گروه در حمایت از این نظریه عبارتند از:

- ۱- همانطور که رعایت تعادل بودجه در اقتصاد بخش خصوصی امر مطلوبی است، ایجاد تعادل سالانه در بودجه دولت، مانند مالیه خصوصی امری مناسب خواهد بود.
- ۲- کسری بودجه دولت باعث ایجاد تورم می‌شود و این عدم توازن بودجه باعث می‌شود دولت نتواند تورم را مهار کند.

۱. در زمینه کسر بودجه در فصل دهم بحث خواهد شد.

۳- اجبار دولت به رعایت تعادل سالانه بودجه باعث جلوگیری از رشد بی‌رویه بخش عمومی و مخارج دولت (به خصوص مخارج بیهوده) می‌شود. آدام اسمیت، اقتصاددان معروف کلاسیک، به همین دلیل از این نظریه حمایت می‌کند. طرفداران این نظریه معتقدند اگر برای رعایت توازن بودجه دولت اجباری وجود نداشته باشد، دولت به منظور کسب شهرت، مالیاتها را کاهش می‌دهد و مخارج خود را بالا می‌برد، در نتیجه با ایجاد کسری بودجه خود مشکلات اقتصادی برای جامعه به وجود می‌آید. میلتون فریدمن از اقتصاددانهای دیگری است که از این نظریه حمایت می‌کند و در سال ۱۹۸۲ خواستار وضع قانون در خصوص ایجاد تعادل اجباری سالانه بودجه در آمریکا شد.

۴- مردم از نظر سیاسی در مقابل افزایش مالیاتها برای تأمین مخارج مالی دولت مقاومت می‌کنند؛ بنابراین نباید اجازه داد که بودجه دولت با کسری مواجه شود.

ب) عدم تعادل در بودجه دولت

در مقابل نظریه تعادل سالانه بودجه، طرفداران سیاست بودجه نامتعادل، خواهان انجام وظایف اقتصادی دولت هستند و معتقدند، مهم‌ترین وظیفه دولت ایجاد ثبات اقتصادی، از طریق بودجه در اقتصاد است و به هیچ وجه نباید به تعادل یا عدم تعادل بودجه دولت، توجه شود. به عبارت دیگر چه بسا ممکن است به وجود عدم تعادل، در بودجه دولت نیاز باشد و ممکن است گاهی به صورت تصادف، در بودجه دولت توازن صورت گیرد. بنابراین ممکن است در رسیدن به هدف ثبات اقتصادی در یک دوره دراز مدت، در بودجه دولت عدم تعادل بوجود آید و با افزایش میزان کسری بودجه مواجه شویم، که این وضعیت به هیچ وجه نباید باعث نگرانی شود. زیرا بودجه دولت در حقیقت خود را برای تحمل و جذب شوکهای اقتصادی آماده می‌کند و برای این که بتواند اقتصاد بخش خصوصی را از ثبات بیشتری برخوردار کند هرگونه عدم تعادل را می‌پذیرد. بنابراین از نظر این گروه (که بودجه دولت را به عنوان یک ابزار سیاسی بسیار قوی تلقی می‌کنند) وجود عدم تعادل در بودجه دولت، نه تنها نامناسب نیست بلکه برای دستیابی به اهداف اقتصادی در سطح کلان لازم نیز هست.

بطور خلاصه طبق نظریه اقتصادی کینزینها، کسر بودجه، به وسیله گذاشتن پول در دست مردم و تجار، تقاضای کالاها و خدمات را در جامعه افزایش می‌دهد؛ بنابراین موجب تحریک اقتصاد است. برعکس، مازاد بودجه، پول را از اقتصاد بیرون کشیده و تقاضای کل را برای کالاها و خدمات کاهش می‌دهد و بنابراین اقتصاد را محدود می‌کند. (Anderson, 1994:165)

ج) حمایت از تعادل در بودجه، ولی نه به صورت سالانه

امروزه کمتر اقتصاددانی است که از سیاست توازن سالانه در بودجه، حمایت کند. به عبارت دیگر، امروزه توجه به مسئله تعادل سالانه در بودجه، فقط جنبه سیاسی دارد. همچنین تداوم وجود عدم تعادل دراز مدت در بودجه دولت ممکن است آثار نامطلوبی داشته باشد. بنابراین طرفداران نظریه سوم، که در مقایسه با دو نظریه قبلی حالت بینابینی دارند معتقدند، بودجه دولت باید در یک دور تجاری چند ساله متوازن شود. اینان از نارسائیهای ناشی از تعادل سالانه در بودجه، و همچنین مشکلات ناشی از وجود عدم تعادل طولانی آگاه هستند و خواهان وضعیتی هستند که بتوان کسری ایجاد شده دوره رکود اقتصادی را با مازاد دوره رونق اقتصادی جبران کرد. بنابراین آنها خواستار ایجاد تعادل بودجه دولت به صورت دوره‌ای هستند.

اگر چه نظریه سوم در مقایسه با دو نظریه قبلی، از قوت بیشتری برخوردار است و می‌توان با توجه به قیمت‌های جاری، بین مازاد بودجه در دوره رونق، و کسری بودجه در دوره رکود، تعادل ایجاد کرد، اما نظر به اینکه دوره رونق با تورم همراه است، ارزش واقعی بخشی از درآمدهای دولت به مراتب کمتر از ارزش اسمی آنها خواهد بود.

واژه‌ها و مفاهیم مهم

اصلاح بودجه	جنبه سیاسی بودجه
متمم بودجه	سند و لایحه بودجه
اصل شمولیت یا تفصیل	تعریف سیاسی بودجه
اصل تخصیص	تعریف اقتصادی و مالی بودجه
اصل عدم تخصیص	تعریف برنامه‌ای بودجه
اصل انعطاف پذیری بودجه	اصل سالانه بودن بودجه
اصل تخمینی بودن درآمدها	بودجه یک یا چند دوازدهم
اصل تحدیدی بودن هزینه‌ها	اعتبارات برنامه‌ای
اصل تعادل بودجه	اصل جامعیت بودجه
توازن سالانه	تمرکز عایدات
عدم تعادل بودجه	اصل تصویب بودجه
تعادل بلندمدت بودجه	اصل وحدت بودجه

فصل سوم

طبقه‌بندی بودجه

مقدمه

بودجه موارد استفاده متعدد و گوناگونی دارد، بودجه می‌تواند به عنوان ابزار برنامه‌ریزی، عامل کنترل و یا به عنوان وسیله‌ای جهت برقراری ارتباط بین دستگاههای دولتی مورد استفاده قرار گیرد. بطور کلی سیاستهای کوتاه مدت و بلند مدت دولت در سند بودجه اعلام می‌شود. برای تأمین نیازهای اطلاعاتی هر یک از موارد استفاده فوق، اطلاعات مربوط به پیش‌بینی درآمد و هزینه به انحاء و اشکال مختلف در لایحه بودجه طبقه‌بندی می‌شود. طبقه‌بندی هزینه‌ها و درآمدها زمینه لازم را برای تجزیه و تحلیل و تصمیم‌گیری فراهم می‌کند و بطور کلی طبقه‌بندی بودجه سبک و ترتیب ارائه اطلاعات را در سند بودجه مشخص می‌کند. (Public Administration Service: 1964:43)

اهداف طبقه‌بندی بودجه‌ای

برقراری یک سیستم طبقه‌بندی نتایج زیر را در بردارد:

- ۱ - به لحاظ تفکیک برنامه‌ها، عملیات، درآمدها و هزینه‌های دولت و همچنین مشخص شدن دستگاههای اجرایی خاص که عهده‌دار وظایف مشخص هستند، برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری امکان‌پذیر می‌شود.
- ۲ - با ایجاد طبقه‌بندی درآمدها و هزینه‌ها و تفکیک برنامه‌ها و عملیات در دستگاههای اجرایی، ضمن فراهم آمدن امکانات لازم برای برقراری یک سیستم حسابداری صحیح در جهت کنترل و نظارت مالی و غیرمالی و مقایسه کارآیی دستگاهها با برنامه‌های مصوب، مدیریت نیز بطور چشم‌گیری بهبود می‌یابد.
- ۳ - طبقه‌بندی بودجه‌ای اطلاعات لازم را به منظور تجزیه و تحلیل عملیات اقتصادی دولت فراهم می‌نماید. بطوری که دولتها از این اطلاعات در زمینه برقراری سیاستهای اقتصادی خاص و در جهت دستیابی به اهداف و وظایف خویش سود می‌جویند.
- ۴ - طبقه‌بندی بودجه‌ای به لحاظ مشخص نمودن وظایف، برنامه و عملیات و همچنین درآمدها و هزینه‌های دولت، مکانیزم لازم را برای نظارت بر عملیات دولت مهیا می‌سازد. (علوی طبری، ۱۳۷۴: ۷۶)

طبقه‌بندی بودجه در سیر تکوین بودجه

بررسی اجمالی تاریخ تکامل بودجه‌بندی نشان می‌دهد که به موازات افزایش نقش‌های گوناگون دولت و به تبع آن تغییر تکامل نقش بودجه، همانطور که تعاریف مختلف بودجه شکل گرفته است، طبقه‌بندی جدیدی نیز در بودجه‌نویسی پدید آمده است و هرکدام از این طبقه‌بندیها به دلایل خاصی معرفی شده و توسعه یافته‌اند. (صراف، ۱۳۵۶: ۸۶)

از شروع بودجه‌بندی تا سال ۱۹۶۵ بودجه دولت به صورت سنتی یا متداول تهیه می‌شد و تأکید عمده روی کنترل هزینه‌های هر وزارتخانه یا سازمان معطوف بود. زمانی که از بودجه فقط کنترل مالی منظور بود، طبقه‌بندی هزینه‌ها و طبقه‌بندی سازمانی عمده‌ترین طبقه‌بندی بودجه‌ای بشمار می‌رفت. (Cento Cenral Treaty Organization, 1973:68) وقتی که عامل مدیریت و بهبود و کفایت در اداره امور بودجه‌نویسی وارد شد، طبقه‌بندی برنامه‌ای و عملیاتی پدیدار شد و با پیشرفت استفاده از بودجه در اداره اقتصاد ملی و ارتباط بودجه با برنامه‌ریزی و حسابداری، طبقه‌بندی اقتصادی معرفی شد.

اهداف تهیه بودجه	تعریف بودجه	طبقه‌بندی رایج
کنترل هزینه‌ها	سند دخل و خرج که برای یکسال پیش‌بینی و تصویب شده باشد	طبقه‌بندی هزینه‌ها و سازمانی
مدیریت و بهبود اداره امور	طرحی جامع در قالب اصطلاحات مالی	طبقه‌بندی عملیات
اداره اقتصاد ملی و	برنامه مالی دولت برای یک‌سال آتی	طبقه‌بندی اقتصادی

رابطه میان اهداف تهیه بودجه، تعریف و طبقه‌بندیهای بودجه‌ای

انواع طبقه‌بندی بودجه‌ای

بطور کلی طبقه‌بندیهای بودجه‌ای را می‌توان به شرح زیر تقسیم‌بندی نمود:

- ۱ - طبقه‌بندی درآمدها و سایر منابع تأمین اعتبار
- ۲ - طبقه‌بندی هزینه‌ها
- ۳ - طبقه‌بندی عملیاتی
- ۴ - طبقه‌بندی سازمانی
- ۵ - طبقه‌بندی اقتصادی

در یک نگاه کلی انواع طبقه‌بندی مورد عمل در کشورمان را می‌توان به شرح جدول بعدی صفحه بعد خلاصه نمود^(۱):

۱. طبقه‌بندی اقتصادی در لایحه بودجه کل کشور منظور نمی‌شود

عنوان طبقه‌بندی	هدف	تقسیمات	مثال
طبقه‌بندی درآمدهای و سایر منابع تأمین اعتبار	چقدر باید خرج کرد	- درآمد مالیاتی - درآمد نفت و گاز - درآمد حاصل از انحصارات و مالکیت دولت - درآمد حاصل از خدمات و فروش کالا - حق بیمه، کمکهای دریافتی، درآمدهای انتقالی و متفرقه - اصل و بهره وامها و سود حاصل از سرمایه‌گذاری دولت - سایر منابع تأمین اعتبار	مالیات بر ثروت، واردات فروش مستقیم نفت سود سهام شرکتهای دولتی - اجاره ساختمانهای دولتی درآمدهای حاصل از خدمات - فروش کالا حق بیمه - کمکهای دریافتی - درآمدهای انتقالی - درآمدهای متفرقه بهره وامهای دولت در خارج از کشور اصل وامهای دولت در خارج از کشور استفاده از وامهای خارجی
طبقه‌بندی هزینه‌ها	چه کالاها و خدماتی باید خرید	- هزینه‌های پرسنلی - هزینه‌های اداری - هزینه‌های سرمایه‌ای - پرداختهای انتقالی	هزینه حقوق، مزایا هزینه سفر، مأموریت، اجاره خرید ساختمان، زمین کمک و اعانه، بخش عمومی
طبقه‌بندی عملیاتی	چرا باید خرج کرد	- امور - فصل - برنامه - طرح و فعالیت	امور عمومی - امور اقتصادی فصل آموزش و پرورش برنامه آموزش عالی طرح ایجاد آزمایشگاه شیمی فعالیت پرداخت حقوق
طبقه‌بندی سازمانی	کجا باید خرج کرد	- وزارتخانه‌ها - مؤسسات دولتی - شرکتهای دولتی و بانکها - مؤسسات و نهادهای عمومی غیر دولتی - مؤسسات انتظامی وابسته به دولت	وزارت مسکن و شهرسازی سازمان انرژی اتمی شرکت شیلات - بانک ملی ایران بنیاد شهید انقلاب اسلامی - سازمان تأمین اجتماعی سازمان بنادر و کشتیرانی

انواع طبقه‌بندی در بودجه ایران

طبقه‌بندی درآمدها و سایر منابع تأمین اعتبار

درآمدها و سایر منابع تأمین اعتبار در بودجه کل کشورمان به سه گروه طبقه‌بندی می‌شوند:

۱- درآمد عمومی ۲- درآمد اختصاصی ۳- درآمد شرکتهای دولتی

درآمد عمومی

برابر ماده ۱۰ قانون محاسبات عمومی، درآمد عمومی عبارتست از درآمدهای وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی و مالیات و سود سهام شرکتهای دولتی و درآمد حاصل از انحصارات و مالکیت و سایر درآمدهایی که در قانون بودجه کل کشور تحت عنوان درآمد عمومی منظور می‌شود.^(۱)

درآمد عمومی پس از وصول، باید در حسابهای خزانه داری کل متمرکز شود. پرداختها از محل این درآمد، در قالب دو عنوان کلی "اعتبارات جاری" و "اعتبارات عمرانی" (سرمایه‌گذاری ثابت) به حساب هزینه مربوط منظور می‌شوند. به عبارت دیگر، در ایران، کلیه وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی وجوه لازم را برای انجام هزینه‌های جاری و عمرانی خود، با توجه به اعتبارات مصوب تخصیص یافته، از خزانه وزارت امور اقتصادی و دارایی دریافت و طبق مقررات به مصرف می‌رسانند.

نظر به اینکه درآمد عمومی اساساً متعلق به دولت (و نه دستگاه دولتی وصول‌کننده آن) می‌باشد، ارتباط مستقیمی میان وصول و مصرف آن وجود ندارد. اصل پذیرفته شده در مورد این درآمد آن است که وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی باید بتوانند در چهارچوب اعتبارات مصوب خود، و با رعایت شرایط و مقررات عمومی یکسان، از آن استفاده نمایند. بنابراین، مصرف درآمد عمومی تابع قانون محاسبات عمومی، قانون برنامه و بودجه، قوانین بودجه سالانه کل کشور و سایر قوانین و مقررات عمومی دولت می‌باشد. البته، در موارد استثنایی ممکن است قانون خاصی (مانند قانون بودجه کل کشور) اجازه دهد مصرف بخشی از اعتبارات مصوب بودجه عمومی دولت (که از محل درآمد عمومی تأمین می‌شود) از شمول قانون محاسبات عمومی و سایر مقررات عمومی دولت

۱. در این تعریف، (اولاً) - درآمد عمومی از لحاظ ماهیت مشخص نشده است و تنها معیار تشخیص آن از درآمد اختصاصی پیش‌بینی آن تحت همین عنوان در بودجه کل کشور می‌باشد، و (ثانیاً) - درآمد وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی به عنوان درآمد عمومی شناخته شده است، در حالی که درآمد عمومی درآمد می‌باشد، نه درآمد وزارتخانه و مؤسسه دولتی وصول‌کننده آن.

مستثنی شود، که در این صورت، همان قانون معمولاً مقررات و نحوه مصرف این اعتبارات را تعیین می‌نماید.

درآمد اختصاصی

طبق ماده ۱۴ قانون محاسبات عمومی کشور، درآمد اختصاصی عبارت از درآمدهایی که به موجب قانون برای مصرف یا مصارف خاص در بودجه کل کشور تحت عنوان درآمد اختصاصی منظور می‌گردد.^(۱) وصول این نوع درآمد نیز باید به استناد قانون مربوط به آن انجام شود، نه پیش‌بینی آن در بودجه کل کشور.

مصرف درآمدهای اختصاصی بر اساس بودجه‌های مصوب، جز در مواردی که در قانون محاسبات عمومی برای آنها تعیین تکلیف شده است، تابع مقررات قانونی مربوط می‌باشد. در صورتی که دستگاههای اجرائی ذیربط دارای مقررات قانونی خاص این موضوع نباشد، درآمدهای مذکور بر اساس قوانین و مقررات عمومی دولت قابل مصرف خواهد بود.

وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی، در صورتی که مجوز قانونی خاص برای نگهداری درآمدهای اختصاصی وصولی در حسابهای بانکی خود داشته باشند، مکلف‌اند درآمدهای اختصاصی خود را بعد از وصول به حسابهای خزانه نزد بانک مرکزی منتقل نمایند. با صدور درخواست وجه توسط ذیحساب دستگاه دولتی، وجه نقد از موجودی هر یک از حسابهای درآمد اختصاصی خزانه به حساب پرداخت هزینه‌های اختصاصی دستگاه دولتی منتقل می‌شود تا جهت انجام هزینه‌های اختصاصی از آن استفاده شود. طبق ماده ۶۴ قانون محاسبات عمومی کشور، اعتبارات مصوب از محل درآمدهای اختصاصی تا آخر سال مالی - در حدود وصولی درآمدهای مربوط، قابل تعهد و پرداخت می‌باشد و مانده وجوه اعتبارات از محل درآمد اختصاصی مصرف نشده هر سال باید تا پایان فروردین ماه سال بعد به خزانه برگشت داده شود تا به حساب درآمد عمومی کشور منظور گردد.

۱. به طوری که ملاحظه می‌شود، این تعریف نیز - مانند تعریف درآمد عمومی - ماهیت درآمد اختصاصی را مشخص ننموده است و تنها عامل مشخص کننده این درآمد منظور شدن آن در بودجه کل کشور برای مصرف یا مصارف خاص و منظورهای معین قانونی می‌باشد.

تعهداتی که تا آخر سال مالی، با رعایت مقررات در حدود اعتبار مصوب و درآمدهای وصولی مربوط ایجاد شده و پرداخت نشده باشند در سالهای بعد از محل اعتبار موضوع ماده ۶۳ قانون محاسبات عمومی کشور قابل پرداخت خواهد بود. هر مبلغ از درآمدهای اختصاصی که زاید بر میزان پیش‌بینی شده در بودجه‌های مصوب مربوط وصول شود قابل مصرف نبوده و باید به حساب درآمد عمومی کشور واریز گردد.

درآمد شرکتهای دولتی

بر اساس ماده ۱۵ قانون محاسبات عمومی درآمد شرکتهای دولتی عبارتست از درآمدهائی که در قبال ارائه خدمت و یا فروش کالا و سایر فعالیت‌هایی که شرکتهای مذکور به موجب قوانین و مقررات مجاز به انجام آنها هستند و عاید آن شرکتهای می‌گردد. سایر منابع تأمین اعتبار شرکتهای دولتی عبارت است از منابعی که شرکتهای مزبور تحت عنوان کمک دولت، وام، استفاده از ذخایر، کاهش سرمایه در گردش و یا عناوین مشابه، به موجب قانون مجاز به منظور کردن آن در بودجه‌های مربوط هستند. درآمد شرکتهای دولتی، خارج از بودجه عمومی دولت و ضمن بودجه شرکتهای دولتی، در بودجه کل کشور پیش‌بینی می‌شود. برابر قانون محاسبات عمومی، درآمدهای شرکتهای دولتی (به استثنای بانکها، مؤسسات اعتباری و شرکتهای بیمه) نیز باید به حسابهای خزانه در بانک مرکزی ایران تحویل شود، خزانه مکلف است ترتیب لازم را بدهد که شرکتهای دولتی بتوانند، در حدود بودجه مصوب، از وجوه خود استفاده نمایند. برای هر شرکت دولتی، معمولاً یک حساب تمرکز درآمد شرکت (با ذکر نام شرکت) از طرف خزانه بانک مرکزی ایران افتتاح می‌شود و کلیه درآمدهای شرکت به حساب مزبور منتقل می‌گردد. خزانه وجوه مورد نیاز شرکت را از موجودی این حساب، به صرف تقاضای شرکت، بلافاصله به حساب یا حسابهایی که از طرف شرکت تعیین می‌شود منتقل می‌نماید.

جهت رعایت اصل جامعیت بودجه، درآمدها و هزینه‌های شرکتهای دولتی در بودجه کل کشور منظور می‌شوند؛ ولی در اساسنامه‌های این شرکتهای، مرجع نهایی تصویب بودجه آنها مجامع عمومی آنها تعیین گردیده است. بودجه شرکتهای دولتی با توجه به قوانین تأسیس، اساسنامه‌ها و سایر مقررات و آئین‌نامه‌های آنها اجرا می‌شود. مصرف درآمدها و سایر منابع تأمین اعتبار شرکتهای دولتی، بر اساس بودجه‌های مصوب، جز در مواردی که در قانون محاسبات عمومی برای آنها تعیین تکلیف شده است، تابع مقررات قانونی مربوط است. (اقوامی و باباجانی، ۱۳۷۰: ۱۳۹)

بخش اول - درآمدهای مالیاتی :

بند اول - مالیات بر شرکتها

بند دوم - مالیات بر درآمد

بند سوم - مالیات بر ثروت

بند چهارم - مالیات بر واردات

بند پنجم - مالیات بر مصرف و فروش

بخش دوم - درآمد نفت و گاز :

بند اول - فروش مستقیم نفت

بند دوم - درآمد گاز

بخش سوم - درآمدهای حاصل از انحصارات و مالکیت دولت :

بند اول - دریافتی از مؤسسات انتفاعی وابسته به دولت

بند دوم - سود سهام شرکتهای دولتی

بند سوم - اجاره ساختمانهای دولتی

بند چهارم - سایر درآمدهای حاصل از انحصارات و مالکیت دولت

بخش چهارم - درآمدهای حاصل از خدمات و فروش کالا :

بند اول - درآمدهای حاصل از خدمات

بند دوم - فروش کالا

بخش پنجم - حق بیمه، کمکهای دریافتی، درآمدهای انتقالی و متفرقه :

بند اول - حق بیمه

بند دوم - کمکهای دریافتی

بند سوم - درآمدهای انتقالی

بند چهارم - درآمدهای متفرقه

بخش ششم - اصل و بهره وامها و سود حاصل از سرمایه‌گذاری دولت

در داخل و خارج از کشور :

بند اول - بهره وامهای دولت در خارج از کشور

بند دوم - اصل وامهای دولت در خارج از کشور

بند سوم - سود حاصل از سرمایه‌گذاری دولت در خارج از کشور

بند چهارم - وصولی دولت بابت پرداخت اصل و بهره وامهای تحصیلی گذشته

مؤسسات و شرکتهای دولتی از محل وامهای تضمینی دولت

بخش هفتم - سایر منابع تأمین اعتبار :

بند اول - استفاده از وامهای داخلی

بند دوم - استفاده از وامهای خارجی

بند سوم - سود حاصل از سرمایه‌گذاری دولت در خارج از کشور

بند چهارم - برگشتی از پرداختهای سالهای قبل

سایر منابع تأمین اعتبار

سایر منابع تأمین اعتبار که کسری بودجه‌های سالیانه را در اکثر کشورهای دنیا تأمین می‌نمایند طبق ماده ۱۲ قانون محاسبات عمومی کشور چنین تعریف شده است. "سایر منابع تأمین اعتبار عبارتند از مبالغی که تحت عنوان وام، انتشار اوراق قرضه، برگشتی از پرداختهای سالهای قبل و عناوین مشابه در قانون بودجه کل کشور پیش‌بینی و ماهیت درآمد ندارند." در بودجه عمومی دولت ایران، درآمدها و سایر منابع تأمین اعتبار در هفت بخش، و هر بخش در چند بند، پیش‌بینی می‌شوند^(۱)

طبقه‌بندی هزینه‌ها

طبقه‌بندی هزینه‌ها قدیمی‌ترین و متداول‌ترین نوع طبقه‌بندی در بودجه است. طبقه‌بندی هزینه‌ها از این جهت ستایش‌انگیز است که نظارت دقیق بر هزینه‌ها را ممکن می‌سازد و از انجام هزینه‌ها به میل و خواست مأموران دولت به نحو قاطعی جلوگیری می‌کند. طبقه‌بندی هزینه‌ها عبارت ساده عملیات دولت را در قالب خدمات و کالاهایی که خریده است تشریح و توجیه می‌کند، بنابراین در این طبقه‌بندی تأکید بر روی جنبه‌های حسابداری در اداره امور مالی دولت است، ولی کمکی در جهت اندازه‌گیری پیشرفت و چگونگی اجرای عملیات در یک واحد دولتی نمی‌کند. طبقه‌بندی هزینه‌ها در بودجه بیان می‌کند که "دولت چه می‌خرد".

طبقه‌بندی هزینه‌ها در ایران

در بودجه عمومی دولت، هزینه‌ها به چهار فصل و هر فصل به تعدادی "ماده" و نیز اجزای آن تقسیم شده است.

طبقه‌بندی بر اساس فصول هزینه

این طبقه‌بندی مبتنی بر ماهیت هزینه‌ها و دوره مالی‌ای است که از هزینه‌ای معین منتفع می‌گردد.

گروه‌های اصلی فصول هزینه معمولاً شامل هزینه‌های جاری، هزینه‌های سرمایه‌ای و پرداختهای انتقالی می‌باشد.

هزینه‌های جاری

هزینه‌های جاری دارای جنبه جاری، عادی و تکراری می‌باشند و در مقابل دریافت کالا و خدماتی انجام می‌شوند که برای اجرای عملیات و وظایف جاری سازمان دولتی و نگهداری اموال آن ضروری هستند. منافع و نتایج حاصل از این هزینه‌ها معمولاً فقط متوجه سال مالی جاری که در آن هزینه انجام می‌باشد، نه سالهای مالی بعد.

هزینه‌ها یا مخارج جاری را می‌توان با هزینه‌هایی مقایسه نمود که در مؤسسات بازرگانی به حساب سود و زیان دوره مالی جاری منظور می‌گردند.

هزینه‌های جاری معمولاً شامل هزینه‌های پرسنلی و هزینه‌های اداری هستند.

هزینه‌های پرسنلی

هزینه‌هایی هستند که در برابر انجام خدمت و یا به واسطه آن، به طور مستقیم و یا غیر مستقیم تحت عناوین مختلف حقوق، دستمزد، مزایا، پاداش، اضافه کار و امثال آنها به کارکنان شاغل در سازمانهای دولتی پرداخت می‌شوند.

هزینه‌های اداری

هزینه‌هایی می‌باشند که برای استفاده از خدمات خاص، نگهداری اموال منقول و غیر منقول، فراهم نمودن تسهیلات و تهیه مواد و لوازم مصرف شدنی برای اجرای عملیات و یا نظارت لازم پرداخت می‌شوند. هزینه‌های اداری (به استثنای هزینه سفر و مأموریت کارکنان) عمدتاً در مقابل دریافت خدمات و کالای مصرف شدنی از اشخاص خارج از سازمان دولتی، پرداخت می‌گردند.

عنوان	شماره طبقه بندی
فصل اول: هزینه‌های پرسنلی	۱۰۰۰۰
ماده ۱. حقوق و دستمزد	۱۰۱۰۰
ماده ۲. مزایا و کمکها	۱۰۲۰۰
فصل دوم: هزینه‌های اداری	۲۰۰۰۰
ماده ۳. هزینه سفر، ماموریت، حمل و نقل و ارتباطات	۲۰۳۰۰
ماده ۴. اجاره	۲۰۴۰۰
ماده ۵. خدمات قراردادی	۲۰۵۰۰
ماده ۶. سوخت، برق و آب	۲۰۶۰۰
ماده ۷. مواد و لزوم مصرف شدنی	۲۰۷۰۰
ماده ۸. هزینه‌های سری	۲۰۸۰۰
فصل سوم: هزینه‌های سرمایه‌ای	۳۰۰۰۰
ماده ۹. مطالعه برای ساختمان و تاسیسات	۳۰۹۰۰
ماده ۱۰. خرید ساختمان، زمین و حقوق انتفاعی	۳۱۰۰۰
ماده ۱۱. ساختمان	۳۱۱۰۰
ماده ۱۲. ماشین آلات و تجهیزات عمده	۳۱۲۰۰
ماده ۱۳: سایر کالاهای مصرف نشدنی	۳۱۳۰۰
ماده ۱۴. وام، مشارکت و کمک برای سرمایه گذاری بخش عمومی	۳۱۴۰۰
ماده ۱۵. وام، مشارکت و کمک برای سرمایه گذاری بخش خصوصی	۳۱۵۰۰
فصل چهارم: پرداختهای انتقالی	۴۰۰۰۰
ماده ۱۶. کمک و اعانه، بخش عمومی	۴۱۶۰۰
ماده ۱۷. کمک و اعانه، بخش خصوصی	۴۱۷۰۰
ماده ۱۸. بازپرداخت وام و پرداخت بهره	۴۱۸۰۰
ماده ۱۹. پرداختهای انتقالی به کارکنان	۴۱۹۰۰
ماده ۲۰. دیون بلامحل	۴۲۰۰۰

هزینه‌های سرمایه‌ای

مخارجی هستند که موجب ایجاد یا افزایش اموال و داراییهای ثابت می‌شود (مانند خرید یا احداث ساختمان، خرید زمین، خرید ماشین آلات، خرید کالای مصرف نشدنی، پرداخت وام و سرمایه‌گذاری در بخشهای عمومی و خصوصی). در ایران هزینه‌های سرمایه‌ای وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی - مانند هزینه‌های جاری - از محل اعتبارات جاری بودجه عمومی دولت پرداخت می‌شوند، در حالی که هزینه‌های عمرانی دستگاههای دولتی، که جهت اجرای طرحهای عمرانی پرداخت می‌گردند، مربوط به اعتبارات سرمایه‌گذاری ثابت (عمرانی) بودجه عمومی دولت می‌باشند.

پرداختهای انتقالی

پرداختهای انتقالی، مخارجی است که به تولید کالا یا عرضه خدمات ارتباط ندارد، بلکه به صورت یک طرفه از جانب دولت به افراد و واحدهای مختلف پرداخت می‌شود. مانند باز پرداخت اصل و فرع بدهی‌ها و وام‌های دریافتی، کمکها و اعانات بلاعوض پرداختی به بخش خصوصی، پرداخت دیون و تعهدات محقق سالهای قبل و غیره. با وجود آن که انجام این هزینه‌ها منافی را به طور مستقیم عاید سازمان دولتی نمی‌نماید، معذک ممکن است اموال یا داراییهایی که مثلاً از محل وامهای دریافتی در سالهای قبل ایجاد شده‌اند منافی را متناسب با عمر مفید خود متوجه سالهای مختلف نمایند.

طبقه‌بندی بر اساس مواد هزینه

در این طبقه‌بندی، که هدف اصلی آن کنترل هزینه‌ها در سطح واحدهای سازمانی و ایجاد ارتباط مستقیم میان سیستم حسابداری دولتی و سیستم بودجه‌ریزی است، هزینه‌های مربوط به هر فصل، برنامه یا فعالیت سازمانهای دولتی، بر حسب نوع هزینه‌ها گروه بندی می‌شوند، به ترتیبی که هزینه‌های متجانس و متشابه در طبقه واحدی قرار گیرند (مانند هزینه حقوق، هزینه ملزومات و مواد مصرفی، هزینه خرید اثاثه، هزینه ایجاد ساختمان، و غیره). در این نوع طبقه‌بندی مشخص می‌شود که هر سازمان دولتی، با توجه به وظایف و خدماتی که انجام داده است، چه کالاها و خدماتی را دریافت و چه نوع هزینه‌هایی را به منظور اجرای برنامه‌های خود پرداخت نموده است. این طبقه‌بندی سیستمی را در حسابداری دولتی ایجاد می‌نماید که حسابهای مربوط به هزینه‌های انجام شده طبق مقررات مالی و

اصول حسابداری نگهداری شده و قابل کنترل و حسابرسی باشند، زیرا تعهدات فقط برای اعتبارات مشخص، بر حسب ماهیت و نوع هزینه‌ها، ایجاد می‌شوند و هر یک از مواد هزینه باید متضمن اسناد و مدارک خاص خود باشد. (اقوامی و باباجانی، ۱۳۷۰: ۱۴۵-۱۴۴)

طبقه‌بندی عملیات

در این طبقه‌بندی، اعتبارات و هزینه‌های دولت و سازمانهای دولتی، با توجه به مقاصد و اهداف اصلی آنها، به صورت وظایف، برنامه‌ها، طرحها و فعالیتهای مختلف، پیش‌بینی می‌شوند و منظور و هدف اصلی و حاصل نهایی از انجام هر هزینه، بدون توجه به نوع و ماهیت هر هزینه، در نظر گرفته می‌شود. با استفاده از این طبقه‌بندی - که بعد از پیدایش بودجه‌های برنامه‌ای و عملیاتی، متداول گشته است - دولت یا سازمان دولتی مشخص می‌نماید که کدام عملیات را، با چه میزان اعتبارات، باید برای نیل به اهداف و وظایف مصوب خود انجام دهد. در این طبقه‌بندی به این سؤال پاسخ داده می‌شود که "چرا و برای چه می‌خرد".

به طور کلی می‌توان گفت در روش بودجه برنامه‌ای، طبقه‌بندی هزینه‌ها از لحاظ مسؤولیت محاسباتی، پیشرفت و بهبود روشهای برآورد هزینه و مدیریت و تجزیه و تحلیل اثر هزینه‌های دولت بر اقتصاد کشور لازم و مفید است. (اتحاد، ۱۳۵۴: ۲۲) در طبقه‌بندی مورد بحث، برنامه‌ها، فعالیتهای، و عملیات متجانس و و همگن دولت یا سازمان دولتی، که دارای اهداف و مقاصد کمی و کیفی مشابه می‌باشند، در هر یک از گروهها و طبقات کلی پیش‌بینی می‌شوند تا دولت و مراجع قانونگذاری بتوانند در مورد میزان اعتبارات لازم برای هزینه‌های مختلف - با در نظر گرفتن اولویتهای و فواید و نتایج کلی حاصل از اجرای برنامه‌ها تصمیمات لازم را اتخاذ نمایند.

اصول طبقه‌بندی عملیات

با وجود آنکه وظایف و برنامه‌های پیش‌بینی شده در بودجه در کشورهای مختلف متفاوت می‌باشد، ولی اصول کلی حاکم بر طبقه‌بندی عملیاتی و طبقات اصلی خدمات و عملیات دولت در اکثر کشورها مشابه و به شرح زیر است: (اقوامی و باباجانی، ۱۳۷۰: ۱۴۸)

۱- کلیه وظایف، خدمات، فعالیتهای، و عملیات عمومی و اقتصادی و اجتماعی دولت باید در طبقه‌بندی عملیاتی منظور گردند، زیرا فقط در این صورت است که این طبقه‌بندی به برنامه‌ریزی‌ها و تصمیم‌گیریهای مالی و اقتصادی و تعیین اولویتهای کمک خواهد نمود.

۲- طبقه‌بندی بر اساس وظایف و عملیات، معمولاً به صورت هرمی است که وظایف کلی دولت در قسمت فوقانی و وظایف جزئی در قسمت تحتانی آن قرار می‌گیرند. به ترتیبی که عملیات و وظایف در هر سطح، از یک سو جزئی از عملیات و وظایف سطح بالاتر و از سوی دیگر شامل تعدادی از وظایف و عملیات متجانس و متشابه سطوح پایین‌تر باشد، مثلاً به طوری که ذیلاً تشریح می‌گردد، در طبقه‌بندی عملیاتی بودجه ایران هر یک از امور، که کلی‌ترین طبقه‌بندی عملیاتی می‌باشد، متضمن چند فصل و هر فصل شامل چند برنامه است.

۳- در طبقه‌بندی مذکور، آن دسته از خدمات و عملیات دولت و سازمانهای دولتی که نمی‌توان آنها را به برنامه‌ها و فعالیتهای مشخص ارتباط داد- مانند امور مالی، امور پرسنلی، امور اداری و غیره - معمولاً در طبقه یا طبقات جداگانه‌ای (مثلاً تحت عناوین برنامه‌های خدمات مالی و اداری و عمومی) طبقه‌بندی می‌شوند.

۴- در طبقه‌بندی عملیاتی، اعتبارات مربوط به تأسیسات عمومی دولت به صورت طبقه جداگانه‌ای پیش‌بینی نمی‌شوند، بلکه ضمن اعتبارات برنامه‌ها و فعالیتهایی که باید از تأسیسات مذکور استفاده نمایند منظور می‌گردند، زیرا آنچه که اهمیت دارد مقاصد و اهداف ایجاد تأسیسات عمومی و منافع آنها برای برنامه‌های مختلف است. به عنوان نمونه، اعتبارات مربوط به ساختمان پلها و جاده‌ها تحت وظیفه (فصل) «حمل و نقل و ارتباطات» و اعتبارات مربوط به تأسیسات نظامی تحت وظیفه «دفاع یا امنیت ملی» نشان داده می‌شوند.

طبقه‌بندی عملیات در ایران

عناوین اصلی طبقه‌بندی عملیات در ایران عبارتند از:

امور

مجموعه‌ای از کوششهای سازمان یافته همگن است که بخش عمده و قابل ملاحظه‌ای از وظایف دولت را در بر می‌گیرد. امور عبارت از مجموع چند فصل مرتبط از وظایف دولت است. مانند امور اجتماعی که وظیفه‌هایی از قبیل آموزش و پرورش و بهداشت و درمان را در بر می‌گیرد.^(۱)

۱. در بودجه عمومی دولت ایران که در آن از اصول و قالب کلی طبقه‌بندی فوق‌تبعیت شده است، وظایف و عملیاتی که از محل اعتبارات مصوب انجام می‌شوند به شرح زیر تفکیک گردیده است:

فصل

مجموعه وظایف مشخصی است که حاوی برنامه‌های مرتبط به هم است و برنامه‌ریزی دراز مدت و میان مدت برای نیل به هدفهای اساسی، در قالب آن انجام می‌گیرد، مانند آموزش و پرورش، توسعه کشاورزی و منابع طبیعی، حمل و نقل و ارتباطات. بدین ترتیب فصل، یک طبقه‌بندی کلی عملیاتی بوده و سیاستها و خط‌مشی‌های منظور در آن راهنمای اصلی در پیشنهاد برنامه‌ها می‌باشد.

برنامه

مجموعه‌ای از عملیات مرتبط به هم است که اجرای آنها قسمتی از هدفهای اساسی فصل را در چهارچوب سیاستها و خط‌مشیها تأمین می‌کند، مثل برنامه آموزش فنی و حرفه‌ای در فصل آموزش و پرورش و برنامه بهبود و افزایش تولیدات زراعی در فصل توسعه کشاورزی و منابع طبیعی. هر برنامه شامل یک یا چند فعالیت و طرح است که اجرای آن ممکن است از وظایف قانونی یک یا چند دستگاه اجرایی باشد.

فعالیت و طرح

مجموعه عملیات و خدمات مشخصی است که به منظور دستیابی به قسمتی از اهداف برنامه صورت می‌گیرد.

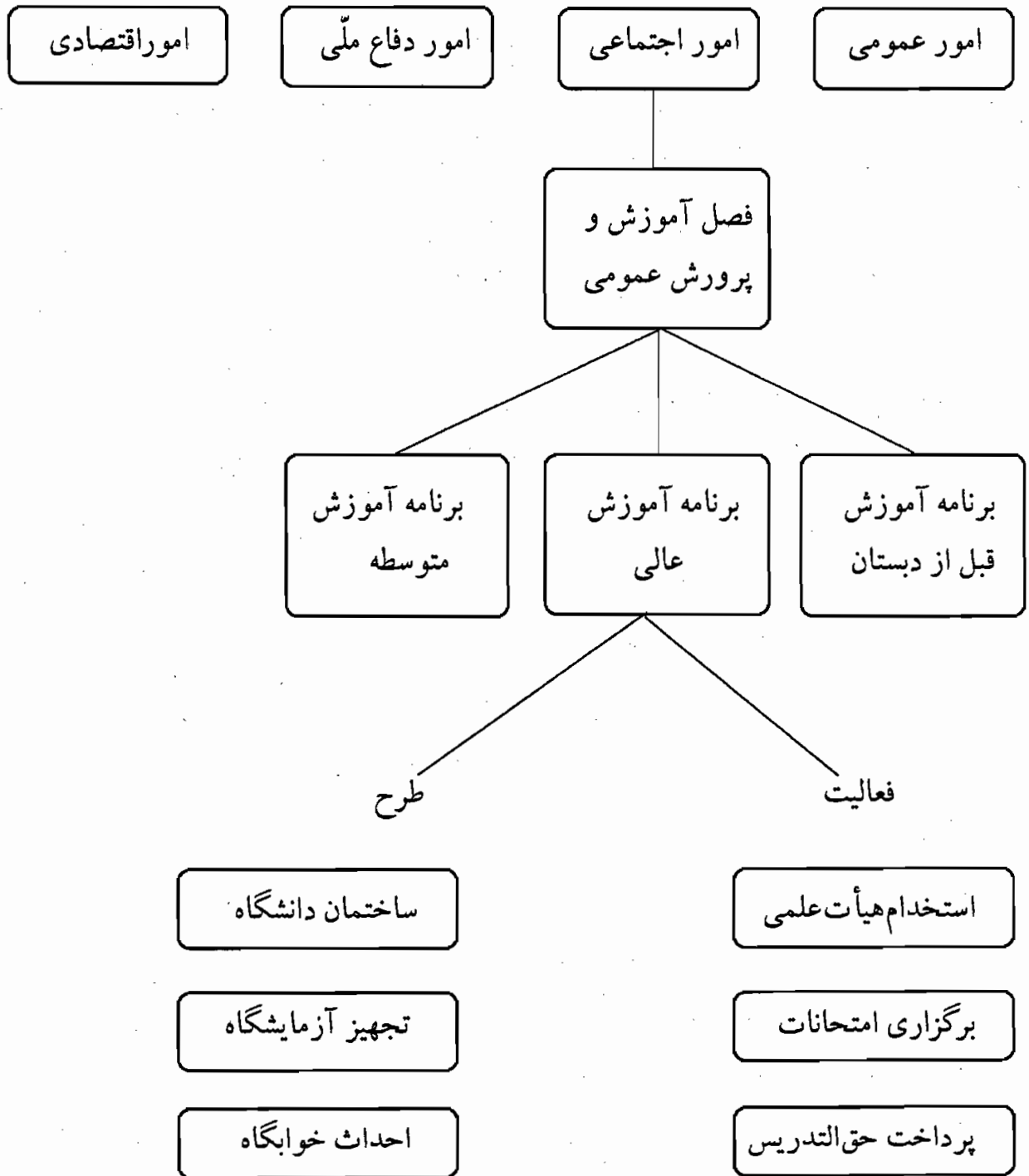
فعالیت: منظور یک سلسله عملیات و خدمات مشخصی است که برای تحقق بخشیدن به هدفهای برنامه سالانه طی یک سال اجرا می‌شود و هزینه آن از محل اعتبارات جاری تأمین می‌شود.

۱- امور عمومی: این امور شامل اعتبارات مربوط به عملیات و خدمات عمومی دولت می‌باشد (مانند اعتبارات قوه مقننه، اداره امور عمومی کشور، اداره امور قضایی، حفظ نظم و امنیت کشور، اجرای سیاست داخلی کشور و غیره) می‌باشد.

۲- امور دفاع ملی: این امور شامل اعتبارات مربوط به دفاع نظامی (مانند پرسنل نظامی، عملیات و نگهداری، تحقیق و بررسی، تهیه و تولید تجهیزات نظامی، و غیره) می‌باشد.

۳- امور اجتماعی: این امور متضمن اعتبارات مربوط به خدمات اجتماعی، رفاهی، بهداشتی، فرهنگی، آموزش و پرورش، فرهنگ و هنر، بهداشت و درمان، تأمین اجتماعی، تأمین مسکن، عمران شهری، عمران روستایی و غیره می‌باشد.

۴- امور اقتصادی: این امور در برگیرنده اعتبارات مربوط به خدمات کشاورزی و منابع طبیعی، آب و برق، صنایع، معادن، حمل و نقل و ارتباطات، پست و مخابرات و غیره است.

طرح: منظور از طرح یا طرح عمرانی، مجموعه عملیات و خدمات مشخصی است که بر اساس مطالعات توجیهی فنی و اقتصادی و یا اجتماعی، که توسط دستگاه اجرایی انجام می‌شود، طی مدت معین و با اعتبار معین برای تحقق بخشیدن به هدفهای برنامه عمرانی پنجساله به صورت "سرمایه گذاری ثابت" شامل هزینه‌های غیر ثابت وابسته در دوره مطالعه و اجرا و یا مطالعات اجرا می‌شود و تمام یا قسمتی از هزینه‌های اجرای آن از محل اعتبارات عمرانی تأمین می‌شود.

طرح عمرانی به سه نوع انتفاعی، غیر انتفاعی، و مطالعاتی تقسیم می‌شود:
نمودار صفحه بعد نمونه‌ای از طبقه‌بندی عملیات را نشان می‌دهد:

طرح عمرانی غیر انتفاعی: منظور طرحی است که برای انجام برنامه‌های رفاه اجتماعی و عملیات زیربنایی و یا احداث ساختمان و تأسیسات جهت تسهیل کلیه وظایف دولت اجرا می‌شود و هدف اصلی آن حصول درآمد نمی‌باشد.

طرح عمرانی انتفاعی: منظور طرحی است که در مدت معقول پس از شروع به بهره برداری، علاوه بر تأمین هزینه‌های جاری و استهلاک سرمایه به تبعیت از سیاست دولت سود متناسبی را نیز عاید نماید.
طرح مطالعاتی: منظور طرحی است که براساس قرارداد بین سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور و یا سایر دستگاههای اجرایی با مؤسسات علمی و مطالعاتی متخصص برای بررسی خاصی اجرا می‌گردد.

طبقه‌بندی سازمانی

در این طبقه بندی، اعتبارات و هزینه‌ها بر حسب هریک از سازمانهای دولتی که پیشنهاد دهنده و اجراکننده برنامه‌های مصوب می‌باشند، پیش‌بینی می‌شوند. در هر کشور معمولاً وظایف و عملیات اصلی دولت به صورت وظایف و عملیات فرعی‌تر، گروه‌بندی شده و مسؤولیت اجرای هریک از آنها به یک یا چند سازمان دولتی محول می‌گردد. بنابراین، نیل به اهداف و مقاصد کلی دولت از طریق نیل به اهداف و مقاصد سازمانهای دولتی تحقق می‌یابد. اعمال کنترل مالی و مدیریت مالی صحیح مستلزم طبقه‌بندی هزینه‌ها بر اساس واحدهای سازمانی می‌باشد؛ زیرا در تشکیلات سازمانی دستگاههای دولتی معمولاً خطوط اصلی مسؤولیتها، اختیارات و وظایف، تفکیک و تعیین می‌گردند. تفاوت اصلی این طبقه‌بندی با گروه‌بندی عملیاتی آن است که مسؤولیت هر واحد سازمانی همیشه ثابت و مشخص می‌باشد؛ در حالی که ممکن است یک وظیفه یا برنامه مصوب توسط چند سازمان

دولتی اجرا شود.

یکی دیگر از علل لزوم پیش‌بینی اعتبارات سازمانهای دولتی در بودجه دولت، آن است که سازمانهای مذکور، واحدهای ایجاد تعهدات و انجام پرداختها در قالب اعتبارات مصوب و بطور کلی واحدهای مجری بودجه به حساب می‌آیند؛ بنابراین لازم است اعتبارات هریک از آنها در بودجه دولت پیش‌بینی شود تا تعیین میزان مسئولیت واقعی و مقایسه عملیات انجام شده با وظایف و اهداف مصوب سازمانهای مذکور امکان‌پذیر گردد. (اقوامی و باباجانی، ۱۳۷۰: ۱۴۲-۱۴۱)

طبقه‌بندی سازمانی در ایران

بودجه نه تنها شامل تخمین‌ها و پیش‌بینی ارقام است بلکه تقسیم فعالیت دستگاهها و وظایف مختلف دولت را نیز به تفصیل بیان می‌کند و تشکیلات دستگاههای دولتی انعکاسی از بودجه کل کشور است.

واحدهای سازمانی منظور در بودجه کل کشور و یا از دیدگاه مدیریت، تشکیلات کلان دولت جمهوری اسلامی ایران به شرح زیر می‌باشد:

۱- وزارتخانه‌ها

۲- مؤسسات دولتی

۳- شرکتهای دولتی و بانکها

۴- مؤسسات و نهادهای عمومی غیر دولتی (شامل دسته اول - نهادهای عمومی غیر دولتی و دسته دوم - مؤسسات عمومی غیر دولتی)

۵- مؤسسات انتفاعی و بازرگانی وابسته به دولت

۱- وزارتخانه

بنا به سازماندهی وظایف اجرائی دولت و همچنین احکام قانونی ناشی از حقوق اساسی و قوانین عمومی کشور وظایف دولت در اولین قدم در قالب حقوقی و تشکیلاتی علیحده‌ای تحت عنوان "وزارتخانه" سازماندهی و تقسیم می‌گردد.

وزارتخانه مهم‌ترین واحد سازمانی در تشکیلات همه دولتهاست که در کشور ما بر اساس قانون ایجاد و به این عنوان نامیده می‌شود. وزارتخانه عالیترین ارگان اجرائی کشور است که با قصد تحقق یک یا چند هدف دولت به وجود می‌آید و در رأس آن وزیر قرار می‌گیرد. (میرحسینی، ۱۳۷۱: ۳۸)

۲- مؤسسه دولتی

طبق ماده ۳ قانون محاسبات عمومی کشور مصوب سال ۱۳۶۶ مؤسسه دولتی واحد سازمانی مشخصی است که به موجب قانون ایجاد و زیر نظر یکی از قوای سه گانه اداره می شود و عنوان وزارتخانه ندارد.

مؤسسات دولتی در ایران دارای دو نوع زیر هستند:

۲-۱) مؤسسه دولتی مستقل: منظور مؤسساتی است که برای انجام وظایفی بوجود می آیند که مشخصاً با وظایف و مأموریت‌های هیچکدام از وزارتخانه‌ها ارتباط و وابستگی ندارند و از طرفی به دلیل ماهیت ستادی و مدیریتی آنها، قابل تشکّل و سازماندهی در وزارتخانه علیحده‌ای نیستند و یا به دلیل پاره‌ای ملاحظات قانون اساسی و یا بین‌المللی شایسته است زیر نظر عالیترین مقام اجرایی کشور اداره شوند. در حال حاضر مؤسسات ذیل در این زمره قرار دارند.

- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور

- سازمان حفاظت محیط زیست

- سازمان تربیت بدنی جمهوری اسلامی

- سازمان انرژی اتمی ایران

- کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

- نهاد ریاست جمهوری

۲-۲) مؤسسه دولتی وابسته: مؤسساتی که وظایف هر یک از آنها بخشی از وظایف یک وزارتخانه بخصوص است که بنا به دلایل و شرایطی مشخص، از بدنه اصلی وزارتخانه یا مؤسسه دولتی مستقل جدا شده و در قالب یک انگاره تشکیلاتی علیحده سازماندهی و اداره می شوند؛ مانند سازمان آموزش فنی و حرفه‌ای و سازمان سنجش آموزش کشور به ترتیب از مؤسسات تابعه وزارت کار و امور اجتماعی و وزارت فرهنگ و آموزش عالی. این مؤسسات در عین حال که دارای استقلال مالی و اداری‌اند، چون معمولاً رئیس آنها توسط وزیر وزارتخانه یا رئیس مؤسسه دولتی مستقل مربوطه انتخاب می شود و بطور غیر مستقیم تحت نظارت عالییه وی قرار دارد، نوعی وابستگی دارند.

۳- شرکت دولتی

شرکت به طور کلی قالبی است که امکان و فرصت تجمع و بکارگیری سرمایه اشخاص حقیقی و حقوقی مختلف را به منظور انجام اقدامات تولیدی و تجاری و تحقق هدف معینی (کسب سود) فراهم می‌آورد. همه دولتها متناسب با ایدئولوژی سیاسی - اقتصادی خود و شرایط جامعه تحت اداره خود، دارای شرکت بوده و بخشی از تولید ناخالص ملی خود را از این طریق تولید می‌کنند.

شرکت دولتی واحد سازمانی مشخصی است که با اجازه قانون به صورت شرکت ایجاد و بیش از پنجاه درصد سرمایه آن متعلق به دولت باشد. دولت در شرایطی اقدام به تأسیس و تشکیل شرکت می‌کند که وظایف و مأموریت‌های مورد نظر ماهیت تجاری و سودآور داشته باشد و مستلزم رقابت در بازارهای ملی و بین‌المللی باشد.

۴- مؤسسات و نهادهای عمومی غیر دولتی

مؤسسات و نهادهای عمومی غیر دولتی طبق قانون محاسبات عمومی واحدهای سازمانی مشخصی هستند که با اجازه قانون به منظور انجام وظایف و خدماتی که جنبه عمومی دارد تشکیل شده یا می‌شوند.

این تعریف هم دستگانهایی که به صورت مؤسسه اداره می‌شوند و هم نهادهایی که بنا به ضرورت انقلاب اسلامی، به وجود آمدند را شامل نمی‌شود.

برخی مؤسسات و نهادهای عمومی غیر دولتی کشورمان به شرح زیر است:

- ۱- شهرداریها و شرکتهای تابعه آنها
- ۲- جمعیت هلال احمر جمهوری اسلامی ایران
- ۳- سازمان تأمین اجتماعی
- ۴- بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی
- ۵- کمیته امداد امام خمینی (ره)
- ۶- بنیاد شهید انقلاب اسلامی
- ۷- بنیاد مسکن انقلاب اسلامی
- ۸- بنیاد ۱۵ خرداد
- ۹- سازمان تبلیغات اسلامی

۱۰- بنیاد امور بیماریهای خاص

۱۱- کمیته ملی المپیک ایران

۱۱- کلیه فدراسیونهای ورزشی

۵- مؤسسات انتفاعی و بازرگانی وابسته به دولت

این مؤسسات مانند شرکتهای دولتی به صورت بازرگانی اداره می‌شوند، لیکن حساب تقسیم سود ندارند و مازاد درآمدهای آنها پس از تأمین هزینه‌ها و کسر ذخایر فنی، به درآمد عمومی واریز می‌شود و در صورت زیان از محل ذخایر قانونی با تصویب قانونگذار تأمین می‌گردند. این مؤسسات دارای مجمع عمومی، هیأت مدیره، مدیر عامل و بازرس قانونی می‌باشند که در شرایط فعلی شامل سازمانهای زیر می‌باشد:

سازمان بنادر و کشتیرانی ایران

سازمان صنایع دفاع

سازمان صنایع ملی

طبقه‌بندی اقتصادی

امروزه در تمام کشورها سیاست بودجه‌ای دولت به عنوان مهم‌ترین وسیله برای توسعه یا تثبیت اقتصادی شناخته شده است. ولی این سیاست بدون دستیابی به آمارها و اطلاعات مورد نیاز در باره ارزیابی آثار فعالیت‌های اقتصادی دولت بر جامعه امکان پذیر نیست. طبقه‌بندی اقتصادی عملیات دولت، اطلاعاتی را که جهت بررسی آثار اقتصادی عملیات دولت مورد نیاز است در اختیار می‌گذارد.

این نوع طبقه‌بندی به تجزیه و تحلیل آثار اقتصادی مخارج دولتی می‌پردازد. در طبقه‌بندی اقتصادی، هزینه‌های جاری از هزینه‌های سرمایه‌ای و خرید کالاها از خدمات و پرداخت‌های انتقالی دولت تفکیک می‌شوند. (Goode, 1984: 14)

نخستین قدم در طبقه‌بندی اقتصادی تشخیص و دسته‌بندی حسابهای زیر است:

۱- حسابهای سرمایه‌ای

۲- حسابهای جاری

۳- حسابهای مؤسسات بازرگانی

۴- سایر حسابها

باید به خاطر داشت که طبقه‌بندی اقتصادی فقط برای برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری در سطوح عالی سیاسی مفید است و کمکی به تهیه و تنظیم بودجه و اجرای آن در سطوح پایین‌تر نمی‌کند. در بودجه دولتی ایران از طبقه‌بندی اقتصادی استفاده نمی‌شود. (فیضی، ۱۳۷۲: ۲۷۴-۲۷۳)

هدف طبقه‌بندی اقتصادی این است که در باره آنچه مربوط به وضع اقتصادی کشور می‌باشد و در اتخاذ تصمیمات مقامات مسؤول مؤثر است، اطلاعات لازم و مفید را تهیه کند. همچنین این نوع طبقه‌بندی نموداری از هزینه‌ها و دریافت‌های طبقه‌بندی شده دولتی را در قالب‌های اقتصادی که برای تجزیه و تحلیل و سنجش تأثیر عملیات دولت در اقتصاد عمومی ضرورت دارد، در اختیار سازمان بودجه‌بندی قرار می‌گذارد. (صدیق، ۱۳۵۴: ۴۸) در خاتمه این فصل نمونه طبقه‌بندی‌های مورد عمل در قانون بودجه (مربوط به سال ۱۳۷۶) پیوست شده است.

واژه‌ها و مفاهیم مهم

مؤسسه دولتی	طبقه‌بندی درآمدها
شرکت دولتی	طبقه‌بندی هزینه‌ها
امور، فصل و برنامه	طبقه‌بندی عملیاتی
فعالیت و طرح	طبقه‌بندی سازمانی
طرح عمرانی	طبقه‌بندی اقتصادی
طرح عمرانی انتفاعی	درآمد عمومی و اختصاصی
طرح عمرانی غیرانتفاعی	درآمد شرکتهای دولتی
طرح عمرانی مطالعاتی	وزارتخانه

ضمیمه ۱-۳:

تغییرات بودجه‌ای سال ۱۳۸۱

در سال ۱۳۸۱ تغییراتی اساسی در بودجه ریزی کشور بوجود آمد که آگاهی خوانندگان محترم از این تغییرات ضروری است. (۱)

در سال ۱۳۸۱ در راستای سیاستهای دولت برای انجام اصلاحات ساختار از طریق شیوه‌های نوین بودجه نویسی تلاش شده است تا نظام بودجه ریزی کشور از طریق اصلاح طبقه بندی ردیف‌های درآمدی و هزینه‌ای و منطبق ساختن آنها با استانداردهای بین‌المللی به شفافیت بیشتری دست پیدا کند. اهم نکاتی جدید بودجه‌ای که در بیان عناوین به کار رفته آمده است به شرح زیر است. در طبقه‌بندی درآمدها انواع درآمدها گسترش یافته و تحت عنوان «درآمدها و واگذاری دارایی‌های مالی و سرمایه‌ای» تغییر یافته و ترتیب آنها نیز به شرح زیر دگرگون شده است.

گروه اول درآمدهای واقعی

در این گروه آن نوع از درآمدهای دولت قرار می‌گیرند که دریافت آنها موجب افزایش ارزش خالص^(۲) بودجه عمومی دولت می‌شود. درآمدهای این گروه به هفت بخش به ترتیب زیر تقسیم می‌گردد:

- بخش اول: درآمدهای مالیاتی.
- بخش دوم: کمک‌های اجتماعی.
- بخش سوم: کمک‌های بلاعوض.
- بخش چهارم: درآمدهای حاصل از مالکیت دولت.
- بخش پنجم: درآمدهای حاصل از خدمات و فروش کالا.
- بخش ششم: درآمدهای حاصل از جرایم و خسارات.
- بخش هفتم: درآمدهای متفرقه.

۱. علت اینکه تغییرات در متن اصلی اعمال نشده (و به صورت پیوست آمده است) این است که در حال حاضر سوالات امتحانی دانشجویان دانشگاه پیام نور از متن اصلی طراحی می‌شود.

۲. ارزش خالص به معنی ارزش کل دارائیهای منهای ارزش کل بدهیهای بخش دولتی است.

گروه دوم: درآمدهای حاصل از واگذاری دارئی‌های سرمایه‌ای

دارائی‌های سرمایه‌ای به دارائی‌های تولید شده و تولید نشده تقسیم می‌شود. دارائی‌های تولید شده آن گونه دارائی‌هایی است که در فرایند تولید حاصل گردیده است که خود به سه نوع عمده دارائی‌های ثابت، موجودی انبار، و اقلام گرانبها تقسیم می‌شود. دارائی‌های تولید نشده دارائی‌های مورد نیاز تولید هستند که خودشان تولید نشده‌اند و در تولید دارائی‌های تولید شده مورد استفاده قرار می‌گیرند. این دسته شامل دارائی‌های طبیعی مانند مشهود و دارائی‌های غیر مشهود مثل حق الامتیاز می‌باشد. درآمدهای حاصل از واگذاری دارائی‌های سرمایه‌ای شامل پنج بخش به شرح زیر می‌باشد.

- بخش اول: برداشت از دارائی‌های نفت خام.
- بخش دوم: فروش ساختمان‌ها و تاسیسات دولتی.
- بخش سوم: فروش و واگذاری زمین.
- بخش چهارم: فروش ماشین آلات و تجهیزات.
- بخش پنجم: فروش و واگذاری سایر دارائی‌های سرمایه‌ای.

گروه سوم: درآمدهای حاصل از واگذاری دارائی‌های مالی

درآمدهای این گروه که نشان دهنده حجم کسری بودجه دولت می‌باشد شامل هفت بخش به ترتیب زیر می‌باشد:

- بخش اول: واگذاری سهام شرکتهای دولتی.
- بخش دوم: فروش اوراق مشارکت.
- بخش سوم: سایر استقراض از بخش غیردولتی.
- بخش چهارم: استقراض از سیستم بانکی.
- بخش پنجم: دریافت اصل وام‌های داخلی.
- بخش ششم: دریافت اصل وام‌های خارجی.
- بخش هفتم: برگشتی از پرداختهای سال‌های گذشته.

لازم به یادآوری است که در قانون بودجه کل کشور عناوین طبقات مذکور درم واردی تا سطح بند و در برخی موارد تا سطح جزء منعکس می‌شود و ریزهای مربوط به هر جزء در اسناد و مدارک دستگاه‌ها درج می‌گردد.

طبقه‌بندی هزینه‌ها

هزینه‌ها در روش قبلی تا سال ۱۳۸۰ شامل ۴ فصل و ۲۰ ماده بوه است که هر یک از مواد خود به

اجزای کوچکتری تقسیم گردیده بود. این فصول عبارتند از:

هزینه‌های پرسنلی؛

هزینه‌های اداری؛

هزینه‌های سرمایه‌ای؛

هزینه‌های انتقالی.

بر اساس روش جدید، فصول هزینه‌ها از ۴ فصل به هفت فصل افزایش یافته و عناوین هر فصل نیز به شکل ملموستری با مفهوم واقعی منطبق شده است.

منظور از هزینه آن دسته از داد و تسدهایی است که ارزش خالص (ازش دارایی‌ها منهای ارزش بدهی‌ها) دستگاههای اجرایی را کاهش دهد.

گروه‌های سه‌گانه و فصول مربوط به هر کدام عبارتند از:

گروه اول: هزینه‌های جاری

این گروه از هزینه‌ها، آن نوع از پرداختهای دولت است که ارزش خالص بودجه را کاهش می‌دهد و شامل هفت فصل به ترتیب زیر می‌باشد:

فصل اول: جبران خدمت کارکنان

فصل دوم: استفاده از کالاها و خدمات

فصل سوم: هزینه‌های اموال و دارایی

فصل چهارم: یارانه

فصل پنجم: کمکهای بلاعوض

فصل ششم: کمکهای اجتماعی

فصل هفتم: سایر هزینه‌ها

گروه دوم: هزینه‌های مربوط به تملک دارائی‌های سرمایه‌ای

پرداختهای دولت برای تملک دارائی‌های سرمایه‌ای (اعم از دارائی‌های تولید شده و تولید نشده) مشتمل بر هفت فصل به ترتیب زیر است:

فصل اول: ساختمان‌ها و سایر مستحداثات.

فصل دوم: ماشین‌آلات و تجهیزات.

فصل سوم: سایر دارائی‌های ثابت.

فصل چهارم: موجودی انبار.

فصل پنجم: اقلام گرانبها.

فصل ششم: زمین.

فصل هفتم: سایر دارائی‌های تولید نشده.

گروه سوم: هزینه‌های مربوط به تملک دارائی‌های مالی

در این گروه هزینه‌ها مشتمل بر شش فصل به شرح زیر است:

فصل اول: خرید سهام شرکت‌های دولتی.

فصل دوم: بازپرداخت اصل اوراق مشارکت.

فصل سوم: بازپرداخت وام‌های بخش غیر دولتی.

فصل چهارم: اعطای وام به بخش غیر دولتی.

فصل پنجم: بازپرداخت اصل تسهیلات بانکی.

فصل ششم: بازپرداخت اصل تسهیلات خارجی.

طبقه‌بندی اقتصادی در بودجه ایران

در نظام بودجه بندی ایران طبقه بندی از سال ۱۳۸۱ بر اساس نظام جدید آمار صندوق بین‌المللی

پول (به عنوان GFS) منظور شده است.

این نظام که اخیراً توسط صندوق مذکور به ۱۷۹ کشور جهان توصیه شده است دارای اهدافی به

شرح زیر می‌باشد: (مدنی، ۱۳۸۴، صص ۹۷-۹۶)

۱ - مشخص شدن سهم واقعی هر یک از اقلام درآمدی و هزینه‌ای دولت.

۲ - تفکیک عواید حاصل از واگذاری دارائی‌های سرمایه‌ای (مثل نفت) از درآمدهای واقعی.

۳ - مشخص شدن حجم واقعی کسری بودجه.

۴ - تفکیک اساسی هزینه‌های جاری و سرمایه‌ای.

از ویژگی‌های نظام بودجه GFS می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱ - هماهنگی متغیرهای آماری بودجه با مفاهیم اقتصادی.

۲ - هماهنگی ارقام بودجه‌ای با نظام حساب‌های ملی.

۳ - ارائه یک چارچوب تحلیلی که در آن داد و ستدهای غیرپولی، داد و ستدهای موجودی‌ها و

جریان‌های اقتصادی تفکیک و در ترازنامه دولت انعکاس یافته باشد. برای تحقق هدفهای این نظام چارچوب تحلیلی ارائه شده دارای اجزایی است که در آنها اقلام درآمدها و هزینه‌های واقعی از داد و ستدهای مربوط به دارائی‌های ثابت جدا شده است. نتایج عملیات مالی دولت شامل سه جزء به شرح زیر می‌باشد:

الف) درآمدها و هزینه‌های واقعی بودجه

اقلام درآمدها و هزینه‌های بودجه عمومی دولت تحت عنوان «داد و ستدهایی بر ارزش خالص اثر می‌گذارد.» در طرف درآمدها شامل هفت بخش (به شرح مندرج در گروه اول قسمت طبقه بندی درآمدها) و در طرف هزینه‌ها شامل هفت فصل (مذکور در گروه اول طبقه بندی محاسباتی) می‌باشد که تفاضل این دو طرف تراز عملیات جاری دولت را تشکیل می‌دهد. و تراز زمانی مثبت است که درآمدها بیشتر از هزینه‌ها باشد.

ب) داد و ستد در دارائی‌های سرمایه‌ای

اقلام داد و ستد در دارائی‌های سرمایه‌ای (اعم از تولید شده و نشده) در طرف درآمدها تحت عنوان واگذاری دارایی‌های سرمایه‌ای شامل پنج بخش (مندرج در گروه دوم طبقه بندی درآمدها) و در طرف هزینه‌ها تحت عنوان «تملك دارائی‌های سرمایه‌ای» شامل هفت فصل (مندرج در گروه دوم طبقه بندی محاسباتی) می‌باشد. تفاضل این دو طرف خالص تملك دارائی‌های سرمایه‌ای را تشکیل می‌دهد و این خالص در صورتی مثبت است که تملك بیشتر از واگذاری باشد.

ج) داد و ستد در دارائی‌های مالی

اقلام داد و ستد و دارائی‌های مالی در طرف درآمدها تحت عنوان «واگذاری دارائی‌های مالی» شامل هفت بخش (مذکور گروه سوم طبقه بندی درآمدها) و در طرف هزینه‌ها تحت عنوان «تملك دارائی‌های مالی» در شش فصل (به شرح مندرج در قسمت طبقه بندی محاسباتی گروه سوم) منظور می‌شود.

تفاضل این دو طرف (واگذاری و تملك دارائی مالی) خالص تملك دارائی‌های مالی دولت را نشان می‌دهد. این خالص زمانی مثبت است که ارقام مربوط به تملك بیشتر از واگذاری باشد.

اعتبارات دستگاهها و ردیف ها بر حسب برنامه

(ارقام به میلیون ریال)

		سال ۱۳۸۳ پرداختی				سال ۱۳۸۳ مصوب					
جمع	از محل درآمد اختصاصی	از محل درآمد عمومی		جمع	از محل درآمد اختصاصی	از محل درآمد عمومی		جمع	از محل درآمد اختصاصی	هزینه ای	شماره طبقه بندی
		تملك داراییهای سرمایه ای	هزینه ای			تملك داراییهای سرمایه ای	هزینه ای				
۳۳۸,۸۱۳,۰۰۰	۰	۲۹۰,۱۴۹,۰۰۰	۴۸,۶۶۴,۰۰۰	۶۲,۶۷۳,۰۰۰	۰	۶,۷۰۰,۰۰۰	۵۵,۹۷۳,۰۰۰	۶۲,۶۷۳,۰۰۰	۰	۵۵,۹۷۳,۰۰۰	۱۰۱۰۰۰
۱۵۸,۳۸۰,۰۰۰	۰	۱۱۵,۰۰۰,۰۰۰	۴۳,۳۸۰,۰۰۰	۵۳,۵۷۶,۴۶۰	۰	۵,۰۰۰,۰۰۰	۴۸,۵۷۶,۴۶۰	۵۳,۵۷۶,۴۶۰	۰	۴۸,۵۷۶,۴۶۰	۱۰۳۰۱
۱۷۴,۳۹۹,۰۰۰	۰	۱۷۴,۳۹۹,۰۰۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰۳۱۲
۶۰,۰۰۰	۰	۰	۶۰,۰۰۰	۱۱۹,۰۰۰	۰	۰	۱۱۹,۰۰۰	۱۱۹,۰۰۰	۰	۱۱۹,۰۰۰	۱۰۳۱۳
۸۵۰,۰۰۰	۰	۸۵۰,۰۰۰	۰	۱,۷۰۰,۰۰۰	۰	۱,۷۰۰,۰۰۰	۱,۷۰۰,۰۰۰	۱,۷۰۰,۰۰۰	۰	۰	۱۱۱۰۵
۳,۰۶۴,۰۰۰	۰	۰	۳,۰۶۴,۰۰۰	۳,۳۷۰,۰۰۰	۰	۰	۳,۳۷۰,۰۰۰	۳,۳۷۰,۰۰۰	۰	۰	۳۰۴۰۳
۶۲۰,۰۰۰	۰	۰	۶۲۰,۰۰۰	۱,۵۰۰,۰۰۰	۰	۰	۱,۵۰۰,۰۰۰	۱,۵۰۰,۰۰۰	۰	۰	۳۰۴۳۷
۵۰۰,۰۰۰	۰	۰	۵۰۰,۰۰۰	۱,۰۵۰,۰۰۰	۰	۰	۱,۰۵۰,۰۰۰	۱,۰۵۰,۰۰۰	۰	۰	۳۰۹۰۷
۹۰,۰۰۰	۰	۰	۹۰,۰۰۰	۱,۲۵۱,۰۰۰	۰	۰	۱,۲۵۱,۰۰۰	۱,۲۵۱,۰۰۰	۰	۰	۳۱۳۰۱
۹۸۱,۰۰۰	۰	۰	۹۸۱,۰۰۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳۱۳۰۳
۵۰۰,۰۰۰	۰	۰	۵۰۰,۰۰۰	۱,۰۵۱,۴۴۰	۰	۰	۱,۰۵۱,۴۴۰	۱,۰۵۱,۴۴۰	۰	۰	۳۱۳۲۵
۴۲,۷۴۹,۰۰۰	۰	۲۵۰,۰۰۰	۴۲,۴۹۹,۰۰۰	۴۸,۷۰۰,۰۰۰	۰	۵۰۰,۰۰۰	۴۸,۲۰۰,۰۰۰	۴۸,۷۰۰,۰۰۰	۰	۴۸,۲۰۰,۰۰۰	۱۰۱۰۰۰۲
۴۱,۷۵۰,۰۰۰	۰	۰	۴۱,۷۵۰,۰۰۰	۴۲,۱۲۰,۰۰۰	۰	۰	۴۲,۱۲۰,۰۰۰	۴۲,۱۲۰,۰۰۰	۰	۰	۱۰۳۰۱

درآمدها و واگذاری داراییهای مالی و سرمایه‌ای بر حسب دستگاه و ردیف (سال ۱۳۸۴)

(ارقام به میلیون ریال)

جمع کل			درآمد اختصاصی			درآمد عمومی			شماره طبقه‌بندی
جمع	اختصاصی	عمومی	جمع	استانی	ملی	جمع	استانی	ملی	
۴,۸۶۰	۴,۸۶۰	۰	۴,۸۶۰	۰	۴,۸۶۰	۰	۰	۰	۱۰۱۰۰۶
۴,۸۶۰	۴,۸۶۰	۰	۴,۸۶۰	۰	۴,۸۶۰	۰	۰	۰	۱۴۰۱۰۷
۶۵۰,۰۰۰	۰	۶۵۰,۰۰۰	۰	۰	۰	۶۵۰,۰۰۰	۰	۶۵۰,۰۰۰	۱۰۱۰۳۴
۶۵۰,۰۰۰	۰	۶۵۰,۰۰۰	۰	۰	۰	۶۵۰,۰۰۰	۰	۶۵۰,۰۰۰	۱۵۰۱۰۲
۲,۰۰۰	۰	۲,۰۰۰	۰	۰	۰	۲,۰۰۰	۰	۲,۰۰۰	۱۰۱۱۰۰
۱,۲۰۰	۰	۱,۲۰۰	۰	۰	۰	۱,۲۰۰	۰	۱,۲۰۰	۱۴۰۱۰۳
۷۰۰	۰	۷۰۰	۰	۰	۰	۷۰۰	۰	۷۰۰	۱۴۰۲۰۳
۱۰۰	۰	۱۰۰	۰	۰	۰	۱۰۰	۰	۱۰۰	۱۴۰۲۰۴
۱۸۰,۰۰۰	۷,۵۰۰	۱۸۰,۰۰۰	۷,۵۰۰	۰	۷,۵۰۰	۱۸۰,۰۰۰	۰	۱۸۰,۰۰۰	۱۰۱۵۱۰
۱۸۰,۰۰۰	۷,۵۰۰	۱۸۰,۰۰۰	۷,۵۰۰	۰	۷,۵۰۰	۱۸۰,۰۰۰	۰	۱۸۰,۰۰۰	۱۴۰۱۰۱
۱,۰۰۰	۰	۱,۰۰۰	۰	۰	۰	۱,۰۰۰	۰	۱,۰۰۰	۱۰۲۱۰۰
۱,۰۰۰	۰	۱,۰۰۰	۰	۰	۰	۱,۰۰۰	۰	۱,۰۰۰	۱۵۰۱۰۳
۸۲,۰۰۰	۶۱,۹۵۶	۲۰,۰۴۴	۶۱,۹۵۶	۶۱,۹۵۶	۰	۲۰,۰۴۴	۵۴۴	۱۹,۵۰۰	۱۰۲۵۰۰

درآمدها و واگذاری داراییهای مالی و سرمایه‌ای بر حسب بخش و بند (سال ۱۳۸۴)

(ارقام به میلیون ریال)

جمع کل			درآمد اختصاصی			درآمد عمومی			عنوان			شماره طبقه‌بندی	
جمع	اختصاصی	عمومی	جمع	استانی	ملی	جمع	استانی	ملی	ملی	استانی	جمع	عنوان	شماره طبقه‌بندی
۲۹۵,۱۵۷,۷۰۶	۲۵,۰۰۰,۰۸۳	۲۷۰,۱۵۷,۶۲۳	۲۵,۰۰۰,۰۸۳	۹۴۹,۴۳۶	۲۴,۰۵۰,۶۴۷	۲۷۰,۱۵۷,۶۲۳	۵۰,۹۳۹,۷۹۳	۲۱۹,۲۱۷,۸۳۰	۲۱۹,۲۱۷,۸۳۰	۵۰,۹۳۹,۷۹۳	۲۱۹,۲۱۷,۸۳۰	قسمت اول: درآمدها	۱۰۰۰۰۰
۱۳۶,۷۱۶,۶۳۳	۸۳۳,۵۰۶	۱۲۵,۸۸۳,۱۲۷	۸۳۳,۵۰۶	۰	۸۳۳,۵۰۶	۱۲۵,۸۸۳,۱۲۷	۴۵,۴۸۹,۷۳۶	۸۰,۳۹۳,۳۹۱	۸۰,۳۹۳,۳۹۱	۴۵,۴۸۹,۷۳۶	۸۰,۳۹۳,۳۹۱	بخش اول: درآمدهای مالیاتی	۱۱۰۰۰۰
۱,۰۰۰,۰۰۰	۱,۰۰۰,۰۰۰	۰	۱,۰۰۰,۰۰۰	۰	۱,۰۰۰,۰۰۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	بخش دوم: درآمدهای ناشی از کمکهای اجتماعی	۱۲۰۰۰۰
۱۳۲,۵۳۴,۹۵۳	۹۴,۴۷۹	۱۳۲,۴۴۰,۴۷۴	۹۴,۴۷۹	۴۴,۴۷۹	۵۰,۰۰۰	۱۳۲,۴۴۰,۴۷۴	۱۳۱,۷۰۷	۱۳۲,۳۱۸,۷۶۷	۱۳۲,۳۱۸,۷۶۷	۱۳۱,۷۰۷	۱۳۲,۳۱۸,۷۶۷	بخش سوم: درآمدهای حاصل از مالکیت دولت	۱۳۰۰۰۰
۲۳,۶۳۳,۴۷۰	۱۶,۶۳۳,۴۱۹	۷,۵۷۰,۰۵۱	۱۶,۶۳۳,۴۱۹	۸۵۳,۴۷۸	۱۵,۲۰۹,۹۴۱	۷,۵۷۰,۰۵۱	۳,۵۱۴,۲۰۶	۴,۰۵۵,۸۴۵	۴,۰۵۵,۸۴۵	۳,۵۱۴,۲۰۶	۴,۰۵۵,۸۴۵	بخش چهارم: درآمدهای حاصل از فروش کالاها و خدمات	۱۴۰۰۰۰
۲,۳۷۲,۹۶۰	۲۰۰	۲,۳۷۲,۷۶۰	۲۰۰	۰	۲۰۰	۲,۳۷۲,۷۶۰	۱,۱۶۸,۱۴۱	۱,۲۰۴,۶۱۹	۱,۲۰۴,۶۱۹	۱,۱۶۸,۱۴۱	۱,۲۰۴,۶۱۹	بخش پنجم: درآمدهای حاصل از جرایم و خسارات	۱۵۰۰۰۰
۸,۸۹۹,۶۶۰	۷,۰۰۸,۴۷۹	۱,۸۹۱,۳۱۱	۷,۰۰۸,۴۷۹	۵۱,۴۷۹	۶,۹۵۷,۰۰۰	۱,۸۹۱,۳۱۱	۶۴۶,۰۰۳	۱,۲۴۵,۳۰۸	۱,۲۴۵,۳۰۸	۶۴۶,۰۰۳	۱,۲۴۵,۳۰۸	بخش ششم: درآمدهای متفرقه	۱۶۰۰۰۰
۱۳۲,۶۱۱,۲۷۹	۴۰۰,۷۳۷	۱۳۲,۳۱۰,۵۴۲	۴۰۰,۷۳۷	۴۰۰,۷۳۷	۰	۱۳۲,۳۱۰,۵۴۲	۴۱۲,۴۶۷	۱۳۱,۸۴۸,۰۷۵	۱۳۱,۸۴۸,۰۷۵	۴۱۲,۴۶۷	۱۳۱,۸۴۸,۰۷۵	قسمت دوم: منابع حاصل از واگذاری دارائی‌های سرمایه‌ای	۲۰۰۰۰۰
۱۳۲,۶۱۱,۲۷۹	۴۰۰,۷۳۷	۱۳۲,۳۱۰,۵۴۲	۴۰۰,۷۳۷	۴۰۰,۷۳۷	۰	۱۳۲,۳۱۰,۵۴۲	۴۱۲,۴۶۷	۱۳۱,۸۴۸,۰۷۵	۱۳۱,۸۴۸,۰۷۵	۴۱۲,۴۶۷	۱۳۱,۸۴۸,۰۷۵	بخش اول: واگذاری دارائی‌های سرمایه‌ای	۲۱۰۰۰۰
۹۷,۸۰۸,۰۸۱	۰	۹۷,۸۰۸,۰۸۱	۰	۰	۰	۹۷,۸۰۸,۰۸۱	۰	۹۷,۸۰۸,۰۸۱	۹۷,۸۰۸,۰۸۱	۰	۹۷,۸۰۸,۰۸۱	قسمت سوم: منابع حاصل از واگذاری دارائی‌های مالی	۳۰۰۰۰۰
۹۷,۸۰۸,۰۸۱	۰	۹۷,۸۰۸,۰۸۱	۰	۰	۰	۹۷,۸۰۸,۰۸۱	۰	۹۷,۸۰۸,۰۸۱	۹۷,۸۰۸,۰۸۱	۰	۹۷,۸۰۸,۰۸۱	بخش اول: واگذاری دارائی‌های مالی	۳۱۰۰۰۰
۵۲۵,۶۲۷,۰۶۶	۲۵,۴۰۰,۸۲۰	۵۰۰,۲۲۶,۲۴۶	۲۵,۴۰۰,۸۲۰	۱,۳۵۰,۱۷۳	۲۴,۰۵۰,۶۴۷	۵۰۰,۲۲۶,۲۴۶	۵۱,۳۵۲,۳۲۰	۴۴۸,۸۷۳,۹۸۶	۴۴۸,۸۷۳,۹۸۶	۵۱,۳۵۲,۳۲۰	۴۴۸,۸۷۳,۹۸۶	جمع کل	

برآورد اعتبارات تملک داراییهای سرمایه‌ای بر حسب امور، فصل و برنامه

ارقام به میلیون ریال

شماره طبقه‌بندی	ساختمان و سایر	ماشین آلات و تجهیزات	سایر داراییهای ثابت	استفاده از موجودی انبار	اقلام گرانها	زمین	سایر داراییهای تولید نشده	جمع	جمع کل
۱۰۶۱۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۷,۲۳۱,۰۰۰
۱۰۶۱۱	۳۱۳,۱۵۰,۰۰۰	۷۸,۳۵۰,۰۰۰	۰	۰	۰	۷,۰۰۰,۰۰۰	۹,۰۰۰,۰۰۰	۴۰۷,۵۰۰,۰۰۰	۶۶۴,۱۳۸,۰۰۰
۱۰۶۱۵	۲۴۵,۹۰۰,۰۰۰	۴,۵۰۰,۰۰۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲۵۰,۴۰۰,۰۰۰	۲۵۰,۴۰۰,۰۰۰
۱۰۶۲۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۷۰,۰۰۰,۰۰۰
۱۰۶۲۷	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۷۰,۰۰۰,۰۰۰
۱۰۶۲۸	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۴۰,۰۰۰,۰۰۰
۱۰۶۲۹	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۶۰,۰۰۰,۰۰۰
۱۰۶۳۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰,۰۰۰,۰۰۰
۱۰۶۳۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۳۶,۰۰۰,۰۰۰
۱۰۶۳۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۴,۸۶۰,۷۴۹,۰۰۰
۱۰۶۳۳	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۷۹,۲۸۰,۰۰۰
۱۰۶۳۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۶۰,۰۰۰,۰۰۰
۱۰۶۳۵	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۱۱,۰۰۰,۰۰۰
۱۰۶۳۶	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۶۰,۰۰۰,۰۰۰
۱۰۶۳۷	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۸۹۲,۰۰۰,۰۰۰
۱۰۶۳۸	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۸۹۲,۰۰۰,۰۰۰
۱۰۶۳۹	۶۲,۶۰۰,۰۰۰	۸۰,۶۹۰,۰۰۰	۲۲,۵۰۰,۰۰۰	۰	۰	۰	۰	۱۶۵,۷۹۰,۰۰۰	۸۹۲,۰۰۰,۰۰۰

فصل چهارم

سیکل بودجه و سازمانهای بودجه‌ای

(بازیگران بودجه)

سیکل بودجه

بودجه‌بندی فرآیندی مستمر است که ارکان و عناصر آن در بیشتر کشورها تقریباً با یکدیگر شباهت دارند. این وجه تشابه مراحل اساسی بودجه، از تهیه و تنظیم تا اجرای آن است. روشهایی که در این مراحل اعمال می‌گردد از لحاظ هدف یکی است. لیکن کیفیت بکار بستن آنها ممکن است کم و بیش فرق کند.

دولتها، عموماً برای تنظیم بودجه نخست برآوردهای درآمد و هزینه را برای دوره آینده پیش‌بینی می‌کنند؛ سپس از مجموع این برآوردها و تطبیق آنها با اطلاعات و مفروضات جمع‌آوری شده، بودجه پیشنهادی را تهیه و تنظیم می‌نمایند؛ و پس از تصویب مراجع صلاحیت‌دار، برای اجرا آماده می‌نمایند؛ آنگاه روشها و تدابیر لازم برای حسن اجرای بودجه به کار می‌رود و عمل نظارت به صورت بررسی نتیجه عملیات انجام می‌گیرد تا بدین وسیله از برخورد مسائل و بروز مشکلات جلوگیری شود. (نقی‌زاده، ۱۳۶۹: ۷۲)

بودجه از چهار مرحله تشکیل می‌شود که در مجموع این چهار مرحله را دور بودجه‌ای یا سیکل بودجه نامیده‌اند. این چهار مرحله عبارتند از:

۱- تهیه و تنظیم و پیشنهاد بودجه

۲- تصویب بودجه

۳- اجرای بودجه

۴- نظارت و کنترل بودجه (۱)

سازمانهای بودجه‌ای (بازیگران بودجه)

نظام مالی دولت و به دنبال آن سیستم حسابداری دولتی، تحت تأثیر شبکه عظیم و پیچیده‌ای از تصمیم‌گیریه‌ای مراجع قانونی کشور و طی گردش کار و مراحل عملیاتی گسترده قرار می‌گیرد. ذیلاً مختصری از وظایف مسؤولین و واحدهای ذیربط مطرح می‌گردد:

الف: نقش قوه مقننه در تدوین سیاستهای اقتصادی و مالی

مجلس شورای اسلامی یکی از مراجعی است که پس از قانون اساسی در تدوین سیاست عمومی اقتصادی مملکت نقش دارد. بدین ترتیب که بر اساس نظام اقتصادی و مالی تعیین شده در قانون اساسی مبادرت به تعیین خط‌مشی‌های کلی و سیاست عمومی اقتصادی می‌نماید. مثلاً در قانون اساسی فعالیتهای بخش خصوصی را مکمل فعالیتهای اقتصادی بخش دولتی و تعاونی عنوان نموده است که می‌بایست تفصیل ضوابط و قلمرو و شرایط آن به وسیله قانون تعیین شود.

بدین ترتیب مسائل متعددی وجود دارد که می‌باید به وسیله قانونگذار مشخص شود زیرا این مسائل در برنامه‌های اقتصادی که بوسیله دولت تعیین می‌شود نقش مهمی را ایفاء می‌نماید. (سبعی، ۴۵۳:۱۳۶۹)

مجلس شورای اسلامی و کمیونهای آن به ویژه کمیون برنامه و بودجه نقش اساسی در بررسی لایحه بودجه کشور دارد و علاوه بر این کمیون دیوان محاسبات مجلس در جهت تحقق اهداف دیوان محاسبات کشور کمکهای قابل توجهی به دیوان می‌نماید.

۱- الف) دیوان محاسبات

دیوان محاسبات کشور نهاد نظارت کننده از طرف «ملت» بر درآمدها و هزینه‌های دولت است. دیوان محاسبات علاوه بر کنترل هزینه‌ها، وظیفه ایجاد نظم و انضباط مالی در دستگاه‌های دولتی و آگاهی بخشیدن به مسؤولین اجرایی و مدیران دولتی در خصوص رعایت قوانین و مقررات را نیز بر

عاهده دارد^(۱) (کرباسیان، ۱۳۷۸: ۲۸۹)

هدف دیوان محاسبات کشور، با توجه به اصول مندرج در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران عبارت از اعمال کنترل و نظارت مستمر مالی به منظور پاسداری از بیت‌المال از طریق:

الف - کنترل عملیات و فعالیتهای مالی کلیه وزارتخانه‌ها، مؤسسات، شرکتهای دولتی و سایر دستگاههایی که به نحوی از انحاء از بودجه کل کشور استفاده می‌کنند.

ب - بررسی و حسابرسی وجوه مصرف شده و درآمدها و سایر منابع تأمین اعتبار در ارتباط با سیاستهای مالی تعیین شده در بودجه مصوب با توجه به گزارش عملیاتی و محاسباتی اخذ شده از دستگاه‌های مربوطه.

ج - تهیه و تدوین گزارش حاوی نظرات در مورد گزارش تفریغ بودجه و ارائه آن به مجلس شورای

۱. برای نمونه به یکی از موارد تخلف اشاره می‌کنیم:

در سال ۱۳۶۹ مدیر یکی از بیمارستان‌ها ۱,۲۴۴,۷۶۲ پوند صرف خرید و ورود ۱۱۰ دستگاه ژنراتور برق از خارج به کشور کرد؛ در حالی که فقط به یک دستگاه نیاز داشت. در ۷/۹/۷۰ این ژنراتورها از گمرک ترخیص شدند. در تاریخ ۱۴/۱۰/۷۳، که این تحقیق به عمل آمد معلوم شد:

- بیمارستان فقط از یک دستگاه استفاده کرده است.

- ۲۱ دستگاه را در اختیار چند بیمارستان و یک شرکت پیمان‌کار قرار داده است.

- ۵ دستگاه را به وزارت مسکن فروخته است.

- ۴ دستگاه مفقودالثر شده‌اند.

- ۷۹ دستگاه نیز هنوز در انبار موجود بودند.

دیوان محاسبات اساس اعلام جرم خود را بر مبنای ذیل قرار داده است:

این پرداختها و خریدها خارج از اهداف اصلی بیمارستان انجام گرفته‌اند. مدیر بیمارستان نباید بودجه بیمارستان را، که باید جهت توسعه تجهیزات و معالجه بیماران به کار گرفته شود، صرف تجارت می‌کرد. پس، اتلاف عمده‌ای اموال دولتی می‌شوند. اتلاف عمدی حکم اختلاس و ارتشاء و کلاهبرداری را دارد. دیوان حکم کرد: (۱) آنچه از بیت‌المال رفته است مدیر متخلف باید برگرداند. (۲) متخلف باید در حد قانون مجازات شود و (۳) پرونده متخلف برای تعقیب جزائی نیز به مراجع قضائی کشور ارسال

گردد. (کرباسیان، ۱۳۷۸: ۲۹۲)

اسلامی.

در اصل پنجاه و پنجم قانون اساسی و وظیفه عمده دیوان محاسبات کشور چنین بیان شده است : «دیوان محاسبات به کلیه حسابهای وزارتخانه‌ها، مؤسسات، شرکتهای دولتی و سایر دستگاههایی که به نحوی از انحاء از بودجه کل کشور استفاده می‌کنند به ترتیبی که قانون مقرر می‌دارد رسیدگی یا حسابرسی می‌نماید که هیچ هزینه‌ای از اعتبار مصوب تجاوز نکرده و هر وجهی در محل خود به مصرف رسیده باشد. دیوان محاسبات حسابها و اسناد و مدارک مربوط را برابر قانون جمع‌آوری و گزارش تفریغ بودجه هر سال را به انضمام نظرات خود به مجلس شورای اسلامی تسلیم می‌نماید. این گزارش باید در دسترس عموم گذاشته شود.»

ب : نقش قوه مجریه در تنظیم خط‌مشی‌های اقتصادی

۱-ب) هیات دولت

دولت به عنوان مظهر قوه مجریه بر اساس سیاست عمومی اقتصادی مملکت که بوسیله مجلس شورای اسلامی تعیین شده است، می‌بایست برنامه‌های اقتصادی لازم را تهیه نماید. این برنامه به صورت برنامه‌های بلند مدت و طرحهای عمرانی چند ساله و یا به صورت برنامه‌های کوتاه مدت تهیه می‌شود. بدیهی است بودجه سالیانه دولت در برگیرنده اعتبارات جاری و عمرانی می‌باشد که پس از تهیه می‌بایست به تصویب قوه مقننه برسد. (سمعی، ۱۳۶۹: ۴۵۴)

سیکل بودجه در ایران، مراحل فرعی و نقش آفرینان آن

مراحل	مراحل فرعی	مراجع مسؤول
مرحله اول: تهیه و تنظیم بودجه	۱- تهیه گزارش اقتصادی (شامل کلیه امکانات سازمان اقتصادی)	سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، وزارت دارایی، وزارت نفت و بانک مرکزی
	۲- بررسی و تأیید گزارش اقتصادی	شورای اقتصاد و هیأت وزیران
	۳- صدور بخشنامه بودجه	رئیس جمهور
	۴- تهیه و ارسال دستورالعملهای تنظیم بودجه به دستگاههای اجرائی	سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور دستگاههای اجرائی
	۵- تهیه و تنظیم بودجه و پیشنهاد آن به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور	سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور
	۶- بررسی بودجه و تشکیل جلسات رسیدگی نهایی	سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور هیأت دولت
	۷- تهیه پیش‌نویس لایحه بودجه و ارائه آن به شورای اقتصاد و هیأت وزیران	رئیس جمهور
	۸- تأیید لایحه بودجه کل کشور	
	۹- تقدیم لایحه بودجه به مجلس شورای اسلامی (همزمان با قرائت پیام بودجه در مجلس)	

مرحله دوم: تصویب بودجه	۱- تصویب کلیات بودجه و ارجاع لایحه بودجه به کمیسیون تلفیق اصلی	مجلس شورای اسلامی
	۲- رسیدگی، اعمال اصلاحات، تصویب و تهیه گزارش	کمیسیون برنامه و بودجه (یا کمیسیون تلفیق اصلی) مجلس
	۳- طرح و بررسی در جلسه علنی	مجلس شورای اسلامی
	۴- رأی‌گیری نهایی و ابلاغ به رئیس جمهور (پس از تأیید شورای نگهبان)	مجلس شورای اسلامی

مرحله سوم: اجرای بودجه

<p>رئیس جمهور سازمان مدیریت و برنامه ریزی کمیته تخصیص اعتبار</p> <p>دستگاه اجرایی ذیحساب دستگاه اجرایی دستگاه اجرایی دستگاه اجرایی ذیحساب دستگاه اجرایی</p>	<p>۱- ابلاغ بودجه به دستگاههای اجرایی ۲- مبادله موافقتنامه طرح و فعالیت ۳- تخصیص اعتبار ۴- انجام عملیات و پرداخت هزینهها شامل مراحل زیر:</p> <p>تشخیص تأمین اعتبار تعهد تسجيل حواله درخواست وجه هزینه</p>	
---	---	--

مرحله چهارم: کنترل بودجه

<p>وزارت امور اقتصادی و دارایی دیوان محاسبات کشور</p> <p>سازمان مدیریت و برنامه ریزی سازمان مدیریت و برنامه ریزی</p> <p>دیوان محاسبات و قوه قضائیه مجلس شورای اسلامی</p>	<p>۱- نظارت مالی الف) قبل از خرج ب) بعد از خرج</p> <p>۲- نظارت عملیاتی الف) گزارش گیری از دستگاه ب) بازدید از نزدیک</p> <p>۳- نظارت قانونی الف) رسیدگی به تخلفات ب) رسیدگی به گزارش تفریغ بودجه</p>	
--	---	--

۲-ب) شورای اقتصاد

شورای اقتصاد به منظور هدایت و هماهنگ کردن امور اقتصادی کشور مرکب از عده‌ای از وزیران به شرح زیر و رئیس کل بانک مرکزی ایران و رئیس سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور به ریاست رئیس جمهور تشکیل می‌شود:

۱- وزیر امور اقتصادی و دارایی

۲- وزیر کار و امور اجتماعی

۳- وزیر جهاد کشاورزی

۴- وزیر بازرگانی

۵- وزیر صنایع و معادن

۶- وزیر نفت

۷- وزیر نیرو

یکی از معاونان رئیس جمهور و بر حسب ضرورت سایر وزیران نیز در جلسات شرکت خواهند کرد.

شورای اقتصاد وظایف زیر را عهده دار خواهد بود:

۱- تعیین هدفهای کلی برنامه‌های عمرانی کشور.

۲- بررسی خط‌مشی‌ها و سیاستهای اقتصادی و اجتماعی جهت طرح در هیأت وزیران.

۳- اظهار نظر نسبت به برنامه‌های عمرانی جهت طرح در هیأت وزیران.

۴- تعیین خط‌مشی تنظیم بودجه کل کشور.

۵- بررسی بودجه کل کشور برای طرح در هیأت وزیران.

۶- اتخاذ تصمیم در باره مسائلی که مسؤولان دستگاههای اجرائی در زمینه اجرای طرحها و فعالیتها با آن مواجه و در شورا مطرح می‌نمایند.

۷- تصویب اصول و سیاستها و ضوابط مربوط به اعطای وام از محل اعتبارات عمرانی به مؤسسات دولتی و شرکتهای دولتی و سایر مؤسسات در بخش عمومی و شهرداریها به پیشنهاد وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.

۸- تصویب اصول و سیاستها و ضوابط مربوط به اعطای وام و یا مشارکت دولت در سرمایه‌گذاری مؤسسات خصوصی از طریق بانکها و مؤسسات اعتباری تخصصی به پیشنهاد وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.

۹- تصویب اصول و سیاستها و ضوابط مربوط به اخذ وام و اعتبارات خارجی که توسط کمیته‌ای

مرکب از نمایندگان وزارت امور اقتصادی و دارائی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور و بانک مرکزی ایران تنظیم و پیشنهاد خواهد شد.

۱۰- بررسی و اظهار نظر نسبت به آئین‌نامه‌ها و مقررات مربوط به اجرای این قانون و قوانین برنامه‌های عمرانی پنجساله که توسط سازمان تهیه می‌شود، جهت طرح و تصویب در هیأت وزیران.

۱۱- وظایفی که در سایر قوانین به هیأت عالی برنامه محول گردیده است از تاریخ اجرای این قانون به عهده شورای اقتصاد خواهد بود.

تبصره - وظیفه دبیرخانه شورای اقتصاد را سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور عهده‌دار خواهد بود.

۳-ب) وزارت امور اقتصادی و دارائی

نخستین وظیفه وزارت امور اقتصادی و دارائی در زمینه بودجه، همکاری با سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور در مورد پیش‌بینی درآمدها و سایر منابع تأمین اعتبار در بودجه است. علاوه بر این، تجهیز منابع مالی برای اجرای برنامه‌های دولت و نیز نظارت بر پرداختهای خارجی دولت (مانند سرمایه‌گذاری، پرداخت وام و مشارکت در خارج از کشور) و نگهداری حساب آنها نیز بر عهده این وزارتخانه محول گشته است.

وصول درآمدهای دولت از تمام منابع و نیز تمام پرداختهای آن از طریق این وزارتخانه انجام می‌یابد و به همین جهت تمام حسابهای دولت، چه در طرف دریافتها و چه در جهت پرداختها، در "خزانه داری کل" که جزئی از این وزارتخانه است متمرکز شده است که شرح آن در ذیل می‌آید.

همچنین وزارت امور اقتصادی و دارائی موظف است گزارش عملکرد بودجه کل کشور را هر سال پس از دریافت صورتحساب (عملکرد دستگاههای اجرایی و بررسی و تطبیق آنها با قوانین و مقررات جاری و تنظیم نهایی تا پایان آذرماه ارائه نماید. صورتحساب عملکرد بودجه سال ۱۳۸۰ در ذیل ملاحظه می‌شود.

وظیفه مهم دیگر وزارت امور اقتصادی و دارائی "نظارت مالی" بر بودجه - (نظارت قبل از خرج) است که در فصل مربوط به کنترل بودجه بحث خواهد شد.

گزارش صورت‌حساب عملکرد بودجه سال ۱۳۸۰

گزارش صورت‌حساب عملکرد بودجه سال ۱۳۸۰ بیستمین صورت‌حساب عملکرد سالانه بودجه کل کشور است که بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در موعد مقرر تهیه گردد.

این گزارش چهاردهمین صورت‌حسابی است که در اجرای قانون محاسبات عمومی کشور مصوب ۱۳۶۶ و ایجاد خزانه معین استان و اداره تمرکز تلفیق حسابها در سازمان امور اقتصادی و دارائی استانها و انتصاب ذیحساب برای دستگاههای اجرائی عملی در جهت تمرکز زدائی صورت‌حساب عملکرد بودجه استان و اعتبارات ابلاغی توسط استان تنظیم و صورت‌حساب عملکرد سالانه بودجه کل کشور تلفیق شده است.

بر اساس صورت‌حساب عملکرد بودجه سال ۱۳۸۰ در این سال پرداختهای خزانه با $۱۸/۹$ درصد افزایش نسبت به سال قبل معادل $۱۲۸۸۵۹/۵$ میلیارد ریال بود که از این رقم $۱۰۴۷۷۲/۱$ میلیارد ریال صرف اعتبارات جاری دستگاههای اجرائی (با ۲۲ درصد افزایش) و مبلغ $۲۴۰۸۷/۴$ میلیارد ریال صرف اعتبارات عمرانی ($۷/۲$ درصد افزایش) شده است که در این بخش پرداخت اعتبارات عمرانی استانها نسبت به سال قبل $۴۴/۳$ درصد رشد نشان می‌دهد.

این مبالغ از محل دریافت مالیاتهای مستقیم به میزان $۲۲۹۸۶/۳$ میلیارد ریال ($۱۷/۳$ درصد رشد) و مالیاتهای غیرمستقیم معادل $۱۵۸۱۰/۳$ میلیارد ریال (با $۱۹/۲$ درصد رشد) و درآمدهای نفت و گاز معادل ۷۱۹۵۷ میلیارد ریال (با ۲۱ درصد رشد) تامین و پرداخت شده است. همچنین پرداختی از محل اعتبار بند تبصره ۲۹ سال ۱۳۸۰ معادل ۸۵۹۲ میلیارد ریال می‌باشد. به لحاظ وضعیت ارائه حساب و عملکرد دستگاههای اجرائی در این گزارش تاکید شده است که در مجموع $۹۷/۴$ درصد دستگاههای اجرائی گزارش حسابهای سال ۱۳۸۰ خود را در موعد مقرر به وزارت امور اقتصادی و دارائی ارائه کرده‌اند که این رقم در مقایسه با سال قبل از آن معادل ۹ درصد افزایش نشان می‌دهد.

به عبارت بهتر نظم و انضباط عملکرد دستگاههای اجرائی و نیز فرآیند نظارت بر اجرای بودجه سال ۱۳۸۰ به همین نسبت تقویت شده است.

۱-۳-ب) خزانه

خزانه یا به عبارت صحیح‌تر خزانه عمومی، یک سازمان مالی بسیار وسیع و شامل مجموعه دواير متمرکز در وزارت دارائی و ذیحسابیهای آن در ادارات دارائی شهرستانها است، که نقش و وظیفه اصلی آن دریافت و اداره کلیه وجوه دولتی و درآمدهای اختصاصی وزارتخانه‌ها و بنگاه‌های دولتی و کلیه وجوه حاصل از قرضه یا اعتبارات خارجی، و بالاخره هرگونه عایدی دستگاههای دولتی یا وابسته به دولت - به استثنای وجوه متعلق به بانکهای دولتی و شرکت سهامی بیمه ایران - و همچنین پرداخت کلیه مخارج آنها در حدود قوانین و مقررات موجود است. چون تمام عواید و مخارج دستگاههای دولتی در چارچوب بودجه دولت پیش‌بینی می‌شود، می‌توان گفت نقش و وظیفه خزانه به تضمین اجرای قانون بودجه دولت محدود می‌گردد؛ لیکن، در واقع، تضمین اجرای قانون بودجه،

نقش و وظیفه اصلی این سازمان را تشکیل می‌دهد. به موازات آن، خزانه، نقشها و وظایف مختلف دیگری دارد، که هر یک دارای اهمیت خاصی است.

خزانه‌داری کل، از طریق ذیحسابان خود: رؤسای حسابداری وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی، رؤسای حسابداری شهرستانها، کلیه وجوه دولتی و درآمدهای اختصاصی وزارتخانه‌ها و سازمانها و بنگاه‌های دولتی، اعم از مالیات، حقوق گمرکی و سود بازرگانی واردات، درآمد انحصارات و غیر آن را جمع‌آوری می‌کند و بطور مستقیم، کلیه وجوه حاصل از قرضه یا اعتبارات خارجی و عواید نفت را دریافت می‌دارد و در حساب متعلق به خود در بانک مرکزی متمرکز می‌سازد.

از اصل تمرکز وجوه دولتی در خزانه، استنباط می‌شود که هیچ یک از دستگاههای دولتی یا وابسته نمی‌توانند، مگر به موجب اجازه قانونی خاص، تمام یا قسمتی از درآمدهای خود را به مصرف مخارج خود برسانند و ملزم هستند که کلیه درآمدهای خود را به خزانه تحویل دهند و برای مخارج خود از خزانه وجوه لازم را تحصیل کنند.

۴-ب) سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور به عنوان دستگاه مرکزی برنامه‌ریزی کشورمان، در زمینه‌های برنامه‌ریزی، تنظیم و نظارت بر بودجه، وظایف زیر را بر عهده دارد.

۱-۱- انجام مطالعات و بررسیهای اقتصادی و اجتماعی به منظور برنامه‌ریزی و تنظیم بودجه و تهیه گزارشهای اقتصادی و اجتماعی

۱-۲- تهیه برنامه دراز مدت یا تبادل نظر با دستگاههای اجرایی و تسلیم آن به شورای اقتصاد

۱-۳- تهیه برنامه عمرانی پنجساله

۱-۴- پیشنهاد خط‌مشی‌ها و سیاستهای مربوط به بودجه کل کشور به شورای اقتصاد

۱-۵- تهیه و تنظیم بودجه کل کشور

۱-۶- نظارت مستمر بر اجرای برنامه‌ها و پیشرفت سالانه آنها

۱-۷- هماهنگ نمودن روشها و برنامه‌های آماری کشور

۱-۸- ارزشیابی کارآیی و عملکرد دستگاههای اجرایی و گزارش آن به رئیس جمهور

۱-۹- بررسی گزارشها و مسائلی که باید در شورای اقتصاد مطرح شود

حدود اختیارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور در امر رسیدگی و بررسی موارد فوق با یکدیگر متفاوت است:

الف) رسیدگی و بررسی بودجه عمومی دولت (پیشنهادی وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی) می‌تواند به صورت جزء به جزء یا کلی باشد.

ب) رسیدگی و بررسی بودجه پیشنهادی شرکتهای دولتی (چون اصولاً توسط مجمع عمومی انجام می‌پذیرد) فقط در موارد ذیل صورت می‌گیرد:

۱ - ب) در صورتی که از بودجه عمومی استفاده نمایند

۲ - ب) در صورتی که زیان‌ده باشند و لزوماً زیان آنها از محل بودجه عمومی تأمین گردد.

۳ - ب) در صورتی که سرمایه‌گذاری آنها از محل منابع داخلی یا غیر از آن از چهار میلیارد تجاوز نماید.

ج) بودجه مؤسسات انتفاعی وابسته به دولت (مانند سازمان بنادر و کشتیرانی و هلال احمر) نیز با عنایت به کمکهایی که از محل بودجه عمومی صورت می‌گیرد و همچنین به لحاظ هماهنگی کردن آنها با هدفهای دولت، به وسیله سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور مورد بررسی قرار می‌گیرد. (بابی، ۱۳۷۹: ۸۰-۷۹)

۵- ب) کمیته‌های برنامه‌ریزی استان و شهرستان

در حال حاضر تنظیم بودجه سازمانهایی که از نظام بودجه استانی پیروی می‌کنند از طریق کمیته برنامه‌ریزی استان و معمولاً در سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان و به ریاست استاندار صورت می‌گیرد. این کمیته بودجه‌های پیشنهادی دستگاههای محلی را مورد بررسی، تعدیل یا تأیید قرار داده، سپس به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان ارسال می‌کند تا پس از طرح در یکی از کمیته‌های چهارگانه زیر تنظیم و در لایحه بودجه کل کشور گنجانده شود. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان وظایف دبیرخانه کمیته را بر عهده دارد.

۱ - ستاد هماهنگی درآمدهای کشور

۲ - ستاد بودجه‌ریزی امور اجتماعی

۳ - ستاد بودجه‌ریزی امور تولیدی

۴ - ستاد بودجه‌ریزی امور زیربنایی

کمیته برنامه‌ریزی استان با ترکیب ذیل به ریاست استاندار هر استان تشکیل می‌شود:

۱ - استاندار

۲ - رئیس سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان که دبیر کمیته نیز می‌باشد

۳ - مدیرکل صنایع و معادن

۵ - مدیرکل امور اقتصادی و دارایی

- ۶ - مدیرکل جهاد کشاورزی
- ۷ - مدیران عامل سازمان آب منطقه‌ای و برق منطقه‌ای
- ۸ - مدیرکل راه و ترابری
- ۹ - مدیرکل آموزش و پرورش
- ۱۰ - رئیس دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی و درمانی استان
- ۱۲ - مدیرکل مسکن و شهرسازی
- ۱۳ - مدیرکل فرهنگ و ارشاد اسلامی
- ۱۴ - مدیرکل کار و امور اجتماعی
- ۱۵ - یک نفر از اعضای هیأت علمی دانشگاهها و یا کارشناسان برنامه‌ریزی استان. استانداران موظف‌اند برنامه و گزارش کار کمیته مذکور را به اطلاع نمایندگان استان برسانند. علاوه بر کمیته برنامه‌ریزی استان، کمیته برنامه‌ریزی شهرستان نیز در این زمینه بی‌نقش نیست. «کمیته برنامه‌ریزی شهرستان متشکل است از فرماندار شهرستان، (ریاست کمیته)، نماینده سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان (دبیر کمیته) و عضویت رؤسای اداراتی که مدیران کل آنها عضو کمیته برنامه‌ریزی استان هستند. نمایندگان دستگاههای ذیربط غیرعضو با دعوت دبیر کمیته و با حق رأی به هنگام بحث در موضوع مرتبط عضو کمیته برنامه‌ریزی استان خواهند بود.»^(۱)

۶-ب) دستگاههای اجرایی

منظور از دستگاههای اجرایی سازمانهایی است که وظایف دولت را انجام می‌دهند. برآوردهای بودجه نتیجه تصمیمات متعددی است که در سطوح مختلف سلسله مراتب اداری دستگاههای اجرایی اتخاذ می‌شود و لایحه بودجه تنظیمی توسط دولت بیشتر مبتنی بر اطلاعاتی است که از سلسله مراتب مادون واصل می‌شود. چه بسا پیشنهادهای بودجه دستگاههای اجرایی با اندک تغییری پس از طی سلسله مراتب اداری به مجلس قانونگذاری تقدیم گردد و با تغییرات جزئی از طرف مجلس به تصویب برسد.

ج) نظارت قوه قضائیه از طریق سازمان بازرسی کل کشور

سازمان بازرسی کل کشور از جمله سازمانهای نظارتی فعال در کشور است که بر اساس حق نظارت قوه قضائیه نسبت به حسن جریان امور و اجرای صحیح قوانین، زیر نظر رئیس قوه قضائیه تشکیل شده است. این

سازمان بر عملکرد مالی دستگاه‌ها و سازمان‌های دولتی نظارت دارد و با متخلفان دولتی برخورد قانونی می‌نماید. سازمان بازرسی اخیراً اقدام به تأسیس معاونت اقتصادی نموده است که به بازرسی دستگاه‌های دولتی جهت کشف تخلفات و بی‌انضباطی‌های مالی توجه دارد. (کرباسیان، ۱۳۷۸: ۲۹۴)

برای این سازمان دو نوع بازرسی پیش‌بینی شده است: (میرحسینی، ۱۳۷۷: ۳۴)

الف) بازرسی مستمر بر اساس برنامه منظم در تمام دستگاه‌هایی که از بودجه دولت به نحوی تغذیه می‌کنند.

ب) بازرسی فوق‌العاده و خارج از برنامه بر اساس اخبار و گزارشات و شکایتهای واصله از سوء جریانات اعلام شده و تخلفات مدیران.

پس از بازرسی و کشف تخلف، سازمان بازرسی یافته‌های خود را در اختیار دادگستری قرار می‌دهد تا متخلفین مورد پیگرد قانونی قرار گیرند.

توجه سازمان بازرسی کل کشور عمدتاً به موارد زیر معطوف است:

۱) کشف موارد عدم رعایت انضباط مالی در دستگاه‌های دولتی، مانند رشوه دادن و گرفتن رشوه، کمسیون و هدایا، مسافرت‌های خارجی مدیران، ریخت و پاشهای مدیران شرکت‌ها و برگزاری سمینارهای غیرضروری.

۲) عدم واریز درآمدها به حساب خزانه دولت

۳) به‌کارگیری نیروهای بازنشسته و باخریدی علی‌رغم ممنوعیت قانونی

۴) پرداخت حق مأموریت‌های بی‌مورد

هدف سازمان بازرسی کل کشور این است که از هزینه کردن بودجه عمومی کشور در موارد

غیرقانونی و غیرضروری جلوگیری شود (کرباسیان، ۱۳۷۸: ۲۹۵)

واژه‌ها و مفاهیم مهم

سازمانهای بودجه‌ای

سیکل بودجه

خزانه

پیشنهاد بودجه

مراحل فرعی بودجه

تصویب بودجه

بازیگران بودجه‌ای

اجرای بودجه

کنترل بودجه

فصل پنجم

تنظیم و پیشنهاد بودجه

مرحله تهیه و تنظیم بودجه که فنی‌ترین قسمت از فرآیند بودجه را تشکیل می‌دهد شامل کلیه عملیات مربوط به تهیه، ارزیابی و طبقه‌بندی اطلاعات بودجه‌ای و پیشنهاد آن با رعایت قوانین و مقررات مربوط می‌باشد.

در کلیه کشورهای دنیا قوه مجریه مسئول تهیه و پیشنهاد بودجه است و صلاحیت انجام این وظیفه منحصراً با قوه مجریه و دستگاه اداری است. در بعضی از کشورها این اصل در قوانین و مقررات بخصوص در قانون اساسی ذکر شده و در بعضی دیگر رسم و رویه چنین است. در اصل پنجاه و دوم قانون اساسی به این نکته اشاره شده است:

«بودجه سالانه کشور ... از طرف دولت تهیه و برای رسیدگی و تصویب به مجلس شورای اسلامی تسلیم می‌گردد.»

در اینکه تنها حکومت است که باید این سند را تهیه و تقدیم پارلمان کند، کلیه صاحب‌نظران حقوقی اتفاق نظر دارند و در وجاهت این نظر به دو دسته استدلال متمسک می‌شوند:

۱- از لحاظ سیاسی

۲- از لحاظ فنی (قاضی، ۱۳۷۰: ۵۱۷)

از حیث سیاسی، بودجه مهم‌ترین و والاترین ابزار اجرای سیاست توزیع درآمدهای ملی و انعکاس رقمی فعالیت‌های دولت است و لذا بر قوه مجریه است که فعالیت‌های مالی خود را رهبری کند. به ویژه اگر کشوری دارای برنامه‌ریزی اقتصادی میان‌مدت و بلندمدت باشد، این استدلال برجسته‌تر به نظر می‌آید.

از حیث فنی، پیچیدگی مسائل بودجه‌ای تا بدان پایه است که جز دستگاه‌های اداری و سیاسی و فنی قوه مجریه، مقام دیگری نمی‌تواند بدون کار گروهی به گرد آوردن اطلاعات لازم پردازد؛

هماهنگی‌های مورد نیاز را بین فصول و مواد آن برقرار کند، اولویتها را تشخیص دهد و آنان را بر حسب اهمیت طبقه‌بندی نماید. لذا، در غالب کشورها فقط به مشورت با اعضای صاحب‌نظر قوه مقننه، بسنده می‌شود و نمایندگان مجالس قانونگذاری، از حق پیشنهاد در زمینه بودجه محرومند. از این رو قدرت پارلمان به اصلاح لایحه تنظیم شده از سوی قوه مجریه، آن هم با شرایط و آئین ویژه‌ای - متفاوت از سایر لوایح قانونی - منحصر است.

در ممالکی که نظام برنامه‌ریزی برقرار است، غالباً دفاتر مرکزی بودجه در کنار سازمان مسؤل برنامه‌ریزی یا در بطن سازمانی آن، به این مهم می‌پردازند.

کلیه وزارتخانه‌ها و سازمانها و دستگاه‌های عمومی و نیمه دولتی، در تهیه بودجه خویش همکاری و مشارکت می‌کنند و دستگاه مسؤل بودجه با بحث و مذاکره و کم و زیاد کردن پیشنهادهای هزینه و ایجاد هماهنگی، به تهیه سند نهائی بودجه می‌پردازد تا آن را برای قطعی ساختن به شورای وزیران یا هیأت دولت تقدیم دارد. هیأت دولت به عنوان بالاترین مقام مسؤل، به بررسی نهائی دست می‌زند و پس از آخرین تصحیحات اقلام اعتباری، ضمن مشورت با وزیران و مقامات عالی‌رتبه دستگاه‌ها، آن را به تصویب می‌رساند و سپس در قالب و شکل ویژه‌ای به پارلمان تقدیم می‌کند. (قاضی، ۱۳۷۰: ۵۱۸)

اقداماتی که در ایران در مرحله تهیه و تنظیم بودجه به عمل می‌آید به ترتیب ذکر می‌گردد:

پیش‌بینی مقدماتی بودجه

به منظور تهیه آمار و اطلاعات مالی و اقتصادی مورد نیاز برای تنظیم بودجه عمومی، اولین حرکت در سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور معمولاً قبل از صدور بخشنامه توسط واحدی به نام «دفتر اقتصاد کلان» در زمینه درآمدهای سال بعد آغاز می‌شود. وظیفه این دفتر تخمین درآمدهای دولت است که بر اساس عملکرد سنوات قبل صورت می‌گیرد. این برآورد با همکاری بانک مرکزی و وزارت امور اقتصادی و دارائی و وزارت نفت انجام می‌شود. وزارت امور اقتصادی و دارائی در تخمین درآمدها نقش عمده‌ای به عهده دارد؛ زیرا عدم تحقق درآمدها مشکلات عدیده دیگری را در اعطای اعتبارات مصوب برایش ایجاد می‌نماید، لیکن هزینه‌ها با توجه به تخمین درآمدها بنا به پیشنهاد سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور و تأیید شورای اقتصاد و هیأت وزیران تعیین می‌گردد. پس از پیش‌بینی درآمدها در سطح کلان، طراح اقتصادی، بر اساس هدفهای برنامه‌های میان مدت

(در کشور ما برنامه پنجساله توسعه) نسبت به تخصیص منابع درآمدی در قالب فصل بر حسب اعتبارات جاری و عمرانی اقدام می‌نماید. (فرزب، ۱۳۷۵: ۸۰-۷۸)

تهیه گزارش اقتصادی سالانه

هر سال پیش از آغاز تهیه و تنظیم بودجه سال بعد، دولت باید سیاستهای کلی اقتصادی و مالی و نیز پیش‌بینی کلی دریافتها و پرداختهای خود را با توجه به هدفها و سیاستهای برنامه برای سال بعد مشخص و معین می‌سازد تا بودجه سال بعد بر آن اساس تنظیم شود. (اتحاد، ۱۳۵۴: ۲۷)

گزارش اقتصادی که حاوی پیش‌بینی‌های کلی تعادل‌های اساسی اقتصاد در سال آینده است، همه ساله توسط سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور تنظیم می‌شود. قسمت عمده این گزارش ناظر به وضع مالی و برنامه‌های دولت در سال آینده است و طی آن نیازها و منابع به‌طور مقدماتی برآورد می‌شود و جهت‌گیری‌های اساسی بخشهای مختلف معین می‌گردد. (صراف، ۱۳۵۶: ۵۶)

این گزارش اقتصادی با محتوایی که اشاره شد، معمولاً قبل از شهریور ماه تهیه می‌شود و جهت بررسی به شورای اقتصاد عرضه می‌شود. شورا بر اساس پیش‌بینی مقدماتی بودجه و گزارش اقتصادی، سیاستهای بودجه‌ای سال آینده را تعیین می‌کند.

بخشنامه بودجه

بر اساس خط‌مشی‌های اساسی مصوب شورای اقتصاد، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، پیش‌نویس بخشنامه بودجه را تهیه و به شورای مذکور ارائه می‌دهد. شورای اقتصاد با بحث و تبادل نظر در زمینه خط‌مشی‌ها، بخشنامه پیشنهادی سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور را مورد بررسی قرار می‌دهد.

بخشنامه بودجه که حاوی سیاستها و خط‌مشی‌های راهنما در تهیه و تنظیم بودجه دستگاه‌های اجرایی می‌باشد، پس از تصویب توسط شورای اقتصاد با امضاء رئیس جمهور به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور ابلاغ می‌گردد و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور بخشنامه را جهت تهیه بودجه پیشنهادی به کلیه دستگاه‌های اجرایی منعکس می‌نماید.

بخشنامه بودجه، پیام آور سیاستهای کلی دولتی به صورت کلان (بخشی - منطقه‌ای) و تصویر کننده عملکرد کلان بخشهای مختلف اقتصادی - اجتماعی و در نهایت بیانگر اوضاع مالی دولت، تعیین کننده سقف کلان بودجه عمومی دولت به تفکیک جاری و عمرانی و همچنین بیان کننده اوضاع

اقتصادی و سیاستهای اتخاذ شده در جهت رفع موانع و مشکلات توسعه اقتصادی به منظور دستیابی به هدفهای برنامه‌های مصوب میان مدت توسعه اقتصادی است. (علوی طبری، ۱۳۷۴: ۱۶۴)

به لحاظ محدود بودن منابع مالی دولت و به منظور اینکه دستگاه‌های اجرایی با توجه به تنوع اهداف و هزینه‌های مورد نظرشان در تهیه و تنظیم بودجه با مشکل روبرو نشوند، در بخشنامه بودجه تصاویری در سطح کلان بخشهای مختلف اقتصادی - اجتماعی در چارچوب اعتبارات جاری و عمرانی - و در بعضی موارد در سطح منطقه‌ای ارائه می‌گردد تا ارتباطات لازم میان بخشی و همچنین رشد صحیح و متوازن بخشهای مختلف رعایت گردد. بطور کلی، مفاد بخشنامه بودجه آنگونه است که هدایتگر دستگاه‌های دولتی، در تهیه و تنظیم بودجه و در راستای اهداف و برنامه‌های مصوب میان مدت توسعه اقتصادی می‌باشد.

برای اینکه بتوان پیشنهادهای بودجه توسط دستگاه‌های اجرایی را، جمع آوری، تجزیه و تحلیل و مورد بررسی و تلفیق نهائی قرار داد، همراه بخشنامه بودجه، دستورالعملهایی که منضم به فرمهای خاصی در جهت اخذ اطلاعات مالی و عملیاتی است، در قالب مقرراتی که به ضوابط مالی ناظر به تهیه و تنظیم بودجه مشهور است در دو جلد، یکی برای وزارتخانه‌ها، مؤسسات دولتی و نهادهای انقلابی و دستگاه‌هایی که دارای برنامه و مواد هزینه هستند و دیگری برای شرکتهای دولتی و مؤسسات انتفاعی وابسته به دولت و کلیه دستگاه‌های اجرایی که به طریق بازرگانی اداره می‌شوند، ارسال می‌شود. (همان)

برای نمونه پیوستهای بخشنامه بودجه سال ۱۳۸۴ عبارتند از:

- الف) ضوابط اجرایی بودجه سال ۱۳۸۴ کل کشور
- ب) سقف اعتبارات تملک دارایی‌های سرمایه‌ای از محل درآمد عمومی بر حسب امور و فصل به تفکیک ملی و استانی
- پ) برنامه زمانبندی تهیه و تنظیم لایحه بودجه سال ۱۳۸۴ کل کشور
- ت) دستورالعمل تهیه و تنظیم بودجه وزارتخانه‌ها و سازمانهای دولتی
- ث) دستورالعمل تهیه و تنظیم بودجه شرکتهای دولتی
- ج) دستورالعمل تهیه و تنظیم بودجه استانی (منابع - مصارف)
- چ) طبقه‌بندی عملیاتی دولت

همانطور که مشاهده می‌شود علاوه بر دستورالعملها و فرمهای مربوط نکات مهم و ضوابط عمده‌ای که با توجه به اهداف و سیاستهای کلی برنامه توسعه، به منظور ایجاد وحدت رویه و برقراری هماهنگی بین کلیه دستگاه‌های اجرائی در هنگام تهیه و تنظیم و پیشنهاد بودجه بایستی رعایت گردیده و مورد عمل واقع شود، تحت عنوان ضوابط مالی ناظر بر تهیه بودجه آماده و ابلاغ می‌گردد. ضوابط مورد نظر معمولاً بنا به پیشنهاد مدیریتهای بخشی و به منظور اجرای قوانین و مقرراتی که بایستی در سال اجرای بودجه مورد عمل واقع شود و دستگاه‌های اجرائی ملزم به پیش‌بینی بار مالی مورد نیاز آن می‌باشند، انجام می‌گیرد. این ضوابط که جزء پیوستهای بخشنامه بودجه می‌باشد می‌بایستی در ستاد برنامه و بودجه جمع‌بندی شده و آنگاه همراه با سایر پیوستهای بخشنامه بودجه جهت تصویب شورای اقتصاد آماده گردد.

تهیه و تنظیم بودجه در دستگاهها

با ارسال بخشنامه بودجه و فرمها و دستورالعملهای مربوطه، کار بودجه‌نویسی در دستگاه‌های اجرائی با توجه به مفاد بخشنامه آغاز می‌شود. دستگاه‌هایی که به نحوی از بودجه کل کشور استفاده می‌نمایند، بایستی پیش‌بینی نیازهای اعتباری خود را برای سال بعد با توجه به برنامه‌ها و سیاستهای تعیین شده و در قالب ارقام به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور ارسال نمایند. دستگاههایی که امکان کسب درآمد دارند پیش‌بینی درآمد خود را نیز برای سال بعد ارائه می‌کنند.

با توجه به اینکه دستگاه‌های اجرائی بایستی در مهلت تعیین شده در بخشنامه، بودجه پیشنهادی خود را تنظیم و به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور تسلیم نمایند، لذا برای اینکه فرصت کافی برای پیش‌بینی و برآورد و ارسال بودجه داشته باشند، لازم است تاریخ شروع اقدامات مربوط به تهیه بودجه به گونه‌ای محاسبه گردد تا تهیه بودجه از دقت کافی برخوردار گردد. از این رو دستگاه‌های اجرائی باید قبل از دریافت بخشنامه، اطلاعات لازم را گردآوری کنند تا به راحتی بتوانند با توجه به سیاستها و اولویتهای مندرج در آن، بودجه پیشنهادی خود را در فرمهای مربوط تنظیم نمایند.

تنظیم برنامه‌ها و مقررات، دستورها و بالاخره اجازه خرج از رأس سلسله مراتب به قاعده آن جاری می‌گردد. برآوردهای هزینه و گزارشهای بودجه‌ای نیز از قاعده سلسله مراتب به رأس آن جریان می‌یابد.

برآوردها در هر پایه از سلسله مراتب ضمن حرکت صعودی خود در داخل ترکیب سازمان مورد تجدید نظر و اصلاح قرار می‌گیرند و با هم ترکیب می‌شوند. زمانی که این برآوردها به عالی‌ترین سطح اجرائی می‌رسد در حقیقت اساس پیشنهادهای بودجه‌ای را تشکیل می‌دهند. (کپ، ۱۹۵۶: ۲۵) بدین ترتیب درخواست بودجه باید از کوچک‌ترین « واحد خدمت » آغاز شود و در هر یک از سطوح مختلف مدیریت از طرفی درخواست‌های بودجه واحدهای پایین‌تر مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته و از سوئی دیگر بودجه‌های بررسی و تجدید نظر شده به سطح بالاتر پیشنهاد و از آن دفاع می‌شود. (اقتداری، ۱۳۴۷: ۱۶۶-۱۶۵)

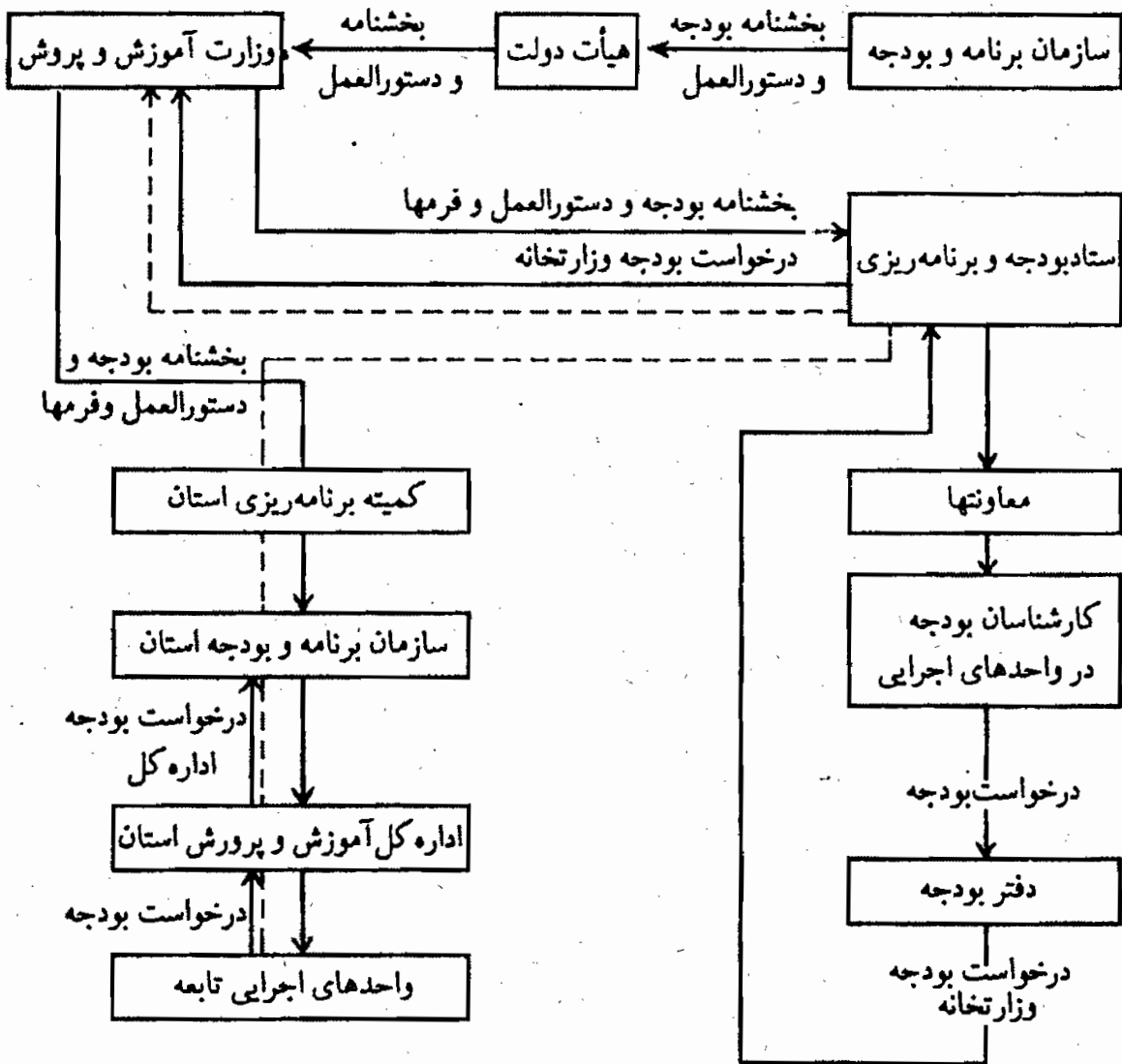
با توجه به اینکه بودجه هر سازمان بیانگر اهداف و سیاستهای آن سازمان می‌باشد و وظیفه نیل به اهداف و سیاستهای هر دستگاه بر عهده مدیر عالی آن دستگاه است، لذا بودجه پیشنهادی باید به امضاء بالاترین مقام اجرائی دستگاه برسد. (صالحی، ۱۳۷۴: ۱۴۱)

پس از امضاء رئیس دستگاه اجرائی، بودجه پیشنهادی دستگاه‌ها، حسب مورد به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان و یا سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور مرکز ارسال و پس از انجام هماهنگی‌های لازم توسط دفاتر بخشی، برای بررسیهای قانونی و منظور نمودن در لایحه بودجه آماده می‌گردد.

تهیه و تنظیم بودجه در ایران بر حسب تابعیت دستگاه اجرائی از نظام بودجه ملی یا نظام بودجه استانی در دو سطح ملی و استانی صورت می‌گیرد. تنظیم بودجه‌های ملی به عهده ستاد بودجه هر وزارتخانه و متشکل از کارشناسان و متخصصان بودجه با انتخاب بالاترین مقام وزارتخانه و نماینده سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور است. مهم‌ترین وظایف این ستاد را می‌توان در طرح و تنظیم نیازها و بررسی و تعدیل و تأیید بودجه‌های واحدهای تابعه وزارتخانه و احتمالاً شرکتهای دولتی تحت پوشش خلاصه کرد.

تنظیم بودجه استانی از طریق کمیته برنامه‌ریزی استان و معمولاً در سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان و به ریاست استاندار صورت می‌گیرد. این کمیته بودجه‌های پیشنهادی دستگاه‌های محلی را مورد بررسی، تعدیل یا تأیید قرار داده، سپس به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان ارسال می‌کند تا پس از طرح در یکی از کمیته‌های چهارگانه فوق، تنظیم و در لایحه بودجه کل کشور گنجانده شود. (صالحی، ۱۳۷۴: ۶۱)

بررسی بودجه

بسیاری است کلیه دستگاه‌هایی که تقاضای اعتبار می‌کنند، دلایل محکمی نیز برای درخواستهای خود دارند. اما هر یک از دستگاه‌ها بندرت امکانات و بنیه مالی دولت را در نظر می‌گیرند و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور با سیل تقاضاهائی مواجه است که بایستی آنها را تعدیل، کاهش یا افزایش دهد.

در سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، درخواست بودجه‌های ملی هر وزارتخانه حسب مورد در یکی از کمیته‌های چهارگانه زیر طرح و مورد رسیدگی قرار می‌گیرد:

- ۱ - ستاد هماهنگی درآمدهای کشور
- ۲ - ستاد بودجه ریزی امور اجتماعی
- ۳ - ستاد بودجه ریزی امور تولیدی
- ۴ - ستاد بودجه ریزی امور زیربنائی

در این بررسی با توجه به عواملی چون تعداد پرسنل، مساحت و تعداد ساختمانهای اداری، تعداد وسایل نقلیه و دیگر امکانات و تجهیزات، بودجه جاری دستگاه تعیین می‌گردد. بودجه عمرانی دستگاههای اجرایی نیز با توجه به نیاز مالی طرحهایی که از قبل آغاز شده و طرحهایی که قرار است در سال بعد آغاز شود تعیین می‌گردد.

در تعیین بودجه جاری و عمرانی، قدرت سیاسی و قدرت چانه‌زنی دستگاه اجرایی عامل تعیین‌کننده‌ای است.

در جریان بودجه دو نوع بررسی مورد توجه است: بررسی برنامه‌ها و بهبود مدیریت (اتحاد، ۱۳۵۴: ۳۶-۳۵)

۱- بررسی برنامه‌ها

برنامه‌ها و عملیات دستگاه‌ها باید در سطوح بالاتر مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گیرند و هماهنگ شوند. پرسش اساسی در این شکل از بررسی این است که اهمیت یک برنامه در مقایسه با سایر برنامه‌ها چیست و برنامه پیشنهاد شده چه نتایجی در بر دارد و چه درآمدها و منابعی برای تأمین هزینه‌های برنامه‌ها وجود دارند؟

بررسی برنامه‌ها در این سطح، دستگاه را وادار می‌سازد که در جهت هدفهای کلی دولت از نظرها و عقاید وسیع‌تر و همه جانبه‌تری تبعیت کند.

۲- بهبود مدیریت

در برابر نیازهای بسی‌پایانی که در بودجه‌های پیشنهادی به دولت عرضه می‌شوند، میزان هزینه‌ای که برای تأمین آنها لازم است، پیوسته محدود است. بنابراین هر کارشناس بودجه احساس می‌کند که باید صرفه‌جویی کند و تا حد امکان هزینه‌ها را کاهش دهد.

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور باید پیوسته دستگاه‌ها را وادار سازد که برنامه‌های پیشنهادی را با هزینه کمتری انجام دهند.

اگر از دیدگاه مدیریت به این دو نوع بررسی نظر افکنیم می‌توان گفت بررسی برنامه‌ها بر بعد اثربخشی پیشنهادها بودجه توجه دارد و بهبود مدیریت بر بعد کارایی آن. اولی بدنبال این است که چرا باید چنین برنامه‌ای اجرا شود و آیا نمی‌توان از اجرای آن صرف نظر کرد و دومی به چگونه اجرا کردن برنامه تأکید دارد که آیا می‌توان برنامه را با صرف حداقل هزینه و اعتبار به اجرا در آورد. با توجه به این دو عامل در مرحله بررسی بودجه ممکن است بودجه برخی برنامه‌ها توسط سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی به کلی رد شود. مثلاً ممکن است بودجه درخواستی وزارت کشاورزی برای ساخت ورزشگاه توجیه نداشته باشد و حذف شود (بررسی برنامه) و یا ممکن است نظر سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی بر این باشد که ساخت چنین ورزشگاهی به جای مثلاً چهارصد میلیون تومان پیشنهادی وزارت کشاورزی در صورت صرفه‌جویی با سیصد میلیون تومان قابل اجرا باشد (بهبود مدیریت)

ارائه بودجه به شورای اقتصاد

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور پس از بررسی بودجه دستگاههای اجرایی نتیجه کار را به شورای اقتصاد ارائه می‌دهد. در این مرحله، شورای اقتصاد نظرات اصلاحی خود را به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور اعلام می‌نماید.

تهیه لایحه بودجه و ارسال آن به هیئت دولت

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور بر اساس مصوبات شورای اقتصاد لایحه بودجه کل کشور را تدوین می‌نماید و آن را جهت تصویب به دولت ارائه می‌دهد. هیئت دولت به نوبه خود در مفاد لایحه بودجه اصلاحاتی را به عمل می‌آورد.

لایحه بودجه

پس از تصویب لایحه بودجه در هیئت وزیران، لایحه بودجه کل کشور همراه با گزارش اقتصادی، توسط رئیس جمهور به مجلس شورای اسلامی تقدیم می‌شود. لایحه تقدیمی به مجلس از سه بخش تشکیل می‌شود:

۱ - پیام بودجه

۲ - متن لایحه بودجه (۱)

۱. متن لایحه شامل یک ماده واحده و تبصره‌هاست. ماده واحده بودجه در لایحه سال ۱۳۸۰ به شرح زیر است:

بودجه سال ۱۳۸۱ کل کشور از حیث درآمدها و سایر منابع تامین اعتبار بالغ بر چهارصد و چهل و نه هزار و چهارصد و پنج میلیارد و یکصد و دو میلیون و هفتصد و سه هزار (۴۴۹,۴۰۵,۱۰۲,۷۰۳,۰۰۰) ریال و از حیث هزینه‌ها و سایر پرداختها بالغ بر چهارصد و چهل و نه هزار و چهارصد و پنج میلیارد و یکصد و دو میلیون و هفتصد و سه هزار (۴۴۹,۴۰۵,۱۰۲,۷۰۳,۰۰۰) ریال به شرح زیر است:

الف - بودجه عمومی دولت از لحاظ درآمدها و سایر منابع تامین اعتبار از حیث هزینه‌ها و سایر پرداختها بالغ بر یکصد و پنجاه و نه هزار و سیصد و سی و یک میلیارد و پانصد و بیست و هشت میلیون و ششصد و سی و شش هزار (۱۵۹,۳۳۱,۵۲۸,۶۳۶,۰۰۰) ریال شامل:

۱ - درآمد عمومی و سایر منابع تامین اعتبار مبلغ یکصد و سی و شش هزار و ششصد و چهارده میلیارد و هشتصد و شصت و هفت میلیون و بیست و سه هزار (۱۳۶,۶۱۴,۸۶۷,۰۲۳,۰۰۰) ریال و هزینه‌ها و سایر پرداختها از آن محل مبلغ یکصد و سی و شش هزار و ششصد و چهارده میلیارد و هشتصد و شصت و هفت میلیون و بیست و سه هزار (۱۳۶,۶۱۴,۸۶۷,۰۲۳,۰۰۰) ریال.

۲ - درآمدهای اختصاصی وزارتخانه‌ها و موسسات دولتی مبلغ بیست و دو هزار و هفتصد و شانزده میلیارد و ششصد و شصت و یک میلیون و ششصد و سیزده هزار (۲۲,۷۱۶,۶۶۱,۶۱۳,۰۰۰) ریال و هزینه‌ها و سایر پرداختها از آن محل مبلغ ریال بیست و دو هزار و هفتصد و شانزده میلیارد و ششصد و شصت و یک میلیون و ششصد و سیزده هزار (۲۲,۷۱۶,۶۶۱,۶۱۳,۰۰۰)

ب - بودجه شرکتهای دولتی و بانکها و موسسات انتفاعی وابسته به دولت از لحاظ درآمدها و سایر منابع تامین اعتبار بالغ بر دویست و نود و هشت هزار و هفتصد و سی و هفت میلیارد و ششصد و پانزده میلیون و هفتصد و نود و پنج هزار (۲۹۸,۷۳۷,۶۱۵,۷۹۵,۰۰۰) ریال و از حیث هزینه‌ها و سایر پرداختها مبلغ دویست و نود و هشت هزار و هفتصد و سی و هفت میلیارد و ششصد و پانزده میلیون و هفتصد و نود و پنج هزار (۲۹۸,۷۳۷,۶۱۵,۷۹۵,۰۰۰) ریال.

به دولت اجازه داده می‌شود درآمدها و سایر منابع تامین اعتبار در قسمت سوم این قانون را با رعایت قوانین و مقررات مربوط به سال ۱۳۸۰ وصول و هزینه‌های وزارتخانه‌ها و موسسات دولتی و همچنین کمکها و سایر اعتباراتی را که در جداول قسمت چهارم و پیوست شماره (۱) و پیوست شماره (۲) این قانون منظور شده است در حدود وصولی درآمدها و سایر منابع تامین اعتبار در سال ۱۳۸۰ با رعایت قوانین و مقررات مربوطه و براساس شرح عملیات و فعالیتهای موافقتنامه‌های متبادله و تبصره‌های این قانون

۳ - پیوستهای بودجه

به عبارت دیگر، لایحه بودجه برای بررسی و رأی قانونگذار مرکب از سه قسمت مقدمه، متن و اسناد ضمیمه است و به ترتیب به ذکر علل و اسباب، عناوین و ارقام، اسناد و امور فوق العاده اختصاص دارد. (شیری نژاد، ۱۳۷۵: ۸۱)

پیام بودجه

رئیس قوه مجریه، هنگام ارائه بودجه به مجلس، پیام بودجه را شفاهاً به آگاهی اعضای مجلس می‌رساند. این پیام وسیله مهمی برای انتقال مسائلی است که در اجرای برنامه بودجه پیش خواهد آمد. هدف پیام بودجه توجیه شکل بودجه، و روشن کردن نکات برجسته بودجه است. این پیام نکات عمده سیاست مالی پیشنهادی و شرایط اساسی برآوردها را مطرح می‌کند. تغییرات پیشنهادی در خدمات عمومی، تغییرات مهم در اهداف برنامه‌ها، هزینه‌ها و درآمدها، و تمایلات مالی دولت در این پیام تشریح می‌شود. پیام بودجه همچنین خلاصه‌ای از عملیات سال مالی گذشته و سال جاری، تحلیلی از موقعیت مالی در زمان حاضر، و تبیین اقلام اصلی بودجه و اصول کلی ناظر بر تنظیم بودجه سال آینده مملکت^(۱) را در بر دارد. (فیضی، ۱۳۷۲: ۲۵۸) با تسلیم لایحه بودجه به مجلس و قرائت پیام بودجه

براساس تخصیص اعتبار به استثنای مناطق توسعه نیافته و بخش کشاورزی که صد درصد (۱۰۰٪) تخصیص یافته تلقی می‌شود تعهد و پرداخت نماید وصولی درآمدها و پرداخت هزینه‌های شرکتهای دولتی و بانکها و موسسات انتفاعی وابسته به دولت به استثنای هزینه‌های سرمایه‌ای که منابع آن از محل درآمد عمومی اعتبارات طرحهای عمرانی تامین می‌شود و مشمول مقررات عمومی مالی و معاملاتی دولت می‌باشد بر طبق اساسنامه‌ها و سایر قوانین و مقررات ناظر بر شرکتهای و بانکها و موسسات انتفاعی مذکور مجاز خواهد بود.

۱. برای مثال برخی از اصول کلی ناظر بر تنظیم بودجه سال ۱۳۸۰ که به هنگام تقدیم لایحه بودجه توسط رئیس جمهور در صحن علنی مجلس قرائت شد، عبارتند از:

- فراهم کردن زمینه‌های مناسب برای تشکیل سرمایه در جهت رشد تولید و ایجاد اشتغال و حمایت از سرمایه‌گذاری و کارآفرینی به منظور به هدفهای برنامه سوم توسعه.

- مهار تورم و حفظ قدرت خرید گروه‌های متوسط و کم درآمد جامعه از طریق کنترل کسری بودجه، عدم استقراض از نظام بانکی و محدود کردن افزایش قیمت کالاها و خدمات دولتی مگر در شرایط استثنایی.

توسط رئیس قوه مجریه، نخستین مرحله از سیکل بودجه پایان می‌یابد. لایحه بودجه کل کشور معمولاً از قسمتهای زیر تشکیل می‌شود:

- ۱ - ماده واحده و تبصره‌ها
- ۲ - خلاصه بودجه دولت
- ۳ - درآمدها و سایر منابع تأمین اعتبار بر حسب بخش، بند و اجزای آن
- ۴ - اعتبارات دستگاه‌ها و ردیفها بر حسب برنامه و فصول هزینه
- ۵ - اعتبارات جاری دستگاه‌های اجرایی محلی در استانها
- ۶ - توزیع اعتبارات عمرانی استانها
- ۷ - اعتبارات بر حسب امور، فصل و برنامه
- ۸ - بودجه شرکتهای دولتی و مؤسسات انتفاعی وابسته به دولت
- ۹ - بودجه ارزی

تهیه و تنظیم بودجه در شرکتهای دولتی

بودجه‌ریزی شرکتهای دولتی همانند شرکتهای خصوصی بوده و تمام ضوابط و معیارهایی که در بودجه‌ریزی شرکتهای خصوصی مورد استفاده قرار می‌گیرد در یک شرکت دولتی نیز مورد توجه و عمل قرار می‌گیرد. متهمی چون دولتی هستند مانند سایر دستگاههای اجرایی بایستی در چارچوب اهداف کلان و ضوابط و خط‌مشی‌های اعلام شده بودجه خود را تهیه و تنظیم کنند.

با اینکه بودجه شرکتهای دولتی به تعبیر ماده یک قانون محاسبات عمومی مصوب سال ۱۳۶۶ یکی از سه قسمت تشکیل دهنده بودجه کل کشور می‌باشد ولی در مراحل مختلف بودجه‌ریزی فرقهای عمده‌ای با دیگر قسمتهای تشکیل دهنده بودجه کل کشور دارد و به همین دلیل دستورالعمل

- رعایت عدم تمرکز در بودجه‌های استانی در قالب نظام درآمد هزینه استان موضوع فصل هشتم قانون برنامه سوم.
- اجرای مفاد ماده ۱۰ قانون برنامه سوم توسعه در مورد واگذاری مؤسسات اقتصادی به بخش‌های تعاونی و خصوصی.
- حرکت به سمت تحقق عدالت اجتماعی و صیانت نیروی انسانی و مبارزه با جلوه‌های خشن فقر
- ایجاد اشتغال و کاهش نرخ بیکاری

تهیه و تنظیم بودجه سالیانه در دو بخش جداگانه وسیله سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی تهیه و به دستگاههای اجرایی ابلاغ می‌شود که یک بخش آن مربوط به دستورالعمل تهیه و تنظیم بودجه شرکتهای دولتی می‌باشد. همانگونه که ذکر شد به همراه بخشنامه بودجه کل کشور دستورالعمل نحوه تهیه و تنظیم بودجه شرکتهای دولتی به دستگاههای اجرایی ابلاغ می‌گردد و ضرورت دارد کلیه شرکتهای دولتی و مؤسسات انتفاعی وابسته به دولت بودجه پیشنهادی خود را در قالب مندرجات دستورالعمل تهیه و تنظیم بودجه جاری و عمرانی (سرمایه‌گذاری ثابت) شرکتهای دولتی و مؤسسات انتفاعی وابسته به دولت تنظیم و پس از تصویب توسط مجامع عمومی یا شوراهای عالی در چارچوب فرم صورتجلسه استاندارد بودجه سالانه و پیوست آن به سازمان برنامه و بودجه ارائه نمایند. (انصاری، ۱۳۷۸: ۱۳۹)

صورتجلسه تنظیم شده معمولاً مشتمل بر موارد زیر است:

- ۱ - خلاصه حسابهای جاری و سرمایه‌ای
- ۲ - پیش‌بینی منابع و مصارف ارزی
- ۳ - تعداد کارکنان
- ۴ - تکمیل فرم سرمایه‌گذاری به تفکیک منابع
- ۵ - امضای اعضای مجمع عمومی یا شورای عالی
- ۶ - سایر اطلاعاتی که سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی درخواست نموده است. (بابایی، ۱۳۷۹: ۷۰)

واژه‌ها و مفاهیم مهم

پیش‌بینی مقدماتی بودجه	بررسی بودجه
بخشنامه بودجه	لایحه بودجه
نظام بودجه ملی	پیام بودجه
نظام بودجه استانی	ضوابط مالی تنظیم بودجه

ضمیمه ۱-۵:

بخشنامه بودجه سال ۱۳۸۴

مقدمه:

به خواست خداوند متعال، همزمان با تصویب و ابلاغ قانون برنامه پنج ساله چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، بخشنامه بودجه سال ۱۳۸۴ کل کشور ابلاغ می‌گردد.

تهیه لایحه بودجه سال ۱۳۸۴ کشور با پشتوانه عملکردها و دستاوردهای برنامه سوم و همچنین با توجه به افق‌های برخاسته از چشم انداز ۲۰ ساله و برنامه چهارم کشور انجام می‌پذیرد. لذا ضروری است تمامی دستگاههای اجرایی در پیشنهاد بودجه سال ۱۳۸۴ خود اهداف و سیاستهای تاکید شده در چشم انداز، سیاستهای کلی و مواد قانون برنامه چهارم را مد نظر قرار دهند.

در سالهای برنامه سوم توسعه به رغم وجود مشکلات و نارسایی‌های فراوان، شاخصهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور با پیشرفتهای شایان توجهی روبرو بوده است که مهمترین آنها به شرح زیر می‌باشد:

- روند افزایشی تولید ناخالص داخلی ادامه یافته و رشد آن به قیمتهای ثابت در سال ۱۳۸۲ به ۶/۷ درصد رسید که معادل رشد پیش‌بینی شده در برنامه سوم توسعه می‌باشد. در همین مدت تولید ناخالص داخلی سرانه از رشد ۵/۱ درصد برخوردار شد.

- تشکیل سرمایه ثابت ناخالص داخلی در سال ۱۳۸۲ از رشدی معادل ۱۰/۱ درصد برخوردار شده و سهم آن در هزینه ناخالص داخلی به ۳۴/۹ درصد رسید. از سوی دیگر رشد هزینه‌های مصرفی خصوصی به ۴/۴ درصد و رشد هزینه‌های مصرفی دولتی در سطح سال ۱۳۸۱ محدود گردید.

- اجرای سیاستهای برنامه سوم در زمینه کاهش نرخ بیکاری و ایجاد فرصتهای شغلی، موجب گردید تا نرخ بیکاری به ۱۱/۳ درصد در سه ماهه چهارم سال ۱۳۸۲ کاهش یابد.

- با اجرای سیاست دولت در زمینه تنظیم بازار کالاها و خدمات و مهار کردن نوسان نرخ ارز، روند افزایشی سریع قیمت‌ها تعدیل شده به طوری که رشد شاخص‌های بهای کالاها و خدمات مصرفی در مناطق شهری از ۱۵/۸ درصد در سال ۱۳۸۱ به ۱۵/۶ درصد در سال ۱۳۸۲ و ۱۴/۴ درصد در ۵ ماهه اول سال ۱۳۸۳ رسیده است.

- با فراهم آوردن امکان حضور بیشتر در بازارهای جهانی و حمایت‌های به عمل آمده، میزان صادرات کالا و خدمات غیرنفتی از $\frac{5}{3}$ میلیارد دلار در سال ۱۳۸۱ به $\frac{6}{7}$ میلیارد دلار در سال ۱۳۸۲ افزایش یافت.

- تشکیل حساب ذخیره ارزی و شکل‌گیری انباشت سرمایه حاصل از آن عامل مهم افزایش رشد تولید و سرمایه‌گذاری در سالهای برنامه سوم بوده است. مانده حساب ذخیره‌ای در پایان سال ۱۳۸۲ بالغ بر $\frac{8}{4}$ میلیارد دلار بوده و تا پایان ۶ ماهه اول سال ۱۳۸۳ مجموعاً ۱۲۰۷ طرح سرمایه‌گذاری بخشی خصوصی از محل منابع این حساب با اعتبار ۹۲۶۴ میلیون دلار به تصویب رسید، و بالغ بر ۴۷۱۵ میلیون دلار گشایش اعتبار اسنادی شده است.

- شاخصهای مربوط به ظرفیتهای فرهنگی در حوزه‌های اندیشه‌پردازی دانشگاهی و دانش‌آموزی از رشد مطلوبی برخوردار بوده است. همچنین با افزایش واحدهای فعال تحقیق و توسعه، ظرفیتهای پژوهشی و فناوری ارتقاء یافته است.

- در سالهای برنامه سوم شاخص رفاه اجتماعی به دلیل افزایش درآمد سرانه و ثبات نسب توزیع درآمد بهبود یافته است. بر اساس برآوردهای به عمل آمده رشد شاخص رفاه اجتماعی در سالهای ۱۳۸۱ و ۱۳۸۲ به ترتیب $\frac{11}{6}$ و $\frac{5}{2}$ درصد افزایش یافته است.

بودجه سال ۱۳۸۴ با تاکید بر ادامه کار دولت در مهندسی مجدد نگرش‌ها و ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و همچنین اهداف و سیاستهای پیش‌بینی شده در چشم‌انداز ۲۰ ساله، سیاستهای کلی و مواد قانون برنامه چهارم تهیه می‌گردد. در این رهگذر، پایبندی و تعهد جمعی همه وزیران و مدیران ارشد کشور، برای تحقق اولویتهای مندرج در سندهای یاد شده ضروری است. امیدواریم با لطف خداوند بزرگ و پشتیبانی مردم شریف و آگاه کشور، مجموعه دولت بتواند در سال ۱۳۸۴، اجرای سیاستهای مورد نظر را در هر زمینه به فرجام برساند و کشور را به سطح بالاتری از توسعه یافتگی سوق دهد.

جهت‌گیری‌ها و راهبردهای اساسی لایحه بودجه سال ۱۳۸۴ کل کشور

مبنای تهیه لایحه بودجه سال ۱۳۸۴ در سطح کلان و در هر بخش، جهت‌گیری‌های اساسی و راهبردهای عملی برنامه چهارم توسعه کشور می‌باشد، که توجه جدی و عملی همه دستگاه‌های اجرایی مرتبط با دولت را در چارچوب محورهای اساسی زیر برای تحقق آن ایجاب می‌نماید.

۱ - بسترسازی برای رشد سریع اقتصادی

- ایجاد حساب ذخیره ارزی حاصل از عواید نفت برای برقراری ثبات در میزان استفاده و نیز تبدیل این دارایی به دیگر انواع دخائر و سرمایه گذاری در چارچوب ماده (۱) قانون برنامه شامل رعایت سهمیه بخش خصوصی (حداقل ۵۰ درصد مانده حساب ذخیره ارزی) با الویت توجه به اجرای پروژه‌های بزرگ اقتصادی و زیربنایی توسط بخش خصوصی در راستای تعادل‌های منطقه‌ای.
- برقراری انضباط مالی و بودجه‌ای در سال ۱۳۸۴ در جهت تامین اعتبارات هزینه‌ای دولت حتی‌المقدور از منابع غیرنفتی و ممنوعیت تامین کسری بودجه از طریق استقراض از بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و سیستم بانکی در اجرای ماده ۲ قانون برنامه.
- تخصیص منابع مالی بودجه سال ۱۳۸۴ با توجه به برآوردهای مربوط به ارتقاء بهره‌وری کل عوامل تولید و تحقق آنها در راستای مفاد ماده ۵ قانون برنامه.
- اصلاح ساختار مصرف آب و استقرار نظام بهره‌وری مناسب با استفاده از روشهای نوین آبیاری به منظور افزایش راندمان آبیاری و کارایی اقتصادی آب.
- به منظور افزایش کارایی و ارتقاء سطح بهره‌وری و استقرار نظام کنترل نتیجه و محصول به جای کنترل فرآیند انجام کار و فراهم آمدن زمینه اجرای مواد ۱۳۸ و ۱۴۴ قانون برنامه موضوع محاسبه قیمت تمام شده فعالیتها و خدمات، در سال ۱۳۸۴ حداقل ۲۵ درصد فعالیتها و خدمات دستگاههای اجرایی ذیربط، احصاء و در قالب احکام مربوطه انجام می‌شوند.
- واگذاری حداقل ۲۰ درصد از منابع سرمایه گذاری دولت (باستثناء امور دفاعی و حاکمیتی) از طریق وجوه اداره شده به بخش خصوصی.
- کاهش رقم خالص وام دریافتی توسط شرکتهای دولتی (ما به التفاوت ارقام تسهیلات بانکی و بازپرداخت تسهیلات بانکی) حداقل به میزان ۲۰ درصد نسبت به رقم مشابه سال قبل در هر یک از بخشهای اقتصادی.
- تسهیل و تداوم خصوصی سازی و واگذاری شرکتهای دولتی، آماده سازی شرکتهای برای فروش و انجام اقدامات اجرایی برای فروش سهام شرکتهای.
- تقویت بخش خصوصی از طریق فراهم کردن فرصتها و شرایط برابر با بخش دولتی و ایجاد بسترهای مناسب.
- کاهش توسعه فعالیتهای اقتصادی و ممنوعیت شروع سرمایه گذاری جدید در شرکتهای دولتی

که فعالیت آنها در راستای بند «د» ماده ۷ قانون برنامه نیستند و در تعریف اصل ۴۴ قانون اساسی نیز قرار ندارند.

- به منظور کاهش حجم تصدی‌ها و افزایش مشارکت مردم در اداره امور کشور حجم تصدی‌های اجتماعی، فرهنگی، تولیدی، خدماتی و نظایر آن که توسط دستگاههای اجرایی انجام می‌گردد در سال ۱۳۸۴ به نسبت سال ۱۳۸۳ حداقل ۳ درصد کاهش یابد (بند «ب» ماده ۱۴۵).

- ممنوعیت شروع هر نوع طرح و پروژه تملک‌دارایی‌های سرمایه‌ای در سطوح ملی و استانی به استثنای امور حاکمیتی و زیربنایی و اختصاص اعتبارات طرحهای مربوط به صورت وجوه اداره شده برای توسعه بخش غیردولتی در همان زمینه (بند «ج» ماده ۱۴۵).

- ارائه خدمات اجتماعی و فرهنگی که جزء تکالیف دولت است از طریق خرید خدمات از بخش غیردولتی و توسعه و مشارکت با اینگونه بخش‌ها و پیش‌بینی مکانیزم‌های لازم بودجه‌ای برای تحقق این سیاست.

- افزایش کارایی مدیریت و ارتقاء بهره‌وری کل عوامل تولید در شرکتهای دولتی (افزایش بازده عوامل تولید)

- کلیه شرکتهای مادر تخصصی (به استثنای شرکتهایی که عامل انحصارات قانونی می‌باشند) مکلفند حداقل ۲۰ درصد از سرمایه‌گذارهای جدید خود را ضمن مشارکت با بخش خصوصی و به صورت وجوه اداره شده انجام دهند.

- کاهش مانده تسهیلات تکلیفی به میزان ۲۰ درصد نسبت به رقم مشابه سال ۱۳۸۳.

- تلاش در جهت کاهش حجم بدهیهای دولت به سیستم بانکی.

- اجرای سیاست عدم تمرکز در وجوه اداره شده و کمکهای فنی و اعتباری.

- اولویت سرمایه‌گذاری در طرحهای تامین آب و شبکه‌های آبیاری و زهکشی و همزمانی و هماهنگی اجرایی آنها بویژه در طرحهای توسعه منابع آب رودخانه‌های مرزی و آبهای مشترک.

- اولویت خاص به اجرای طرحهای آبخیزداری در سدهای موجود و در دست ساخت به ویژه در حوزه‌های بحرانی.

- ارتقاء میزان مشارکت بخش غیردولتی در طرحهای آب و خاک، شبکه‌های اصلی و فرعی، دام، طیور، شیلات، آبخیزداری، زراعت و باغبانی و محسط زیست از طریق ساز و کار کمک‌های فنی و اعتباری و وجوه اداره شده.

- توجه ویژه به طرحهای حفاظت و احیاء و توسعه منابع طبیعی.
- رعایت قانون حداکثر استفاده از توان فنی و مهندسی تولیدی... در هر یک از طرحهای موضوع بند «ج» ماده ۱۳ قانون برنامه چهارم.
- فراهم کردن زمینه تامین زیربنای لازم در معادن بزرگ و مناطق معدنی.

۲ - تعامل فعال با اقتصاد جهانی و رقابت پذیری اقتصادی

- اعمال سیاستها و راهکارها برای توسعه صادرات غیرنفتی با اولویت خدمات فنی و مهندسی.
- تلفیق بخشی از منابع جایزه صادراتی با منابع سیستم بانکی جهت افزایش تسهیلات ارزان به صادرکنندگان.
- تشویق و حمایت از سرمایه گذاریهای خارجی با هدف توسعه صادرات، تحقق رشد اقتصادی و افزایش فرصتهای شغلی.
- تامین ما به التفاوت قیمت خرید و فروش کالاهایی که انحصاراً توسط دولت به مردم داده می شود.
- ایجاد بسترهای مناسب برای تقویت و تحکیم رقابت پذیری ملی.
- ساماندهی امور گمرکی در چارچوب طرح جامع گمرک کشور و ارائه سیاست کنترل مرزی گمرکی.
- حمایت موثر از مناطق آزاد به منظور حضور فعال در بازارهای جهانی و بهره گیری حداکثر از مزیت های نسبی این مناطق در حمل و نقل و ترانزیت کالا.

۳ - توسعه مبتنی بر دانایی

- استقرار نظام جامع توسعه پژوهش و فناوری کشور با رویکرد تقسیم کار، ماموریت و افزایش سهم پژوهش و فناوری در ارتقای شاخص بهره وری و تون رقابت در عرصه جهانی.
- برابر سازی فرصت های آموزشی.
- بهبود کیفیت آموزش در تمام مقاطع آموزشی.
- تحول و بهبود ساختار تشکیلاتی مبتنی بر ارتقای مستمر فرآیندهای آموزشی و استقلال و محوریت موسسات آموزشی.
- توسعه ظرفیت تولید آمار، ارتقای کیفیت آمار و اطلاع رسانی آماری.
- همکاری و تعامل با مراکز معتبر آموزشی و پژوهشی خارجی و سازمان های بین المللی.

- توسعه ظرفیت‌ها، بهبود کیفیت و تنوع بخشی آموزش‌های فنی و حرفه‌ای.

۴ - توسعه پایدار و توازن منطقه‌ای

- تاکید و تسریع در ارایه سیاست توازن منطقه‌ای در کلیه بخشهای اقتصادی.
- رعایت هدفهای کمی و سیاستهای اجرایی مندرج در برنامه عملیاتی استان.
- تهیه بودجه استانها با رعایت مواد ۷۹ و ۸۲ قانون برنامه.
- رعایت ضرایب برخورداری از درآمدهای ملی در بودجه استانها.
- رعایت اصول و مبانی توسعه و توازن منطقه‌ای و ایجاد تعادل توسعه میان استان‌های مختلف.
- تلاش در جهت ارتقاء شاخص‌های توسعه روستایی و عشایری.

۵- سلامت، امنیت انسانی و سلامت اجتماعی

- اجرای نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی.
- اختصاص منابع حاصل از هدفمندکردن یارانه‌ها جهت اجرای برنامه‌های رفاه اجتماعی.
- طراحی و استقرار نظام جامع مدیریت خدمات درمانی کشور با تاکید بر نظام ارجاع و تامین منابع مالی مورد نیاز مراقبت‌های اولیه بهداشتی توسط دولت و ارائه خدمات بالینی با مشارکت دولت، بیمه‌ها و مردم.
- تلاش در جهت توسعه خدمات حمایتی دولت به گروههای آسیب‌پذیر.

۶- توسعه فرهنگی

- رونق بخشی و توسعه تعاملات فرهنگی، هنری، ورزشی و گردشگری در ابعاد ملی و بین‌المللی.
- تقویت نقش مشارکتی بخشهای غیردولتی در زمینه تولید و عرضه کالاها و خدمات فرهنگی، هنری، ورزشی و دینی.
- ساماندهی امور جوانان و ارتقای سطح مشارکت آنها در توسعه کشور.
- تقویت و ساماندهی فعالیتهای فرهنگی، اجتماعی و ورزشی بانوان به منظور توسعه مشارکت آنها در ابعاد ملی و بین‌المللی.
- تاکید بر ایفای نقش اساسی بخش میراث فرهنگی و گردشگری برای رشد و توسعه کشور و اتخاذناپذیر.
- ایجاد شرایط و فضای مناسب برای اعتلا و گسترش فرهنگ، هنر و اندیشه.

- تاکید و توجه خاص به توسعه و ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در تدوین و تنظیم و اجرای برنامه‌های فرهنگی.

- استمرار تامین نیازمندیهای آموزشی و فرهنگی ایثارگران.

۷- امنیت ملی و امور قضایی

- تمرکز در سیاستگذاری امور اتباع خارجی و مهاجرین.

- تقویت مبانی جامعه مدنی، مشارکت همگانی و رقابت پذیری در کلیه روابط اجتماعی و سیاسی.

- تلاش در جهت توسعه نظم و امنیت کشور با رویکرد جامعه محوری و مشارکت همگانی و استانداردسازی سامانه حفاظتی و امنیتی (دستگاه‌ها، ادارات و وزارتخانه‌ها).

- توسعه مشارکت نهادهای مدنی و نهادهای داوری غیردولتی در نظام قضایی و واحدهای مشاوره و معاضدت قضایی.

- اتخاذ ساز و کارهای لازم برای پیشگیری از وقوع جرم و کاهش عناوین مجرمانه.

- ساماندهی و بهینه سازی خدمات قضایی به منظور کاهش مراجعه مردم به محاکم.

- اصلاح نظام ندامتگاهی.

- ساماندهی سیاست خارجی کشور در راستای بهره‌مندی از بازارهای جهانی.

۸- نوسازی دولت و ارتقاء اثر بخشی حاکمیت

- کاهش اندازه دولت از طریق فعالیتهای تصدی و افزایش کناری و اثربخشی دستگاههای اجرایی.

- تمرکز زدایی از حوزه‌های اداری و اجرایی در مدیریت کشور.

- تلاش در جهت استقرار دولت الکترونیکی.

- ارتقاء سطح کارکردها، مهارتها، قابلیت‌ها و پاسخگویی مدیران.

- کاهش سهم بودجه عمومی دولت و بودجه شرکتهای دولتی (بودجه کل کشور) از تولید ناخالص داخلی به میزان ۲ درصد نسبت به سال ۱۳۸۳.

- آغاز بودجه عملیاتی حداقل در ۱ الی ۲ دستگاه اجرایی در سطح کشور بخصوص آموزش و پرورش.

- کاهش تعداد پرسنل (کارکنان) دستگاههای اجرایی حداقل به میزان ۱ درصد نسبت به سال

۱۳۸۳.

- ممنوعیت ایجاد و اداره هر گونه مهمانسرا، زائرسرا، مجتمع مسکونی، رفاهی، درمانی و... (بند «ز» ماده ۱۴۵).
- پرداخت یارانه مستقیم به جای توسعه فعالیتهای دستگاههای اجرایی برای ارائه خدمات به کارکنان.

فصل ششم

تصویب بودجه

بودجه و دموکراسی

امروز سازمانهای مالی به عنوان عامل مکمل سازمانهای سیاسی ظاهر می شود و سبب می گردد که در عمل این دو گروه یعنی سازمانهای مالی و سازمانهای سیاسی عمیقاً بهم وابسته شوند. ژرفنای این وابستگی چنان است که تفکیک آن دو را از هم دشوار می سازد. با توجه به اینکه دموکراسی و مالیات، پارلمانتاریسم و بودجه همزمان توسعه یافته و از یکدیگر تأثیر پذیرفته اند، (محتشمی، ۲۵۶) بحث خود را از نقشی که مالیه و بودجه در تکوین و اشاعه دموکراسی داشته آغاز می کنیم.

اهمیت قدرت مالی پارلمان ریشه تاریخی دارد. زیرا پیدایش پارلمان، پیش از هر دلیل دیگر، بر اساس امتیازطلبی شهروندان از حکام، در مورد مالیه عمومی بوده است. (قاضی، ۱۳۷۰: ۵۱۴) تا پیش از قرون ۱۸ و ۱۹ میلادی که دوره وقوع تحولات فکری، اجتماعی و سیاسی عمیق در قاره اروپا بود و تفکیک قوای مقننه، مجریه و قضائیه در امر حکومت از دست آوردهای آن بشمار می آید؛ تقریباً در سراسر جهان و در تمام طول تاریخ زندگی بشر، هیأت حاکمه به صورت مستبدانه و با قوه قهریه از مردم مالیات می گرفتند و آن را عمدتاً برای خوشگذرانی، لشکرکشی یا گسترش مرزهای اقتدار خود خرج می کردند. با توجه به گذشته تاریک از رابطه حکومت و مردم در زمینه دخل و خرج دولت، تشکیل پارلمان در هر کشور، دست کم به صورت نظری، مظهر حاکمیت آرای عمومی بر امر تعیین کم و کیف مخارج و درآمدهای بخش عمومی است. (محمدیگی، ۱۳۷۵)

نخستین درخواست مردم از حکام گذشته پیوسته این بوده است که مردم مالیات دهند، خود باید در چگونگی تحصیل درآمد دولت و انجام هزینه های داخلی و خارجی مداخله داشته باشند. (قاضی، ۱۳۷۵: ۴۸) شاید بتوان گفت انتقال حق تصویب بودجه به مردم و نمایندگان مردم مهم ترین مرحله در پیدائی بودجه باشد؛ یعنی سالهای سال به طول انجامید و منازعه ها و کشمکشها شد و سرها به باد رفت تا حق نظارت مردم بر خرج مالیاتی که می پردازند - دست کم توسط نمایندگان خود - بدست آید.

کسانی که با تاریخ انگلیس آشنائی داشته باشند به خوبی می‌دانند که موضوع وضع مالیاتها مهم‌ترین نقش را در تحول سیاسی و اجتماعی این کشور داشته است. قسمت عمده تاریخ این کشور عبارت از مبارزه بین پادشاه و مجلس آن کشور برای تصویب مالیاتها و نظارت در مخارج عمومی می‌باشد و هیچ موضوعی در قسمت مبارزه ملتها برای دخالت در حکومت و ایجاد حکومت مشروطه به اندازه حقی که در اثر این مبارزه عاید ملت انگلیس گردید و به موجب آن حق مالیاتها و اختصاص مبالغی برای مخارج حکومت به مردم واگذار شد، اهمیت نداشته است. (پیرینا، ۱۳۴۸: ۱۸)

نخستین حرکتی که برای تنظیم و سازماندهی مالیه در غرب صورت گرفت، در اوایل قرن سیزدهم میلادی و دوران حکومت نرمانها در انگلستان بود. در سال ۱۲۱۵، سران فئودال و اعیان انگلیسی که از سنگینی بار مالیاتها تحمیلی از سوی پادشاه به تنگ آمده بودند با یکدیگر متحد شدند و از «جان»، پادشاه انگلستان خواستند که در اتخاذ تصمیم نسبت به تعیین و تسهیم مالیاتها برای آنان نیز حقوقی قایل شود. این حقوق در سندی موسوم به «منشور بزرگ» یا «منشور آزادیها»^(۱) گردآوری شد و به امضای پادشاه رسید. در این منشور آمده بود «هیچ عوارض و مالیاتی در کشور وضع نخواهد شد مگر با موافقت شورای مملکتی.» (شیری‌نژاد، ۱۳۷۵: ۷۳)

در ایران نیز، در کنار عوامل دیگر یکی از علل فشار مردم به حکومت برای گرفتن مشروطیت و قانون اساسی، نابسامانیهای مالی و کسریهای رو به گسترش بودجه و به تبع آن افزایش فشار مالیاتی و استقراض دولتی و عدم رضایت مردم از مخارج بی‌جای سلاطین برای مسافرتها به اروپا و امثال آن بوده است و به علت ناکافی بودن درآمد عمومی، دولتهای وقت ناچار بودند که با قرضه‌های خارجی، مخارج مسافرتها شاه را تأمین کنند (مخصوصاً در دوره مظفرالدین شاه) و حتی گاهی مخارج عادی کشور را هم با قرضه‌های خارجی می‌پرداختند و گاهی خارجی‌ها دولت را تحریص و تشویق به اخذ قرضه خارجی می‌نمودند و در مقابل با گرفتن وثیقه‌های مهمی مانند گمرکات شمال و یا جنوب و غیره در امور داخلی ایران اعمال نفوذ می‌کردند. متصدیان امور و صدر اعظمها هم در این مواقع با گرفتن رشوه و تأمین منافع خود، شاه را تشویق به دادن امتیازات کمرشکنی، مثل امتیاز نفت، بانک، معادن ایران، راه آهن و غیره می‌نمودند. خلاصه یکی از علل عدم رضایت مردم از دستگاه

1. Magna char (charta), "The Great Charter of England Liberties"

سلطنت مسائل مالی و عدم لیاقت دولت در تنظیم صحیح دخل و خرج مملکت بوده است که منتهی به انقلاب مشروطیت و برقراری حکومت مشروطه و تصویب قانون اساسی گردید و به موجب آن حق وضع و تصویب مالیات به عهده قوه مقننه گذارده شد.^(۱)

شایان ذکر است در اغلب شورشها و ناآرامی‌هایی که در این دوره در شهرهای مختلف صورت می‌گرفت تاکید بر نابسامانیهای مالی مهم‌ترین عامل تحریک مردم بشمار می‌رود:^(۲)

۱. در روزگار مظفردالدین شاه مدت مأموریت استانداران و فرمانداران به یک سال تقلیل داده شد. یعنی هریک از شهرها و ولایات به مدت یک سال به فرماندار یا استاندار آن اجاره داده می‌شد و پس از یک سال با تجدید پرداخت پیشکشی مأموریت آنان تمدید می‌شد و به جای هریک از آنان که از مأموریت خود چشم‌پوشی می‌کردند، شخص دیگری گسیل می‌گردید و این راهی بود برای تحصیل درآمد بیشتر، ولی با این رویه فشار فرمانداران و استانداران که اختیارات بسیار هم داشتند و وصول مالیاتها زیر نظر آنان بود، بر مردم بیشتر می‌شد، زیرا این حکام می‌خواستند در مدت مأموریت خود چندین برابر پیشکشی را که داده‌اند به دست بیاورند.

۲. ارتباط شورشها و قیامها با مسائل مالی تنها منحصر به انقلاب مشروطیت نیست؛ بلکه در طول تاریخ، مالیاتها و خراجهای سنگین زمینه‌ساز قیامهای مردمی و یا تشدید کننده این قیامها بوده است. برای مثال، نمونه‌ای را از کتاب بابک خرمی و جنبش سرخ‌جامگان، تألیف آقای خسرو معتضد، نقل می‌کنیم که نشانگر رابطه تنگاتنگ قیامهای مردمی با مسائل مالی و مالیاتی است. در صفحاتی از این کتاب می‌خوانیم:

«روش خشونت‌بار و غارتگرانه عمال خلافت اموی و بعد از ایشان آل عباس، تبعیض‌هایی که میان اعراب و غیراعراب گذارده می‌شد و مالیاتهای گزافی که از مردم آذربایجان نیز مانند دیگر نواحی مطالبه می‌شد، زمینه را برای قیامهای ضد عربی آماده ساخت. مخارج سنگین دستگاه خلافت عباسی، از خراج ظالمانه‌ای که بر مردمان کشورهای تابعه به ویژه کشاورزان، خرده مالکان، صنعتگران و بازرگانان و نیز جزیه‌ای که بر غیر مسلمانان تعلق می‌گرفت، تأمین می‌شد.

تعجب آور است، همه اینها، غیر از میلیونها درهم پول نقد بود که به دربار خلیفه فرستاده می‌شد. خلفای عباسی برای فراهم آوردن بساط عیش و نوش و تجمل، همه نوع ولخرجی می‌کردند. کنیزان و غلامان به قیمت‌های گزاف می‌خریدند، فرش و اثاث از خز و دیبا و حریر تهیه می‌کردند. حتی میخ‌های دیوار را از نقره می‌ساختند. باغ‌ها و گردشگاه‌های مخصوص به خود بنا می‌نمودند. مجالس خوشگذرانی با تجمل فراوان ترتیب می‌دادند. بدتر از همه دست زنان و مادران و کنیزان و نزدیکان خویش را در چپاول اموال باز می‌گذارند. ویل دورانت نویسنده کتاب تاریخ تمدن می‌نویسد: روزی هارون بر به شاعری در مقابل قصیده‌ای که در مدح خلیفه گفته بود، ۵۰۰۰ سکه طلا و یک خلعت گرانبها و ده کنیز یونانی و یک اسب نجیب بخشید.

«در شورش اصفهان یک ملای افغانی به نام ملا عبدالعلی هراتی، بر ضد دو قرضه ایران از روس و آثار سیاسی و اقتصادی آن بر منبرها با حرارت سخن می‌گفت...»

«در همین ماهها در تبریز نیز که قحطی و گرانی نان بر دوش طبقه محروم سنگینی می‌کرد، یک قیام تقریباً عمومی با رهبری چند تن از روحانیان و بازرگانان و بزرگ مالکان برپا شد و به جز موضوع نان، اعتراض به تعرفه گمرک و افزایش حقوق گمرکی و تقاضای برکناری پریم، رئیس بلژیکی گمرک آذربایجان نیز مطرح گردیده و علاوه بر اینها برکناری اتابک را به عنوان عامل تحصیل دو قرضه از روس خواستار شدند، پاره‌ای از مردم نیز فریاد می‌زدند، شاه تمام ایران را گرو گذاشته و ملت خود را به روسها فروخته است.»

در جایی دیگر می‌خوانیم:

«...چرا مردم در ادای مالیات اکراه نداشته باشند؟... مردم حق دارند که بدانند پولی که به خزانه می‌دهند به چه راه مصرف می‌شود... باید شش ماه پیش از آغاز هر سال «ترتیب بودجه» داده شود...» (آدمیت، ۱۳۵۶: ۲۵۴-۲۵۳)

بطور کلی می‌توان گفت حکومت مشروطه با تلاش وسیعی که برای بازسازی نظام مالیه و رفع نارسائیهای شدید مالی دولت از اواخر دوران قاجاریه اهمیت یافته بود آغاز شد.

اهمیت لایحه بودجه

لایحه بودجه مهم‌ترین لایحه‌ای است که دولت به مجلس می‌دهد و بررسی این لایحه و تصویب آن در مجلس، از جمله مهم‌ترین و حساس‌ترین فعالیت سالیانه قوه مقننه است؛ وظیفه‌ای که تقریباً وظایف دیگر مجلس را در بر دارد. مرحله رسیدگی به بودجه، فرصتی است که همه مسائل مملکتی مطرح شود و مورد بازبینی قرار گیرد و حتی در بسیاری موارد در معرض مقایسه واقع شود. مجلس بهترین راه تحقیق و تفحص را از همین جریان بودجه می‌تواند در اختیار داشته باشد و می‌تواند با تغییر و تبدیل ارقام بودجه بر اساس مصالح کشور تحولات بسیاری را به وجود آورد. زمام دولت در واقع از طریق بودجه در اختیار مجلس است؛ اما مسئله‌ای با این اهمیت معمولاً در فرصت کوتاهی از مجلس می‌گذرد؛ گویا رسم این باشد که اواخر هر سال و با شتاب بسیار زیاد بودجه جمع و جور شود و از تصویب مجلس بگذرد! (قاضی، ۱۳۷۰: ۲۰۳)

مردم همواره در جریان تصویب بودجه در مجلس، از نمایندگان خود انتظار دارند حداکثر دقت را مبذول دارند و درآمدهای دولت را میان هدفهای گوناگون مانند حفظ امنیت، اجرای عدالت، توسعه اقتصادی، توسعه فرهنگی و ...، به گونه‌ای توزیع کنند که از پرتو آنها حداکثر رفاه و مطلوبیت عاید عموم گردد.

صلاحیت مالی و بودجه‌ای پارلمان

نظارت مردم و مجلس بر مخارج و عواید دولت ایجاب می‌کند که مجلس یعنی وکلای مردم نسبت به امور مالی دولت نظارت و کنترل داشته باشند. بنابراین مجلس وظیفه دارد که تکلیف قوه مجریه را در تمام مسائل مالی و بودجه‌ای روشن سازد و از طریق کمیسیون‌های مربوط باید عمل دولت را در تهیه و تنظیم بودجه ارزیابی نماید، که آیا اصول تنظیم بودجه که مقررات کشور آن را طلب می‌نماید رعایت شده است یا خیر. همچنین باید در جریان اجرا هم مراقبت نماید که هیچ هزینه‌ای از اعتبارات مصوب تجاوز نکند و هر وجهی در محل خود به مصرف برسد و به عبارت دیگر به همان ترتیب که مصلحت دیده و تصویب نموده، عمل گردد. (صفا، ۱۳۷۱: ۹۷-۹۶)

بودجه، عرضه برنامه عملکرد دولت، با زبان ارقام است که از طریق تصویب پارلمان، ارزش قانونی می‌یابد. پارلمان با تصویب بودجه، به قوه مجریه اجازه می‌دهد:

۱- درآمدهای پیش‌بینی شده خویش را تأمین کند.

۲- هزینه‌های مورد لزوم خود را پرداخت کند. (قاضی، ۱۳۷۱: ۵۱۵)

تصویب بودجه سالانه دولت، توسط پارلمان، به معنی مجاز شمردن دولت در کسب درآمد و انجام هزینه در ظرف زمانی یکسال است.

مجاز شمردن دولت به کسب درآمد و انجام هزینه‌ها در قواره و صورت قانون تهیه و تصویب می‌شود و بودجه از این زاویه شبیه قانون است. لکن از حیث مادی، یکی انگاشتن قانون بودجه و قانون عادی قابل تأمل و تردید است. چرا که قانون عادی از لحاظ مادی قاعده‌ای کلی و غیرشخصی است که ایجاد حقوق و تکالیف می‌کند. در صورتی که استخوان‌بندی قانون بودجه، پیش‌بینی درآمدهاست و مثلاً این جنبه به هیچ وجه مانند قانون به معنای اخص دارای برد حقوقی نیست.^(۱) (قاضی، ۱۳۷۱: ۵۱۵)

۱. صاحب‌نظران در مالیه عمومی توصیه می‌کنند عنوان سند بودجه به جای قانون بودجه مورد استفاده قرار گیرد. دلیل آن را نیز

مجلس قانونگذاری طی مرحله رسیدگی به بودجه‌ای که از طرف دولت پیشنهاد شده است، باید کوشش نماید برای پرسشهای زیر پاسخ قانع‌کننده‌ای پیدا کند:
 لزوم: آیا سازمان یا برنامه پیشنهادی لازم است و باید ابقاء شود؟
 اهداف: اهداف سازمان یا برنامه‌های آن چیست؟ آیا اهداف و برنامه‌های صحیح و مناسبی هستند؟

نتایج: چرا می‌خواهیم برنامه تحقق یابد؟ آیا دلایل محکمی برای تحقق آن برنامه وجود دارد؟
 تغییرات در سطح ارقام و پیشنهادها: چرا سازمان به پول بیشتری برای پرسنل، تجهیزات، یا موارد دیگر نیاز دارد؟ چرا هزینه‌ها برای اداره این امور زیاد می‌شود؟ هزینه یک برنامه جدید چقدر است؟ (Anderson, 1994:170)

خصایص قانون بودجه

قانون بودجه چه از لحاظ ارقام مخارج و درآمد و چه از نظر نحوه تصویب، دارای خصوصیتی به شرح زیر است:

الف) در مورد ارقام مخارج خصوصیت قانون بودجه را می‌توان چنین بیان کرد:

۱ - ارقام خرجی که در بودجه پیشنهاد شده است منشاء تعهدات دولت برای این مخارج نمی‌باشد. پرداختهایی که دولت به اشخاص می‌کند، به واسطه خرید کالاها و خدمات از آن اشخاص است و این امر یعنی پرداخت بهای کالا یا پرداخت بهای خدمات منشاء بدهکاری دولت است؛ نه ارقام مندرج در بودجه (ارقام مصوب).

قانون بودجه در قسمت مخارج تعهدی برای مأمورین دولت ایجاد نمی‌کند، یعنی اگر برای خرید کالائی یا پرداخت بهای خدمتی مبلغی در بودجه پیش‌بینی شده باشد کسی نمی‌تواند به استناد آن دولت یا اداره دولتی مربوطه را وادار به خرید کالا یا استخدام بنماید و دولت را ملزم نماید که به مناسبت اینکه مبلغی در بودجه پیش‌بینی شده وجوهی پرداخت کند. ارقام خرج فقط اجازه‌هایی است برای دولت و دستگاههای اداری که با در نظر گرفتن احتیاجات واقعی و سایر مقررات برای انجام

عده‌ای به لحاظ جنبه پیش‌بینی داشتن عایدات و مخارج بودجه و عده‌ای دیگر تصویب آن به صورت یک شوری می‌دانند که در برخی از کشورها مرسوم است.

وظایفی که به عهده آنها محول شده است مخارجی انجام دهد.

۲ - لایحه بودجه فقط برای استفاده دولت است و قانونی نیست که اشخاص برای حقوق خود یا برای دعاوی دولت بتوانند از آن استفاده کنند. مثلاً اگر شخصی بابت بهای کالا یا خدمتی خود را از دولت طلبکار بداند و در بودجه هم برای پرداخت بهای این کالا یا این خدمت اعتباری به تصویب رسیده باشد نمی‌تواند برای وصول طلب خود به این قسمت از قانون بودجه استناد کند.

ب) در مورد درآمدها نیز قانون بودجه آثار و خصوصیاتش دارد به شرح زیر:

۱ - در مورد درآمدها مانند مخارج ارقام مندرج در بودجه منشاء حقوقی مطالبات دولت نیست، بلکه منشاء حقوقی این مطالبات قوانین مالیاتی یا سایر قوانین و مقرراتی است که برای دولت طلبی بوجود آورده است؛ زیرا دستگاه مالیه می‌تواند طبق قوانین و مقررات مالیاتی مطالبات خود را حتی بدون تصویب بودجه از افراد وصول کند و افراد نمی‌توانند تصویب و یا عدم تصویب بودجه را شرط پرداخت بدهکاری‌های خود به دولت قرار دهند.

۲ - در مورد درآمدها بر خلاف مخارج، تصویب لایحه بودجه و ذکر ارقام درآمد برای دستگاه‌های وصول‌کننده درآمد ایجاد وظیفه و تکلیف می‌نماید. بدین جهت گفته می‌شود ارقام بودجه در قسمت مخارج ارقام تحدیدی است یعنی میزان مخارج را محدود می‌سازد و حال آنکه در قسمت درآمد تخمینی می‌باشد یعنی دستگاه وصول‌کننده درآمد باید در حدودی که پیش‌بینی شده است، درآمدها را وصول کند. واضح است که اگر غیر از این باشد هدف بودجه که ایجاد تعادل بین خرج و دخل است امکان پذیر نخواهد بود.

ج) از دیدگاه ضوابط تصویب نیز ویژگی‌های زیر را می‌توان برای تصویب بودجه برشمرد: (مدنی،

(۱۳۶۸)

۱ - بودجه همیشه به شکل لایحه به مجلس تقدیم می‌شود و نمایندگان نمی‌توانند بودجه کشور را در قالب طرح تقدیم کنند یعنی ضرورت رسیدگی و تصویب هیأت دولت غیرقابل خدشه است.

۲ - قانون بودجه مربوط به سال مشخصی است و لایحه بودجه هر سال نیاز به تصویب مجدد دارد

و نمی‌شود بودجه سال قبل را عیناً برای سال بعد تصویب کرد. یعنی معمولاً ارقام درآمد و هزینه، هر سال با سالهای قبل تفاوت دارد.

۳ - مجلس نمی‌تواند تصویب موقت لایحه بودجه را به عهده کمیسیون گذارد و هر چند ضرورت ایجاب کند، باید در جلسات علنی مجلس مطرح و مورد رسیدگی قرار گیرد.

۴ - نمایندگان مجلس نمی‌توانند پیشنهادهاتی بدهند که هزینه را افزایش دهد.^(۱)

انواع بودجه تقدیمی به مجلس

قبل از بحث در زمینه چگونگی تصویب لایحه بودجه کل کشور لازم است به انواع بودجه دولتی که که حسب ضرورت به صورت لایحه به مجلس تقدیم و پس از تصویب به مرحله اجرا گذاشته می‌شد اشاره شود که به قرار زیر است:

۱- لایحه بودجه کل کشور - اصل پنجاه و دوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران چنین حکم نموده است. «بودجه سالانه کل کشور به ترتیبی که در قانون مقرر می‌شود از طرف دولت تهیه و برای رسیدگی و تصویب به مجلس شورای اسلامی تسلیم می‌گردد. هرگونه تغییر در ارقام بودجه نیز تابع مراتب مقرر در قانون خواهد بود.»

۲- لوایح بودجه‌های موقت (یک یا دو یا سه ماهه) - در مواقعی که لایحه بودجه کل کشور برای سال بعد تا پایان سال تهیه نشده باشد و یا به دلایلی به تصویب نرسد. چون در سال بعد انجام هزینه‌های دولت و دستگاه‌های اجرائی مجوز قانونی ندارد بنابراین در چنین مواقعی از "لوایح قانونی اجازه انجام هزینه‌های کشور برای مدت یک یا دو یا سه ماه" استفاده می‌شود. در سال‌های ۱۳۵۸ و ۱۳۵۹ و ۱۳۶۰ از لوایح فوق‌الذکر استفاده شده است. با تصویب این لوایح به دولت اجازه می‌دهد تا آماده شدن لایحه بودجه کل کشور و تصویب آن وجوهی معادل یک یا دو یا سه ماه از پراخت‌های سال قبل خود را از خزانه دریافت و مصرف و پس از تصویب قانون بودجه کل کشور برای سال مربوط اعتبارات اسفاده شده را منظور کند.

۱. به موجب اصل هفتاد و پنجم قانون اساسی: «طرحهای قانونی و پیشنهادهای و اصلاحاتی که نمایندگان در خصوص لوایح قانونی عنوان می‌کنند و به تقلیل درآمد عمومی یا افزایش هزینه عمومی می‌انجامد، در صورتی قابل طرح در مجلس است که در آن طریق جبران کاهش درآمد یا تأمین هزینه جدید نیز معلوم شده باشد.»

۳- لایحه اصلاح بودجه کل کشور - در مواقعی که ضمن اجرای بودجه کل کشور در طول سال مالی نیاز به تغییر در احکام، تبصره‌ها، ارقام درآمد و هزینه کل یا جزء پدید آید و این تغییرات در مورد اعتبارات از طریق مجوز اصلاح بودجه‌های داخلی باستناد تبصره‌های قانون بودجه میسر نشود، لایحه اصلاح بودجه تقدیم مجلس می‌شود.

۴- لایحه متمم بودجه - در کشورهای در حال توسعه و همچنین کشور ما بخصوص در زمان جنگ درآمدهای پیش‌بینی شده همواره در معرض کاهش یا افزایش است. در صورتی که درآمدهای وصولی به استناد قوانین مربوط، در ضمن اجرای بودجه بیشتر از رقم پیش‌بینی شده باشد دولت مکلف به وصول آن می‌باشد؛ ولی برای هزینه کردن وجوه اضافی (بیش از اعتبارات مصوب) مکلف است از طریق ارائه لایحه متمم بودجه اقدام نماید.

کیفیت تصویب لایحه بودجه کل کشور در مجلس شورای اسلامی ایران

تصویب بودجه از وظایف قوه مقننه است. در واقع با تصویب بودجه اعمال دولت به وسیله نمایندگان مردم تنظیم و کنترل می‌شود. تصویب بودجه صرفاً تصویب ارقام نیست، بلکه این ارقام مبین سیاستها، برنامه‌ها و خط‌مشی‌ها می‌باشد و رأی موافق قانونگذار به بودجه، به منزله رأی اعتماد به دولت نیز تلقی می‌شود. در واقع بودجه تقدیمی به مجلس باید آئینه تمام‌نمای هدفها، وظایف و عملیات دولت باشد و با تصویب بودجه اعمال نظارت مردم به طور غیر مستقیم و از طریق نمایندگان آنها تحقق می‌یابد (دموکراسی نمایندگی). پس از اینکه رئیس جمهور ضمن قرائت پیام بودجه، لایحه بودجه را تقدیم مجلس می‌کند، حسب دستور ریاست مجلس کار رسیدگی و بررسی در کمیونها آغاز می‌شود و یک نسخه از لایحه نیز در اختیار نمایندگان قرار می‌گیرد.^(۱)

لایحه بودجه ابتدا در کمیون اصلی رسیدگی کننده به لایحه بودجه (یا کمیون تلفیق، مرکب از اعضای کمیون برنامه و بودجه و یکی از اعضای کمیونهای تخصصی - به انتخاب همان کمیون) مورد بررسی قرار می‌گیرد.

کمیونهای تخصصی مجلس باید بتوانند گرایشها، امکانات و اهداف دولت را از لابلای ارقام

۱. طبق ماده ۹۰ آیین نامه داخلی مجلس لوائح قانونی و بودجه‌های تفصیلی، پس از تقدیم در جلسه علنی، از طرف رئیس مجلس به کمیونهای مربوط ارجاع و سپس در دسترس نمایندگان قرار می‌گیرد.

لایحه بودجه شناسایی نمایند و ضمن تجزیه و تحلیل اثرات اقتصادی و اجتماعی منبعث از مفاد لایحه بودجه، با در نظر گرفتن ویژگیها و واقعیات کنونی، نیازهای آینده کشور و اهداف جمعی، که خود تابعی از رجحان و انتظارات مردم در حوزه‌های انتخابی آنهاست، پیشنهادهای اصلاحی خود را با دیدی واقع‌گرایانه تر ارائه دهند. در ضمن آگاهی‌های لازم را در اختیار سایر نمایندگان مجلس قرار دهند تا نتایج به دست آمده از مصوبات آنها به حال مردم و آینده کشور مطلوب تر واقع گردد.

هنگام بررسی لایحه بودجه در کمیسیون برحسب برنامه زمانی مشخص نمایندگان دستگاه اجرایی و نمایندگان سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور به پرسشهای نمایندگان مجلس در مورد درآمدها و هزینه‌های بودجه و تبصره‌های لایحه پاسخ می‌گویند و سپس در هر مورد رأی‌گیری به عمل می‌آید و ارقام جابجا کسر و یا اضافه می‌شود و یا کلاً به تصویب می‌رسد. در همین مقطع نمایندگان ظرف مدت ۱۰ روز می‌بایستی، پیشنهادهای خود را در خصوص لایحه بودجه به کمیسیونهای تخصصی ارائه نمایند و کمیسیونهای تخصصی باید ظرف ۱۰ روز نظرات خود را به کمیسیون تلفیق ارجاع نمایند و کمیسیون تلفیق ظرف ۱۵ روز به جلسه علنی ارائه نماید.

بر اساس آیین‌نامه داخلی مجلس، ابتدا تبصره‌ها مورد بررسی قرار گرفته و جمع‌بندی می‌شود؛ سپس درآمدها و در مرحله نهایی هزینه‌ها مطرح شده و پس از قطعی شدن، جهت تصویب به صحن علنی ارائه می‌شود. تصمیمات کمیسیون با اکثریت آرا قطعی می‌شود. در نهایت کمیسیون اصلی رسیدگی‌کننده با بررسی ارقام و اعداد و تبصره‌ها، لایحه پیشنهادی بودجه دولت را آماده طرح در جلسه علنی می‌کند در جلسه علنی ابتدا مخبر کمیسیون برنامه و بودجه گزارش کار کمیسیون را در باب درآمدها و هزینه‌ها و تبصره عنوان می‌کند. سپس نمایندگان مخالف و موافق حداکثر به مدت ۱۰ ساعت در باب کلیات لایحه صحبت می‌کنند و پس از طرح نظریات نماینده دولت و مخبر کمیسیون نسبت به کلیات لایحه بودجه رأی‌گیری می‌شود و در صورت تصویب بلافاصله رسیدگی به ماده واحده و تبصره‌های آن آغاز می‌شود. در این مرحله ابتدا تبصره‌های درآمدی و سپس تبصره‌های هزینه‌ای بودجه تک‌تک قرائت و برای هر مورد رأی گرفته می‌شود. پس از رأی‌گیری نهایی، لایحه با امضای رئیس مجلس به شورای نگهبان ارسال و پس از تایید شورای نگهبان برای رئیس جمهوری جهت امضا و دستور ابلاغ و اجرا فرستاده می‌شود.

تصویب تفریح بودجه از سوی قانونگذار شور دوم یا وجه کامل قانونی مورد نظر حاصل می‌شود. (شیری‌نژاد، ۱۳۷۵: ۸۱) ماده ۱۰۷ آیین‌نامه داخلی مجلس نیز لزوم فرصت کافی در تصویب بودجه را مورد تأکید قرار داده و مقرر می‌دارد:

«به هنگام طرح لایحه بودجه در مجلس، جلسات باید بلاانقطاع در کلیه ایام هفته غیر از جمعه و تعطیلات رسمی، حداقل روزی ۴ ساعت منعقد گردد و تا موقعی که شور و مذاکره پایان نیافته و رأی مجلس اخذ نشده است از دستور خارج نمی‌شود و هیچ لایحه یا طرح دیگر نمی‌تواند مطرح شود مگر لایحه یک یا چند دوازدهم بودجه در صورت ضرورت.»

تصویب بودجه در شرکتهای دولتی

بودجه پیشنهادی مقدماتی هیات مدیره شرکتهای دولتی پس از انجام اصلاحات و اعمال نظرهای مشورتی سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی و پس از تأیید مجدد هیات مدیره و مدیرعامل شرکت با نظرهای مشورتی سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی در جلسه مجمع عمومی صاحبان سهام مطرح و پس از تصویب آن در اجرای موضوع تبصره ۳۳ قانون برنامه اول توسعه اقتصادی اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران برای درج در لایحه بودجه کل کشور مجدداً به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی ارسال می‌گردد. (انصاری، ۱۳۷۸: ۱۴۵)

موارد خاص در تصویب بودجه

۱- امتناع از تصویب

گفتیم تصویب بودجه، نه تصویب اعداد و ارقام بلکه تصویب سیاستها و برنامه‌های دولت است و تفاوت در وجوه در واقع مبین تفاوت در سیاست‌هاست؛ بنابراین امتناع از تصویب نیز در حکم مخالفت با برنامه‌ها و سیاستهای دولت بشمار می‌رود. به طوری که تاریخ سیاسی کشورها نشان می‌دهد لایحه بودجه معمولاً به طور کامل از طرف پارلمان رد نمی‌شود و اکثراً در مجالس قانونگذاری تعدیل می‌گردد؛ اما باید گفت رد بودجه یکی از حقوق قانونی پارلمان محسوب می‌شود. کسی نمی‌تواند این قدرت را از پارلمان سلب کند. از آنجا که حق رأی دادن در خصوص عایدات و مخارج (درآمدها و مخارج)، متعلق به نمایندگان مملکت است، لذا نمایندگان مزبور لزوماً دارای حق رد نمودن بودجه

هم خواهند بود؛ چرا که پارلمان اگر حق تصویب را داشت، نقطه مقابل آن یعنی حق ردّ بودجه را نیز خواهد داشت؛ چون این دو لازم و ملزوم یکدیگرند و یکی بدون دیگری بی معنی است. (اشتورم: ۳۶۷) بنابراین ردّ بودجه از نظر قوانین اساسی ممالک پارلمانی امر قاعده‌مندی است و در صورت امتناع مجلس از تصویب بودجه، عرف جهانی این است که دولت استعفا دهد.

عدم تصویب بودجه جزء استثنائات محسوب می‌شود، اما این مطلب در زمان حکومت بیسمارک، نخست وزیر معروف پروس که بنیانگذار امپراطوری آلمان بشمار می‌رود، اتفاق افتاد. بیسمارک به ظاهر جهت کمک به ضدانقلابیون فرانسه و در باطن برای تجهیز ارتش به منظور حمله به روسیه، به مخالفت و تضعیف مجلس آلمان که اصطلاحاً رایشتاک خوانده می‌شد پرداخت. بدین منظور وی عملاً در سال ۱۸۶۲ کنترل مجلس بر هزینه‌های نظامی را محدود ساخت و هنگامی که مجلس با بودجه کشورگشایانه او مخالفت نمود، به جای استعفا، عملاً مجلس را از حق تصویب بودجه محروم و با تصویب مجلس اعیان کار خود را پیش برد. (صالحی، ۱۳۷۴: ۱۸۲)

۲- بودجه یک یا چند دوازدهم

همانطور که در مبحث اصل سالانه بودن بودجه مطرح شد، چنانچه دولت به هر دلیل نتواند تا پایان سال، بودجه سال آینده را تنظیم کند و یا پارلمان کار بررسی و تصویب بودجه را به تعویق اندازد، در هر دو حال دولت ناگزیر است برای پرداختهای خود از مجلس تقاضای اعتبار موقت یک دوازدهم برای یک ماه، دو دوازدهم برای دو ماه و نظایر آن نماید.

واژه‌ها و مفاهیم مهم

لوایح موقت
لایحه متمم بودجه
امتناع از تصویب بودجه
بودجه یک یا چند دوازدهم
کمیسیون تلفیق
کمیسیونهای تخصصی

بودجه و دموکراسی
اهمیت لایحه بودجه
خصایص قانون بودجه
کیفیت تصویب بودجه
شور در لایحه بودجه
طرح و لایحه

فصل هفتم

اجرای بودجه

اجرای بودجه مرحله‌ای اساسی در فرآیند بودجه است و مهم‌ترین نقش را در توفیق یا عدم توفیق دولت و دستگاههای اجرایی و تحقق هدفها و آرمانهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه دارد؛ زیرا نه تنها تمام عملیات مربوط به تهیه و تنظیم و تصویب بودجه، بلکه مراحل بعدی آن یعنی نظارت و کنترل بر بودجه نیز به خاطر اجرای صحیح آن صورت می‌گیرد. دولت به عنوان مظهر قوه مجریه با بهره‌گیری از خدمات و تخصصهای هزاران کارشناس و کارگزار خود و استفاده از تمامی منابع مالی و اقتصادی مملکت، طبق برنامه‌ها و اعتبارات تصویب شده، در اجرای صحیح و بموقع بودجه کل کشور اهتمام می‌ورزد. بدیهی است وجود عوامل و شرایطی مانند تشکیلات سازمانی مناسب، مدیران لایق و آگاه، کارکنان علاقمند و کارآمد، مقررات و ضوابط ساده و منطقی و بالاخره روشهای انجام کار قابل کنترل و مطلوب، چنانچه با انضباط و احساس مسئولیت توأم باشد، تحول اساسی در نظام اداری و اجرایی کشور فراهم می‌کند. بازتاب نتایج حاصل از اجرای بودجه در سایر مراحل تهیه و تنظیم، تصویب و نظارت بودجه نیز تأثیر می‌گذارد و آنها را یاری می‌بخشد و یا گمراه می‌سازد. (سبعی، ۱۳۶۸: ۳۸)

منظور از اجرای بودجه مراحل مربوط به وصول درآمدها و سایر منابع تأمین اعتبار از یک طرف و مصرف اعتبارات پیش‌بینی شده و مصوب از طرف دیگر جهت نیل به اهداف و مقاصد عمومی است. مرحله اجرای بودجه در دو بعد دخل و خرج، یا درآمدها و هزینه‌ها بطور جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

اجرای بودجه در مورد هزینه‌ها

از بعد مخارج یا هزینه‌ها، بودجه دارای چهار مرحله به شرح زیر است:

- ۱ - ابلاغ بودجه
- ۲ - مبادله موافقت‌نامه‌های فعالیت‌های جاری و عمرانی

۳ - تخصیص و تقسیط اعتبار

۴ - مصرف اعتبارات

ابلاغ بودجه

لایحه بودجه پس از تصویب مجلس و تأیید شورای نگهبان حکم قانون بودجه را پیدا می‌کند و جهت اجرا از طرف مجلس شورای اسلامی به رئیس جمهور و از طریق ایشان یا رئیس سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور به کلیه دستگاههای اجرایی ابلاغ می‌شود. ابلاغ امری است که در مورد کلیه قوانین انجام می‌شود؛ بدین معنی که هر قانون از جمله قانون بودجه پس از تصویب به دولت ابلاغ می‌شود. دولت به نوبه خود، اعتبارات هریک از وزارتخانه‌ها و سایر دستگاهها را جهت اجرای آنها و دستگاههای اجرایی نیز بودجه خود را به واحدهای اجرایی ابلاغ می‌کنند.

مبادله موافقت نامه طرح و فعالیت

ابلاغ اعتبارات دستگاهها که در بودجه کل کشور تصویب شده است، فقط ارقام ریالی را در قالب برنامه و یا فصل هزینه و یا ردیفها نشان می‌دهد. چون ارقام بایستی در عملیاتی مصرف شود که دستگاه را به اهداف تعیین شده برساند، بنابراین جهت هماهنگی و مشخص شدن دقیق عملیات اجرایی دستگاه در چارچوب اهداف دولت، موافقتنامه شرح عملیات بین دستگاه اجرایی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور مرکز یا استان مبادله می‌شود. (محسنی، ۱۳۷۱: ۹۵)

موافقتنامه سندی است مالی که به موجب آن دستگاه اجرایی از یک طرف تعهد می‌نماید که شرح عملیات موجود در آن را رعایت نماید و از طرف دیگر سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور نیز به تناسب پیشرفت امور نسبت به تخصیص اعتبار اقدام نماید.

شماره طبقه‌بندی طرح:
 عنوان دستگاه اجرایی:
 شماره دستگاه اجرایی:
 عنوان دستگاه بهره‌بردار:
 شماره دستگاه بهره‌بردار:

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور
 پیشنهاد تملک داراییهای سرمایه‌ای
 سال ۱۳۸۴
 موافقتنامه شرح عملیات طرح
 فرم ۱-۲

«مبالغ به میلیون ریال»

برآورد عملکرد ۱۳۸۴		۱۳۸۲	۱۳۸۲	عنوان
جمع	سایر منابع	بودجه عمومی	برآورد عملکرد	
				فصل اول: ساختمان و مستحقات
				ساختمانهای مسکونی
				ساختمانهای غیرمسکونی
				سایر مستحقات
				مطالبات مربوط به تملک ساختمان و مستحقات
				مخارج جانبی مربوط به تملک ساختمان و مستحقات
				فصل دوم: ماشین آلات و تجهیزات
				ماشین آلات و تجهیزات حمل و نقل
				سایر ماشین آلات و تجهیزات
				مطالبات مربوط به تملک ماشین آلات و تجهیزات
				مخارج جانبی مربوط به تملک ماشین آلات و تجهیزات
				فصل سوم: سایر دارائی‌های ثابت
				دارائی‌های مولد
				دارائی‌های ثابت نامشهود
				مطالبات مربوط به تملک سایر دارائی‌های ثابت
				مخارج جانبی مربوط به تملک سایر دارائی‌های ثابت
				فصل چهارم: افزایش موجودی اشیاء
				موجودی‌های استراتژیک
				سایر موجودی‌ها
				مطالبات مربوط به موجودی اشیاء
				مخارج جانبی مربوط به موجودی اشیاء
				فصل پنجم: اقلام گرانبها
				فصل ششم: زمین
				منابع آب سطحی
				مطالبات مربوط به تملک زمین
				مخارج جانبی مربوط به تملک زمین
				سایر
				فصل هفتم: جبران خدمات کارکنان و طرح سایر دارائی‌های تولید نشده
				جبران خدمات طرح
				تملك دارائی‌های زیرزمینی، منابع زیستی و منابع آب
				حق امتیاز، قراردادهای قابل انتقال و حقوق انتفاعی
				سایر دارائی‌های مشهود و نامشهود تولید نشده
				جمع کل
				دستگاه اجرایی
				دفتر بخشی

تخصیص اعتبار مصوب

درآمدهای پیش‌بینی شده در بودجه کل کشور در طول سال به تدریج وصول و هزینه‌ها نیز با توجه به زمان، فصل و سایر عوامل در ۱۲ ماه پرداخت می‌شوند. بر اساس اصل تقدم درآمدها بر هزینه‌ها چون تا درآمد نباشد امکان پرداخت وجود ندارد، بنابراین با توجه به عواملی چون وجود نقدینگی و اولویتهای اقتصادی - اجتماعی اعتبارات سالانه دستگاهها در قالب یک ماهه یا سه ماهه قسط‌بندی می‌شود که به آن تخصیص گویند.

تخصیص اعتبار عبارتست از تجویز استفاده از مبالغ معینی از اعتبارات مصوب سالانه در دوره‌های زمانی مشخص (سه ماهه، چهار ماهه، شش ماهه و غیره). به عبارت دیگر، تخصیص اعتبار تعیین حجم اعتباری است که در دوره‌های زمانی معین در سال، برای تأمین هزینه اجرای برنامه‌ها، عملیات و سایر پرداختها مورد نیاز است. هدف اصلی تخصیص اعتبار، کنترل دقیق هزینه‌های دولت و سازمانهای دولتی و ایجاد تعادل میان دریافتها و پرداختهای دولت می‌باشد. به همین علت، هنگام تخصیص اعتبارات مصوب به سازمانهای دولتی، میزان دقیق درآمدها و سایر دریافتها و موجودیهای دولت و اعتبارات لازم برای اجرای برنامه‌ها و طرحهای مؤسسات دولتی، با توجه به اولویتهای و جریان پیشرفت آنها در دوره تخصیص اعتبار، در نظر گرفته می‌شود.^۱

مصرف اعتبارات

در این مرحله مخارج دولت به مرحله عمل درمی‌آید. مطابق قانون محاسبات عمومی مراحل تفصیلی اجرای بودجه یا مصرف اعتبارات در مراحل زیر انجام می‌شود:^(۱)

(۱) تشخیص: تشخیص عبارت است از تعیین و انتخاب کالا و خدمات و سایر پرداختهایی که تحصیل

ج. در ایران طبق ماده ۳۰ قانون برنامه و بودجه، کلیه اعتبارات جاری و عمرانی که در بودجه عمومی دولت به تصویب می‌رسند، بر اساس گزارشهای اجرایی بودجه و پیشرفت عملیات، برنامه‌ها، فعالیتها و طرحها در دوره‌های سه ماهه توسط کمیته‌ای مرکب از نمایندگان وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور (و در استانها نماینده استانداری) تخصیص داده می‌شوند. بعد از تصویب بودجه سالانه کل کشور، درخواست تخصیص اعتبار بوسیله دستگاه اجرایی بر اساس پیش‌بینی پیشرفت کار و وضع قراردادها، شرایط اقلیمی محل انجام کار و سایر خصوصیات امر با توجه لازم تهیه و به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور ارسال می‌گردد.

۱. تعاریف مربوط به مراحل خرج از مواد ۱۷ تا ۲۳ قانون محاسبات عمومی نقل شده است.

یا انجام آنها برای نیل به اجرای برنامه‌های دستگاههای اجرایی ضروری است. مرحله تشخیص به عهده دستگاه اجرایی است که باید اعتبار را به مصرف برساند. باید محاسبه کند چه کالا یا خدماتی را باید بخرد که برای هدفهای سازمان لازم است.

۲) تأمین اعتبار: وقتی کالا یا خدمت معین شد، باید اعتبار آن هم تخصیص پیدا نماید. تأمین اعتبار عبارتست از اختصاص دادن تمام یا قسمتی از اعتبارات مصوب برای هزینه معین.

۳) تعهد: تعهد از نظر این قانون عبارت است از ایجاد دین بر ذمه دولت ناشی از:

الف - تحویل کالا یا انجام دادن خدمت

ب - اجرای قراردادهایی که با رعایت مقررات منعقد شده باشد.

ج - احکام صادر شده از مراجع قانونی و ذیصلاح.

د - پیوستن به قراردادهای بین‌المللی و عضویت در سازمانها یا مجامع بین‌المللی با اجازه قانون

۴) تسجیل: تسجیل عبارت است از تعیین میزان بدهی قابل پرداخت به موجب مدارک اثبات کننده بدهی. در این مرحله میزان بدهی و وجهی تعیین می‌گردد که باید از محل اعتبار به شخص حقیقی یا حقوقی که تعهد به نفع او صورت گرفته تأدیه گردد. تسجیل باید متکی به مدارک و اسناد مثبت باشد و توجه شود که مقررات قانونی آن به طور کامل صورت گرفته باشد. مثلاً اگر موضوع تعهد در مقابل تحویل کالا ناشی از خرید است، باید دقت نمایند که مقررات مربوط به معاملات دولتی رعایت شده باشد و در صورت نیاز اسناد انتشار آگهی مناقصه یا استعلام بها و غیره ضمیمه باشد.

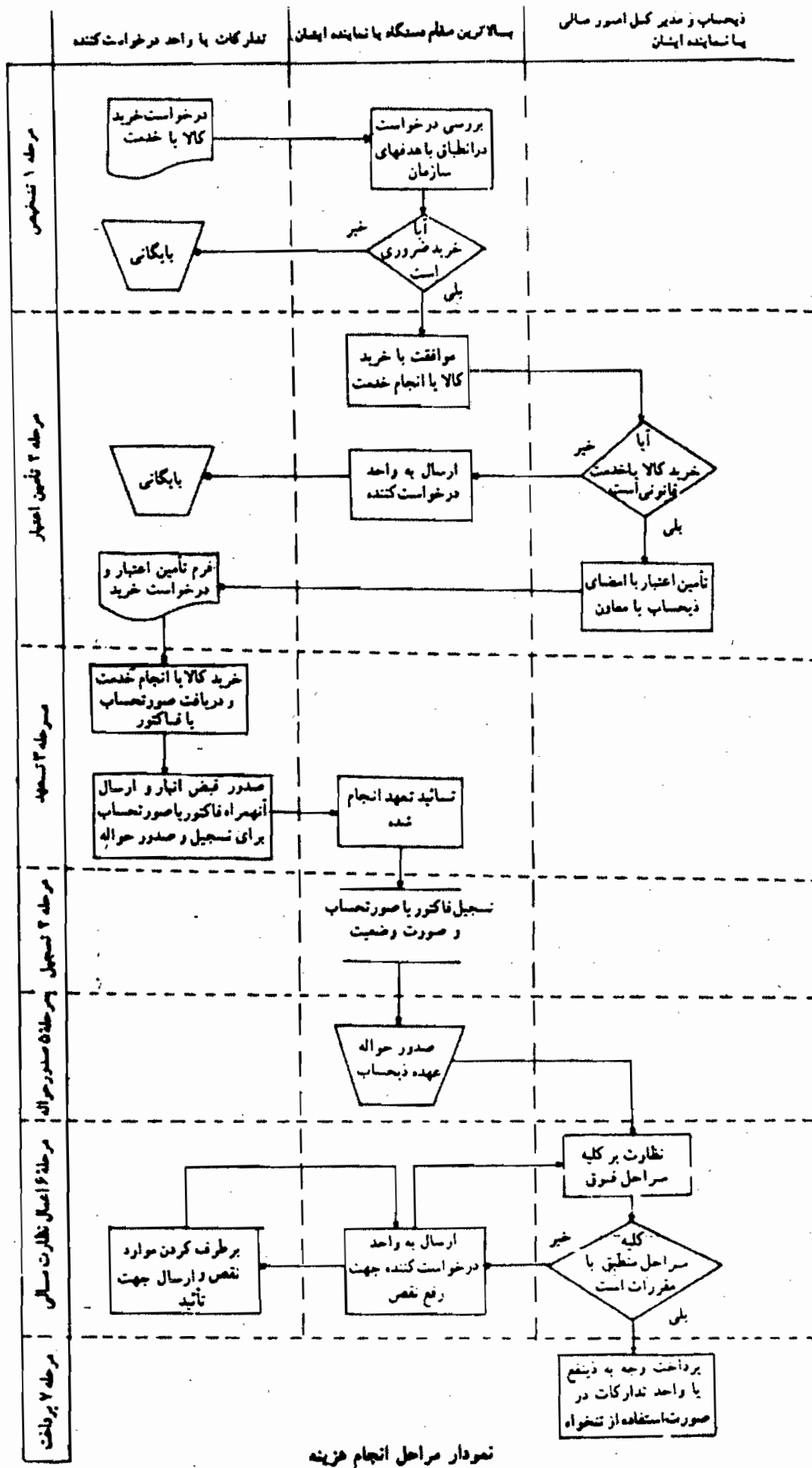
۵) حواله: حواله در واقع دستور پرداختی است که پس از طی مراحل چهارگانه قبل، از طرف رئیس دستگاه یا نماینده مجاز وی به ذیحساب داده می‌شود تا نسبت به پرداخت بدهی مسجل گشته، عهده ذینفع اقدام نماید. برابر ماده ۲۱ قانون محاسبات «حواله اجازه‌ای است که کتباً به وسیله مقامات مجاز وزارتخانه یا مؤسسه دولتی و یا شرکت دولتی و یا دستگاه اجرایی محلی و یا نهادهای عمومی غیر دولتی و یا سایر دستگاههای اجرایی برای تأدیه تعهدات و بدهیهای قابل پرداخت از محل اعتبارات مربوط، عهده ذیحساب، در وجه ذینفع صادر می‌شود».

۶) درخواست وجه: در این مرحله و به منظور پرداخت حواله‌های صادره، می‌بایست وجوه لازم از محل اعتبارات مصوب و تخصیص یافته در اختیار دستگاه اجرایی قرار گیرد. ذیحساب با تکمیل

فرم درخواست وجه، از خزانه درخواست می‌کند که وجوه لازم از محل اعتبار ردیف بودجه‌های سال مورد نظر به حساب بانکی دستگاه واریز شود. (صالحی، ۱۳۷۴: ۱۹۸) نمونه درخواست وجه ذیلاً ملاحظه می‌شود.

۷) هزینه: در این مرحله که در حقیقت آخرین مرحله بخش مصرف اعتبارات است، پرداخت لازم که مراحل قبلی را گذرانده است در وجه ذینفع صورت می‌گیرد. برابر ماده ۲۳ قانون محاسبات «هزینه عبارت از پرداختهایی است که به طور قطع به ذینفع در قبال تعهد یا تحت عنوان کمک یا عناوین مشابه با رعایت قوانین و مقررات مربوطه صورت می‌گیرد».

نمودار مراحل انجام هزینه

تنخواه گردان، پیش پرداخت و علی الحساب

تنخواه گردان و انواع آن

به منظور تسهیل و تسریع در اجرای مراحل تفصیلی اجرای بودجه تنخواه گردانی در اختیار خزانه مرکز، خزانه استان، ذیحساب و مأمور خرید قرار می‌گیرد (فرزب، ۱۳۷۷: ۱۱۸). تنخواه گردان عبارت از مبلغی است که برای تأمین مخارج نقدی و جزئی تعیین می‌گردد و در نوبت‌های معین معادل وجوه مصرفی (طبق مدارک مثبت) آن را به میزان اولیه می‌رسانند.

وجوه تنخواه گردان به طور نقد یا به صورت حساب بانکی معمولاً در اختیار مأمور خرید (کارپرداز) یا واحد تدارکات و یا هر واحدی که به اقتضای وظایفش نیاز به تنخواه دارد، قرار می‌گیرد و در پایان دوره مالی تسویه می‌شود.

در قانون محاسبات عمومی کشور انواع تنخواه گردان به شرح زیر تعریف شده است:

تنخواه گردان خزانه: عبارتست از اعتبار بانکی در حساب درآمد عمومی نزد بانک مرکزی که به موجب قانون اجازه استفاده از آن به میزان معینی در هر سال مالی برای رفع احتیاجات نقدی خزانه در همان سال به وزارت امور اقتصادی و دارایی داده می‌شود و تا پایان سال واریز می‌گردد.

تنخواه گردان استان: عبارتست از وجهی که خزانه از محل اعتبارات مصوب به منظور ایجاد تسهیلات لازم در پرداخت هزینه‌های جاری و عمرانی دستگاههای اجرایی محلی تابع نظام بودجه استانی در اختیار نمایندگیهای خزانه در هر استان قرار می‌دهد.

تنخواه گردان حسابداری: عبارتست از وجهی که خزانه و یا نمایندگی خزانه در استان از محل اعتبارات مصوب برای انجام بعضی از هزینه‌های جاری و تعهدات قابل پرداخت سالهای قبل در اختیار ذیحساب قرار می‌دهد تا در قبال حواله‌های صادر شده واریز و با صدور درخواست وجه مجدداً دریافت گردد.

تنخواه گردان پرداخت: عبارتست از وجهی که از محل تنخواه گردان حسابداری از طرف ذیحساب با تأیید وزیر یا رئیس مؤسسه یا مقامات مجاز از طرف آنها برای انجام برخی از هزینه‌ها در اختیار واحدها یا مأمورینی که به موجب قانون مجاز به دریافت تنخواه گردان هستند قرار می‌گیرد تا به تدریج که هزینه‌های مزبور انجام می‌شود اسناد تحویل و مجدداً وجه دریافت دارند.

پیش پرداخت و علی الحساب

پرداخت وجه هر حواله باید مستند به اسنادی باشد که از آن اسناد به طور صحیح و واضح معلوم شود که وجه معینی بر عهده دولت بوده و پرداخت آن ذمه دولت را به طور کلی یا جزئی از دیون مزبور بری خواهد ساخت. ولی مخارجی که تهیه اسناد خرج آن قبل از پرداخت وجه میسر نباشد مثل هزینه سفر و غیره ممکن است قسمتی به صورت پیش پرداخت انجام گیرد و اسناد خرج آن پس از انجام عمل مطالبه و تسویه گردد.

پرداختها به طور کلی بر دو نوع است:

الف) پرداخت قطعی (هزینه‌ها)

ب) پرداخت غیر قطعی (پیش پرداخت و علی الحساب) (عزیزی، ۱۳۷۹: ۱۳۲)

پیش پرداخت: عبارتست از پرداختی که از محل اعتبارات مربوط بر اساس احکام و قراردادهای طبق مقررات پیش از انجام تعهد صورت می‌گیرد.

علی الحساب: عبارتست از پرداختی که به منظور ادای قسمتی از تعهد با رعایت مقررات صورت می‌گیرد.

پیش پرداخت و علی الحساب از این نظر متفاوتند که معمولاً در پیش پرداخت کاری یا خدمتی انجام نشده و به مرحله تعهد نرسیده است، و در برابر اخذ ضمانتنامه معتبر به پیمانکار طبق قرارداد پرداخت می‌شود. در صورتی که علی الحساب به منظور پرداخت قسمتی از کارهای انجام شده یا کالای خریداری شده یا خدمات انجام یافته است.

پیش پرداختها در طرحهای عمرانی عمدتاً در مراحل اولیه کار به منظور تقویت پیمانکار برای اجرای عملیات پرداخت می‌شود ولی علی الحسابها برای قسمتی از کارهای انجام شده یا صورت وضعیتهای ارائه شده (به علت عدم مبادله موافقتنامه یا تخصیص نیافتن اعتبار) پرداخت می‌شود.

اجرای بودجه در مورد درآمدها

همانطور که قبلاً ذکر شد، پیش‌بینی درآمد و سایر منابع تأمین اعتبار در بودجه کل کشور مجوزی برای وصول از اشخاص حقیقی و حقوقی نمی‌شود و در هر مورد نیاز به مجوز قانونی دارد و پیش‌بینی به هر میزان مانع وصول درآمدهای بیشتری از منابع مربوط نیست. لکن وصول مبالغ بیشتری خارج از ضوابط تعیین شده در قانون از افراد حقیقی و حقوقی خلاف است.

در صورتی که درآمدهای پیش‌بینی شده در بودجه کل کشور توسط دستگاههای اجرایی تحقق پیدا نکند، ضمن بررسی علل آن و خواستن توضیح از مسئولان در صورتی که هنوز سال مالی به پایان نرسیده باشد، دولت معمولاً در وهله اول از طریق افزایش اعتبار منابع دیگر و در صورت عدم امکان، کم نمودن اعتبار هزینه‌ها موازنه بودجه را فراهم نموده یا برای آینده تسری خواهد داد.

در کشورهای در حال توسعه و همچنین کشور ما بخصوص در زمان جنگ درآمدهای پیش‌بینی شده همواره در معرض کاهش یا افزایش است. در صورتی که درآمدهای وصولی به استناد قوانین مربوط، در ضمن اجرای بودجه بیشتر از رقم پیش‌بینی شده باشد دولت مکلف به وصول آن می‌باشد؛ ولی برای هزینه کردن وجوه اضافی (بیش از اعتبارات مصوب) مکلف است از طریق ارائه لایحه متمم بودجه اقدام نماید. (محسنی، ۱۳۷۱: ۴۹-۴۸)

روشهای انعطاف‌پذیری بودجه

اساس بودجه بر «پیش‌بینی» درآمدها و هزینه‌هاست. به همین جهت به هنگام اجرای بودجه، ممکن است نیاز به تغییر اقلام بودجه ضرورت پیدا کند؛ تاگردش منظم کارهای دولت دچار وقفه و رکود نگردد. برخی از روشهای انعطاف‌پذیری بودجه ذیل بیان می‌شود: (فیضی، ۱۳۷۲: ۲۶۳-۲۶۲)

الف) اصلاح و متمم بودجه

از جمله راههای تغییر و تبدیل اقلام بودجه، تنظیم لایحه اصلاح و متمم بودجه و تقدیم آن به مجلس است. به افزایش بخشی از اعتبار در اثر کاهش بخش یا بخشهای دیگر همان اعتبار مربوط به وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی اصلاح اعتبار گویند.

به عبارت دیگر اصلاح بودجه عبارتست از: جابجایی و تغییر در اعتبارات برنامه‌ها و یا فصول هزینه و یا بین دستگاههای اجرایی محلی بدون اینکه در جمع کل اعتبار دستگاه و یا استان تغییری بوجود آید.

متمم بودجه نیز معلول درآمدها یا هزینه‌های اتفاقی پیش‌بینی نشده است. در صورتی که در طول سال اجرای بودجه، علاوه بر درآمدهای پیش‌بینی شده درآمدهای جدید طبق قوانین کسب شود و یا منابع درآمدی پیش‌بینی شده افزایش نشان دهد، و همچنین در زمانهایی که هزینه‌های اتفاقی پیش‌بینی نشده به وقوع پیوندد، دولت می‌تواند با تهیه و تقدیم لایحه متمم بودجه اعتبارات را افزایش و پس از تصویب قانونگذار آن را اجرا نماید.

(ب) اعتبارات ردیفهای متفرقه (عمومی)

اعتبارات ردیفهای متفرقه یا ردیفهای متمرکز بودجه از بقایای بودجه یک قلم هستند و در واقع حالتی از بودجه متداول که نقش یک کیسه را دارا می‌باشد. ردیفهای متمرکز بودجه که آنرا اصطلاحاً بخش پنجم نیز می‌گویند، اعتباراتی هستند که در قالب مواد هزینه و برنامه‌ها ظاهر نمی‌گردد، لکن دستگاه‌های اجرائی از آن تغذیه می‌نمایند. در واقع اعتباراتی هستند که برای دولت مشخص و معین هستند، لکن امکان تفکیک آن در قالب مواد هزینه و برنامه‌ها و تعیین سهم هر یک از دستگاه‌های اجرائی مشخص نمی‌باشد. (عزیزی، ۱۳۷۹: ۲۲۷)

نحوه مصرف هر یک از این اعتبارات (در صورتی که تابع مقررات عمومی نباشد) به موجب احکام جداگانه تعیین می‌شود. عمده‌ترین ردیفهای متفرقه که در اغلب سالها دارای عملکرد می‌باشند، هزینه‌های پیش‌بینی نشده اعتبارات جاری و عمرانی و تقویت بنیه دفاعی و بازسازی مناطق آسیب دیده از جنگ تحمیلی می‌باشد. (۱)

(ج) تبصره‌های بودجه

از جمله روشهای دیگر انعطاف‌پذیری بودجه، اختیارات محدودی است که در تبصره‌های بودجه برای جابجا کردن اعتبارات مصوب، به قوه مجریه داده می‌شود که میزان آن نیز می‌تواند هر سال تغییر کند.

مرحله اجرای بودجه در شرکتهای دولتی

مرحله اجرای بودجه در شرکتهای دولتی نیز در بیشتر موارد مانند اجرای بودجه در وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی می‌باشد با این تفاوت که:

۱- شرکتهای دولتی در اجرای بودجه از محل منابع داخلی خود نیاز به تخصیص اعتبار توسط سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی و کمیته تخصیص ندارند و می‌توانند در

۱. طبق ماده ۵۵ قانون محاسبات عمومی، اعتباری که تحت عنوان هزینه‌های پیش‌بینی نشده در قانون بودجه کل کشور منظور می‌شود، بنا به پیشنهاد وزرای ذیربط و تأیید سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور و تصویب هیأت وزیران با رعایت مقررات این قانون و سایر مقررات عمومی دولت قابل مصرف می‌باشد.

برآورد اعتبار ردیفهای متفرقه در سال ۱۳۸۴

(ارقام به میلیون ریال)

جمع	تملك دارائيه‌هاى سرمایه‌ای	هزینه‌ها	عنوان ردیف	شماره طبقه‌بندی
۳۰۰,۰۰۰	۳۰۰,۰۰۰	۳۱,۰۰۰	اعتبارات مناطق توسعه نیافته - موضوع بند ح تبصره ۶	۰۰۳۲۸۸
۳۱,۰۰۰		۸۵,۰۰۰	وزارت کشور - تامین هزینه‌های ضروری استانداران	۰۰۳۲۸۹
۳۴۲,۰۰۰	۲۵۷,۰۰۰	۴۰۰,۰۰۰	وزارت کشور - حوادث غیر مترقبه موضوع ماده ۱۰ قانون تنظیم بخشی از مقررات مالی دولت	۰۰۳۲۹۰
۴۰۰,۰۰۰		۱۲,۵۰۰	حقوق و عوارض گمرکی دستگاههای اجرایی مشمول (جمعی) - خرجی) شامل دیون معوقه	۰۰۳۲۹۹
۱۲,۵۰۰		۱,۷۱۰,۰۰۰	اعتبار موضوعات بند ت تبصره ۱۸	۰۰۳۳۰۱
۷۰۰,۰۰۰	۷۰۰,۰۰۰		اعتبار طرحهای مربوط به تعهدات سفرهای مقام مظم رهبری	۰۰۳۳۰۸
۱,۷۱۰,۰۰۰	۰	۱,۷۱۰,۰۰۰	وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح - فعالیتهای پیش بینی نشده (کمک)	۰۰۳۳۳۴
۱,۰۰۰,۰۰۰	۸۰۰,۰۰۰	۲۰۰,۰۰۰	اعتبار موضوع جز ۱ بند الف و جزء ۷-۳ بند ب تبصره ۱۹	۰۰۳۴۱۲
۵۰۰,۰۰۰		۵۰۰,۰۰۰	صندوق حمایت از صنایع الکترونیک - موضوع بند ب تبصره ۴	۰۰۳۴۱۵
۲,۰۰۰		۲,۰۰۰	سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور - بسترسازی و کمک به صادرات خدمات فنی و مهندسی	۰۰۳۴۱۸
۵۸۰,۰۰۰	۵۸۰,۰۰۰		اعتبار طرحهای مربوط به سفرهای رئیس جمهور	۰۰۳۴۲۲
۳۲,۰۰۰		۳۲,۰۰۰	هزینه‌های تهیه و توزیع کالا بزرگ مرحله ۱۲ - موضوع بند ح تبصره ۸	۰۰۳۴۳۶
۱۰,۰۰۰		۱۰,۰۰۰	پیاده‌سازی نظام آمارهای ثبتی دستگاههای اجرایی	۰۰۳۴۷۱
۸۰,۰۰۰		۸۰,۰۰۰	بکارگیری یافته‌های پژوهشی موضوع بند د ماده ۴۵ قانون برنامه چهارم	۰۰۳۴۸۵
۱۹۰,۰۰۰		۱۹۰,۰۰۰	افزایش سرمایه دولت در صندوق تعاون - موضوع بند ع تبصره ۲	۰۰۳۵۱۵
۵۰۰,۰۰۰		۵۰۰,۰۰۰	دفتر امور مناطق محروم کشور - رئیس جمهور، کمک بلاعوض به عنوان تامین سرمایه اولیه	۰۰۳۵۲۹
۶۰۰,۰۰۰	۶۰۰,۰۰۰		سهام دولت در تاسیس صندوق قرض الحسنه توسعه اشتغال روستایی	
			تامین خودروی جمعی و نقل و انتقال معلولین - بهینه‌سازی مصرف انرژی	۰۰۳۵۳۱

چارچوب بودجه مصوب خود با تنظیم و امضای فرم درخواست وجه وسیله شخص ذیحساب از محل وجوه تمرکز یافته خود در خزانه داری کل کشور پول دریافت و به حسابهای قابل برداشت واریز و با رعایت قوانین مقررات هزینه نمایند. ولی آن دسته از شرکتهای دولتی که از محل درآمدهای عمومی کمک دریافت می‌کنند و تمام یا بخشی از طرحهای عمرانی و سرمایه‌گذاریهای ثابت آنها از محل منابع عمومی تأمین می‌گردد باید با توجه به پیشرفت کار تخصیص اعتبار بگیرند.

۲- انعطاف‌پذیری شرکتهای دولتی در اجرای بودجه به مراتب بیشتر و گسترده‌تر از دیگر سازمانهای دولتی می‌باشد و در آیین‌نامه‌های مالی و نهایتاً در صورتجلسه مجمع عمومی برای تصویب بودجه به هیأت مدیره شرکت اجازه داده می‌شود تا درصد معینی سرفصلهای هزینه را در داخل بودجه جاری جابجا نمایند و یا در داخل بودجه سرمایه‌ای تا سقف مشخصی طرحها و سرفصلها را جابجا کنند.

۳- از نظر حسابداری نیز در پایان سال مالی و بودجه، هزینه‌های بودجه جاری در مقابل درآمدها قرار گرفته و سود یا زیان شرکت را نشان می‌دهد و هزینه‌های بودجه سرمایه‌ای نیز به حساب داراییهای شرکت منظور و در ترازنامه پایان دوره انعکاس پیدا می‌کند و نظام حاکم بر حساب و کتاب حاصل از اجرای بودجه آنان را سیستم حسابداری بازرگانی تشکیل می‌دهد که چارچوب و مبانی قانونی آن نیز متکی به قانون تجارت می‌باشد. (انصاری، ۱۳۷۸: ۱۴۸)

معاملات دولتی

ضوابط و مقررات مالی و اداری کارهای دولتی بسیار جامع و فراگیر تنظیم شده است تا قابلیت شمول بر همه فعالیتها را داشته باشد. مدیر دولتی نه آسان می‌تواند بخرد و نه آسان می‌تواند بفروشد؛ مگر با کسب مجوزهای لازم و مصوبات طولانی مدت. نحوه عمل خرید کالاها و خدمات و فروش اموال در وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی تابع تشریفات معاملات دولتی است. معاملات وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی بدون استثناء باید از طریق مناقصه (خرید با رعایت صرفه جویی و استفاده از رقابت دارندگان کالا یا کار در کم کردن قیمت) و مزایده (فروش با بالاترین رقم به خریداران) انجام شود. مگر مواردی که در قانون پیش‌بینی شده است.

در صورتی که یک وزارتخانه یا مؤسسه دولتی مجاز به فروش خدمت یا کالا باشد اگر خریدار بخش خصوصی باشد باید از طریق مزایده به فروش برساند ولی اگر دستگاه دولتی باشد نیاز به تشریفات مزایده نبوده و مطابق مقررات مربوط اقدام می‌نماید. (محسنی، ۱۳۷۱: ۱۳۹)

لزوم رعایت انضباط مالی و پرهیز از اسراف در تخصیص و مصرف اعتبارات

اسراف و تبذیر به عنوان رفتارهایی غیر تعادلی قلمداد می‌شوند. اسراف عبارت است از خرج کردن چیزی در محل خود و بیش از حد لازم و تبذیر عبارتست از خرج کردن چیزی در غیر محل خود و در جای غیر لازم. از آنجا که در بعد تولید تخصیص بهینه منابع و در بعد مصرف، استفاده مؤثر و کارآمد از مواهب طبیعی و تولیدات، رفتارهای اقتصادی رو به تعادل بشمار می‌روند، لذا توجه به اسراف و تبذیر به منظور پرهیز از آنها ضروری می‌نماید؛ چراکه این دو رفتار موجب هدر رفتن منابع اعم از طبیعی، مالی و انسانی می‌شوند.

اسراف و تبذیر در دو بعد خرد و کلان قابل بررسی است. در سطح خرد ریخت و پاش‌های بی‌مورد و زیاده‌روی در مصرف آب و برق، لوازم مصرفی، کاغذ و... که در دایره مصارف جاری قرار می‌گیرند، رایج‌ترین مصادیق اسراف است. اما در سطح کلان، مفهوم اسراف، عدم تخصیص مناسب یا بهینه منابع مالی کشور برای طرح‌ها و برنامه‌های ضروری است.

مسئولان سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور که مسئولیت تنظیم بودجه را برعهده دارند، باید رسیدگی کنند که منابع به چه صورت تخصیص داده شده و چگونه مصرف می‌شود. بنابراین منابع را باید بر اساس برنامه صحیح توزیع نمود و اطمینان پیدا کرد که منابع در آن بخشی که تخصیص داده شده است، صرف شود.^(۱) همچنین باید توجه داشت که در هزینه کردن این منابع نیز صرفه‌جویی

۱. موضوع انضباط مالی در بودجه سال ۱۳۷۶ در راستای کاهش هزینه‌های غیر ضرور و پرهیز از تجمل‌گرایی و اسراف در ادارات و دستگاههای دولتی، بندهایی از تبصره ۱۳ مورد توجه قرار گرفته و در قانون بودجه سال ۷۶ منظور شده است. به موجب بند (ج) از تبصره ۱۳ سقف خرید اتومبیل‌های مورد نیاز دستگاههای دولتی کاهش یافته و بر اساس بند (و) همان تبصره محدودیت خاصی به استفاده کنندگان از خودروهای دولتی منظور شده و استفاده از خودروهای دولتی توسط مسئولان ادارات و دستگاهها منوط به مصوبه هیأت وزیران گردیده است.

همچنین به استناد بندهای (ط)، (ی)، (ک)، (ل)، (م) و (س) به ترتیب مقرر شده است که دستگاههای دولتی از پرداخت هرگونه وجهی به هر عنوان به کارکنان خود علاوه بر آن که در قانون پیش‌بینی شده است، خودداری نموده و از خرید هرگونه وسایل سرمایه‌ای مانند مبل، تلویزیون، ویدئو و... پرهیز نمایند. ضمناً انجام هرگونه هزینه در خصوص چاپ تقویم، سالنامه، آگهی‌های تبریك و تشکر و اطلاعیه از محل بودجه عمومی دولت ممنوع بوده و دستگاههای دولتی از ایجاد هرگونه تغییر در ساختمانهای خود که جنبه تجملاتی و تزئین داشته باشد منع شده‌اند.

رعایت شود.

اقدامات زیر در این زمینه ضروری بنظر می‌رسد: (۱)

۱ - منابع را باید در چارچوب یک برنامه استراتژیک اختصاص داد.

۲ - باید اطمینان یافت که منابع اختصاص یافته صرف برنامه مزبور می‌شود.

۳ - چگونگی هزینه کردن را مورد نظارت قرار داد.

بخش اول دیدگاه اقتصاد کلان است و بخش‌های دوم و سوم که شامل اطمینان از اجرای برنامه‌های مورد نظر و درست هزینه کردن منابع است در سطوح اقتصاد خرد و اجرایی مطرح می‌شود. دو شاخص مهم در حسابرسی منابع صرف شده وجود دارد. این دو شاخص عبارتند از اثربخشی و کارایی. (۲) اگر یک بودجه را می‌توانیم طبق برنامه هزینه کنیم، هزینه کردن خوب بوده است، اما اینکه چنین کاری اثری در بهبود اوضاع داشته حرف دیگری است. موضوع اثربخشی به چگونگی تخصیص منابع و اینکه وجوه صرف کارهایی شود که مؤثر باشد، مربوط می‌شود. مفهوم کارایی و اثربخشی و کاربرد آن در بودجه را می‌توان بصورت زیر خلاصه کرد:

۱. جهت مطالعه بیشتر به مقاله زیر مراجعه شود:

«اسراف، دیدگاه خرد و کلان» سازمان مدیریت صنعتی، ماهنامه تدبیر شماره ۶۲، ص ۵۲

۲. کارایی (Efeciency) در مدیریت به «درست انجام دادن کار» و اثربخشی (Efectiveness) به «کارهای درست انجام دادن» تعبیر شده است. اولی بر روش اجرای صحیح امور و دومی بر انتخاب صحیح اهداف تأکید دارد. موفقیت یک سازمان منوط به این است که هم اهداف مناسبی را انتخاب کند و هم با روش صحیحی آن اهداف را به تحقق برساند. یک کارخانه باید هم محصول مناسب و خوبی را برای تولید انتخاب کند (اثربخشی) و هم آن محصول را با روش و کیفیت خوب و با حداقل اتلاف منابع تولید کند (کارایی). به عنوان مثالی دیگر، یک مترجم نیز برای کسب موفقیت در کار خود، هم باید کتاب خوبی را برای ترجمه انتخاب کند و هم آن کتاب خوب را بخوبی ترجمه کند.

مثال	کاربرد در بودجه	مفهوم	ساختن
ساخت یک مدرسه در ناحیه مورد نیاز و با هزینه قابل قبول	برنامه خوبی (اثربخش) با حداکثر راندمان و حداقل اتلاف منابع (کارآمد) اجرا شده است.	کار درستی به نحو صحیح انجام یافته (نه اسراف صورت گرفته و نه تبذیر)	اثربخش و کارآمد
ساخت یک مدرسه در روستایی که به تدریج خالی از سکنه می‌شود و با هزینه قابل قبول	برنامه نادرستی (غیراثربخش) با حداکثر راندمان و حداقل اتلاف منابع (کارآمد) اجرا شده است.	کار نادرستی به نحو صحیح انجام یافته (تبذیر به عمل آمده است)	غیراثربخش و کارآمد
ساخت یک مدرسه در ناحیه مورد نیاز ولی با هزینه گزاف و غیرقابل قبول	برنامه درستی (اثربخش) با راندمان کمتر و اتلاف منابع زیاد (ناکارآمد) اجرا شده است.	کار درستی به نحو ناصحیح انجام یافته (اسراف شده است)	اثربخش و ناکارآمد
ساخت یک مدرسه در روستایی که به تدریج خالی از سکنه می‌شود با هزینه گزاف و غیرقابل قبول	برنامه نادرستی (غیراثربخش) با راندمان کمتر و اتلاف منابع زیاد (ناکارآمد) اجرا شده است.	کار نادرستی به نحو ناصحیح انجام یافته (هم اسراف شده و هم تبذیر)	غیراثربخش و ناکارآمد

با عنایت به موارد ذکر شده می‌توان لزوم جلوگیری از اسراف را در دو مرحله از فرآیند بودجه مورد بررسی قرار داد:

۱ - در مرحله تنظیم بودجه (دیدگاه کلان)

۲ - در مرحله اجرای بودجه (دیدگاه خرد)

مرحله اول که ضرورت تخصیص بهینه منابع را مورد توجه قرار می‌دهد، از وظایف سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور می‌باشد. در این مرحله باید تلاش شود نیازها اولویت‌بندی شود و اعتبارات به نیازهای واقعی سازمان و دولت تعلق گیرد. مرحله دوم را که به استفاده مناسب از منابع تخصیص یافته اشاره دارد، می‌توان از تکالیف دستگاههای اجرایی و همچنین دستگاههای عهده‌دار نظارت بر اجرای بودجه دانست و باید پیوسته مراقبت به عمل آید تا اولاً اعتبارات، مطابق مقاصد و نیازهای واقعی و مصوب مصرف شود و ثانیاً اعتبارات تخصیصی در راستای نیازها و با کارآمدترین روشها (حداکثر صرفه‌جویی و حداقل اتلاف منابع) مصرف شود.

واژه‌ها و مفاهیم مهم

انعطاف‌پذیری بودجه
اعتبارات ردیفهای متفرقه (عمومی)
تبصره‌های بودجه
انضباط مالی
اسراف و تبذیر
کارآیی و اثربخشی

ابلاغ بودجه
مبادله موافقت‌نامه
تخصیص اعتبار
مصرف اعتبارات
مزایده و مناقصه
اصلاح و متمم بودجه

فصل هشتم

کنترل بودجه

بودجه موقعی منشاء اثر است که بطور صحیح اجرا شود، بطوریکه می توان گفت اهمیت بودجه در جامعه فقط با اجرای صحیح بودجه تجلی می یابد. زیرا اگر بودجه بطور صحیح اجرا نشود نمی توان به هدفهایی که از نظر سیاسی و اقتصادی و اجتماعی در تنظیم آن مورد نظر بوده نایل آمد. از طرفی باید توجه داشت که بودجه را نمی توان بطور صحیح اجرا کرد مگر اینکه عملیات اجرایی آن را بطور دقیق در معرض نظارت و کنترل قرار داد.

کنترل اجرای بودجه

حقوق مالی پارلمان تنها به تصویب بودجه و قوانین مالی منحصر نیست، در گذشته، (در آغاز فعالیت مجالس در بریتانیا) مجالس قانونگذار فقط به تصویب میزان اعتبارات بسنده می کردند و اجرای آن را کلاً در اختیار پادشاه می گذاشتند و پادشاه می توانست بر حسب اولویتها و مرجحات شخصی خود این اعتبارات را بکار برد. ولی با افزایش صلاحیت مالی و بودجه ای پارلمان، نظارت در نحوه مخارج نیز مورد توجه قوه مقننه واقع شد و به همین علت، علاوه بر تعیین موارد هزینه، مصرف این اعتبارات نیز تعیین گردید و حتی جابجائی اعتبارات، از ماده ای به ماده دیگر یا از فصلی به فصل دیگر، مقید و مشروط و در مواردی ممنوع گردید، تا دولت ها نتوانند هزینه ها را بر حسب میل خود انجام دهند و امکان کنترل مجالس در انجام درست هزینه در قالب هر فصل و یا ماده عملی باشد. نهاد تقنینی باید اطمینان حاصل کند که آیا کلیه تدابیر و مقررات و محدودیتها و شرایطی که به تصویب رسانده، به درستی به مرحله اجرا درآمده است یا خیر؟ زیرا همانگونه که در گذشته خاطر نشان شد، بودجه یکی از پراهمیت ترین ابزار کار قوه مجریه می باشد و نحوه اجرای آن از حساسترین و ظریف ترین وسایل و امکاناتی است که مجالس مقنن در اختیار حکومت می گذارند. لذا کنترل آن نیز از اهمیت خاصی برخوردار است. تا نظارت دقیقی بر چگونگی اجرای بودجه، از سوی پارلمان به

عمل نیاید، وظیفه پارلمان در این زمینه پایان یافته تلقی نمی‌شود. از سوی دیگر، چون سند مصوب بودجه، متضمن کلیه فعالیتها و اقدامات اجرائی است، پارلمان با نظارت در حین اجرا و پس از خاتمه دوره یکسال بودجه، می‌خواهد، اولاً برای اجرای بودجه بازبینی مستمر و گام به گام داشته باشد و ثانیاً با ارزشیابی عملکردهای مالی کابینه و وزیران، موضع خود را در قبال آن برای سال مالی آینده روشن کند. (قاضی، ۱۳۷۰: ۵۴۰-۵۳۹)

کنترل عمدتاً برای این است که اعتبارات اتلاف نشود، غیرقانونی و ولخرجانه مصرف نشود. (Anderson, 1994:167) فنون رسمی حسابداری و بودجه می‌تواند برای کنترل مصرف بودجه در راهی که بوسیله مردم و قانونگذاران تجویز شده است، مورد استفاده قرار گیرد. حساب‌برسان می‌توانند، بوروکراتها و کارکنانی را که قصد سوء استفاده از امکانات بودجه دولتی داشته باشند منع کنند. وجوه دولتی باید هم بطور کارآمد و هم قانونی خرج شود. (Aronson, 1985:251)

انواع کنترل

عملیات اجرائی صحیح و منطبق با هدفها و برنامه‌های پیش‌بینی شده، در تحقق سیاستها و خط‌مشی‌ها: دولت بسیار مؤثر است. به همین جهت نظارت و کنترل بر اجرای بودجه از اهمیت بسیاری برخوردار است. اصولاً دو نوع نظارت بر اجرای بودجه اعمال می‌شود:

نظارت و کنترل قوه مجریه (نظارت درونی)

نظارت و کنترل قوه مقننه (کنترل بیرونی) (فیضی، ۱۳۷۲: ۲۶۳)

۱- نظارت و کنترل قوه مجریه (نظارت درونی)

این نوع نظارت به دو شکل صورت می‌گیرد:

الف) نظارت مالی

هدف اصلی این نظارت (که قبل از خرج اعمال می‌گردد) عدم تجاوز هزینه‌های دولت از اعتبارات مصوب است. قانون محاسبات عمومی کشور مقرر می‌دارد که «پرداخت هزینه‌ها به ترتیب پس از طی مراحل تشخیص و تأمین اعتبار و تعهد و تسجیل و حواله و با اعمال نظارت مالی به عمل خواهد آمد». این نوع نظارت بر مخارج وزارتخانه‌ها، مؤسسات و شرکتهای دولتی، جزو وظایف وزارت امور اقتصادی و دارایی به شمار می‌آید و از راههای زیر اعمال می‌گردد:

۱- ذیحساب: در قانون محاسبات عمومی کشور چنین آمده است که: «اختیار و مسؤولیت تشخیص و

انجام تعهد و تسجیل و حواله، به عهده وزیر یا رئیس مؤسسه و مسئولیت تأمین اعتبار و تطبیق پرداخت با قوانین و مقررات به عهده ذیحساب می‌باشد.

۲- خزانه: سازمانهای دولتی برای اینکه بتوانند از اعتبارات مصوبه در پرداخت هزینه‌های خود استفاده کنند، پس از طی مراحل تفصیلی اجرای بودجه، توسط ذیحساب درخواست وجه صادر می‌کنند. ولی صدور درخواست وجه لزوماً موجب پرداخت نمی‌گردد، زیرا قبل از پرداخت وجه، خزانه صحت صدور درخواست وجه و مطابقت آن را با اعتبارات مصوبه و مقررات قانونی مورد بررسی قرار می‌دهد، و سپس وجوه درخواست شده را در حدود اعتبارات مصوبه کارسازی می‌کند. در رسیدگی قبل از پرداخت باید نکات ذیل بررسی شود:

- آیا تعهد انجام شده است؟ به عبارت دیگر آیا خدمتی انجام و یا کالائی تحویل شده است؟
- آیا این تعهد طبق مقررات قانونی انجام شده و مستند آن صحیح است؟
- آیا مبالغ درخواستی صحیح است؟
- آیا مبالغ درخواستی در حدود اعتبارات مصوب در بودجه است؟ (اقتداری، ۱۳۴۷: ۳۱۰)

ب) نظارت عملیاتی

منظور از این نظارت، کاربرد بودجه به عنوان وسیله‌ای برای نیل به اهداف مطلوب است. در حقیقت هدف کنترل عملیاتی، بررسی چگونگی نتایج حاصل از پرداخت مخارج است. براساس قانون محاسبات عمومی کشور، وظیفه نظارت عملیاتی بر اجرای فعالیتهای و طرحهای عمرانی، به عهده سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور است.

"سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور موظف است در مورد اجرای فعالیتهای و طرحهای عمرانی که هزینه آن از محل اعتبارات جاری و عمرانی دولت تأمین می‌شود به منظور ارزشیابی و از نظر مطابقت عملیات و نتایج حاصله با هدفها و سیاستهای تعیین شده در قوانین برنامه عمرانی و قوانین بودجه کل کشور دستورالعملها و مشخصات طرحها و مقایسه پیشرفت کار با جدولهای زمانی فعالیتهای جاری و طرحهای عمرانی مربوط نظارت کند و برای انجام این منظور بطور مستمر از عملیات طرحها و فعالیتهای دستگاههای اجرائی بازدید و بازرسی کند و دستگاه اجرائی را مرتباً در

جریان نظارت و نتایج حاصل از آن بگذارد.^(۱)

نظارت عملیاتی از راههای زیر اعمال می شود:

۱- گزارش توجیهی: سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور به منظور ارزشیابی، و از نظر مطابقت عملیات و نتایج حاصله با هدفها و سیاستهای تعیین شده در قوانین عمرانی و قوانین بودجه کل کشور، و مقایسه پیشرفت کار با جدولهای زمانبندی، به طور منظم گزارشهای توجیهی از پیشرفت اجرای فعالیتهای جاری و طرحهای عمرانی، از دستگاههای اجرایی دریافت می کند.

۲- تخصیص اعتبار: کلیه اعتبارات جاری و عمرانی که در بودجه عمومی دولت به تصویب می رسد، بر اساس گزارشهای اجرایی بودجه و پیشرفت عملیات دستگاههای اجرایی در دوره های معین شده، توسط کمیته تخصیص اعتبار^(۲)، تخصیص داده می شود. اگر نتایج حاصل، منطبق با برنامه و هدفهای مطلوب نباشد، سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور می تواند در تخصیص اعتبارات دستگاههای مربوطه تجدید نظر کند.

۲. نظارت و کنترل قوه مقننه (نظارت بیرونی)

این نظارت، که از نوع نظارت مالی است، به دو نوع نظارت قضایی و نظارت پارلمانی تقسیم می شود.

الف) نظارت قضائی

اعمال نظارت قضائی بر عهده دیوان محاسبات کشور است که مستقیماً زیر نظر مجلس شورای اسلامی انجام وظیفه می کند. بر اساس قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، "دیوان محاسبات به کلیه حسابهای وزارتخانه ها، مؤسسات، شرکتهای دولتی و سایر دستگاههایی که به نحوی از انحاء از بودجه کل کشور استفاده می کنند به ترتیبی که قانون مقرر می دارد، رسیدگی یا حسابرسی می نماید که

۱. ماده ۳۴ قانون برنامه و بودجه

۲. به استناد ماده ۳۰ قانون برنامه و بودجه «برای تخصیص اعتبارات مصوب در بودجه عمومی دولت کمیته ای مرکب از رئیس سازمان برنامه و بودجه، معاون وزارت دارائی و خزانه دار کل کشور، معاون بودجه سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور و یکی از صاحب منصبان آن سازمان و مدیرکل خزانه و مدیرکل نظارت بر اجرای بودجه تشکیل خواهد شد. ریاست آن کمیته با رئیس سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور خواهد بود.» کمیته تخصیص اعتبار در سطح استان نیز مرکب از استاندار یا یکی از معاونین وی، رئیس سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور استان و مدیرکل دارائی استان می باشد.

هیچ هزینه‌ای از اعتبارات مصوب تجاوز نکرده و هر وجهی در محل خود به مصرف رسیده باشد." دیوان محاسبات کشور تعدادی هیأت مستشاری دارد. این هیأتها به مواردی که بر اساس قانون معین شده است، رسیدگی می‌کنند و در صورت احراز وقوع جرم یا تخلف از ناحیه مسؤول یا مسؤولان، ضمن اعلام رأی، پرونده را جهت صدور حکم مقتضی به مراجع مربوط ارسال خواهند داشت.

ب) نظارت پارلمانی

در حکومت‌های آزاد منشانه (دموکراسی) نظارت پارلمانی بر درآمدها و هزینه‌های مملکتی یک اصل مسلم تلقی می‌شود و قانونگذار خود را محق و موظف به نظارت و کنترل بودجه مصوبه خود می‌داند؛ این نظارت را در جریان اجرای بودجه و همچنین پس از خاتمه سال مالی اجرا می‌نماید. (پژویان، ۱۳۷۵: ۱۴۶-۱۴۵)

نظارت سیاسی (نظارت پارلمانی در ضمن سال مالی): در ایران طبق قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و آئین‌نامه‌های مجلس شورای اسلامی نمایندگان ملت حق دارند بر اداره امور دستگاه‌های دولتی، چگونگی پرداختهای دولت و استفاده از وجوه بیت‌المال دائماً نظارت نمایند و در صورت کشف تخلفات از قوانین و مقررات از مسؤولان دولتی سؤال یا استیضاح نمایند.^(۱) هیأت وزیران یا وزیر مورد استیضاح باید ظرف مدت ده روز پس از طرح آن در مجلس حاضر شود و به آن پاسخ گوید و از مجلس رأی اعتماد بخواهد. اگر مجلس رأی اعتماد نداد هیأت وزیران یا وزیر مورد استیضاح نمی‌توانند در هیأت وزیرانی که بلافاصله بعد از آن تشکیل می‌شود عضویت پیدا کنند.

نظارت پارلمانی پس از پایان سال مالی (تفریغ بودجه): کلمه تفریغ به معنی فارغ شدن است و منظور از تفریغ بودجه یعنی ارائه و بررسی حسابهای دولت طبق بودجه و برنامه‌های مصوب. اعضای مجلس شورای اسلامی به عنوان نمایندگان ملت و اعضای مجمع عمومی اعتبارات و امکانات مالی جهت

۱. اصول هشتاد و هشتم و هشتاد و نهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران چنین مقرر می‌دارد:

اصل هشتاد و هشتم: "در هر مورد نماینده‌ای از وزیر مسؤول در باره یکی از وظایف سؤال کند آن وزیر موظف است در مجلس حاضر شود و به سؤال جواب دهد و این جواب نباید بیش از ده روز به تأخیر افتد مگر با عذر موجه به تشخیص مجلس شورای اسلامی."

اصل هشتاد و نهم: نمایندگان مجلس می‌توانند در مواردی که لازم می‌داند هیأت وزیران یا هر یک از وزراء را استیضاح کنند. استیضاح وقتی قابل طرح در مجلس است که با امضای حداقل ده نفر از نمایندگان به مجلس تقدیم شود.

اجرای برنامه‌ها و هدفهای مشخصی را در نظر گرفته است و می‌خواهد چگونگی مصرف آن منابع مالی و تحقق هدفهای برنامه را رسیدگی نماید. دولت موظف است به عنوان اعضای هیأت مدیره جامعه گزارشی از عملکرد خود تهیه و به مجمع عمومی تسلیم نماید. در واقع تفریغ بودجه یک حسابرسی کلی عملیات مالی دولت است که توسط قوه مقننه به عمل می‌آید و در آن تطبیق عملیات انجام شده با هدفها و برنامه‌های پیش‌بینی مشخص می‌شود.

نظارت پارلمانی در پایان سال مالی از طریق رسیدگی به گزارش تفریغ بودجه اعمال می‌گردد. دیوان محاسبات رابط بین دولت (قوه مجریه) و پارلمان (قوه مقننه) در مورد گزارش تفریغ بودجه است. در تحقق اصل پنجاه و پنجم قانون اساسی، دیوان محاسبات حسابها و اسناد و مدارک لازم و مربوط را بر اساس قانون جمع‌آوری نموده و گزارش تفریغ بودجه هر سال را به همراه مواردی که با توجه به نظارت خود تهیه نموده است به مجلس شورای اسلامی تسلیم می‌کند. این گزارش باید در اختیار و دسترس عموم باشد. (پژویان، ۱۳۷۵)

تفریغ بودجه، نه تنها از لحاظ کمی، اعتبارات مصوب را با هزینه‌های انجام شده کنترل می‌نماید، بلکه از نظر کیفی نیز می‌بایست توانائی یا عدم توانائی دولت را در انجام وظایف خود ارزیابی کند. ضمناً به صورت تابلوئی از امکانات مختلف جامعه و همچنین مشکلات و کمبودها، مسئولین را در برنامه‌ریزیهای آتی راهنمایی می‌نماید.

هدفهای تفریغ بودجه

تفریغ بودجه به عنوان یکی از ابزارهای بسیار مهم مدیریت عمومی جامعه، نقش فوق‌العاده‌ای در کنترل عملیات گذشته دارد. همچنین مهم‌ترین منبع اطلاعات برای برنامه‌ریزیهای آینده می‌باشد. مجلس شورای اسلامی در سه مقطع زمانی مختلف در اداره امور جامعه بالاترین رسالت را به عهده دارد:

۱- تعیین خط‌مشی و سیاستهای عمومی مملکت.

۲- بررسی و تصویب برنامه‌ها و طرحها در جهت خط‌مشی و سیاستهای عمومی.

۳- بررسی و تصویب عملکرد دولت با توجه به برنامه‌ها و طرحها.^(۱) (سمیعی، ۱۳۶۸: ۴۰۰)

تفریغ بودجه که سومین مرحله از مراحل فوق می‌باشد، نه تنها از لحاظ کمی، اعتبارات مصوب را با هزینه‌های انجام شده کنترل می‌نماید، بلکه از نظر کیفی نیز می‌بایست توانائی یا عدم توانائی دولت را در انجام وظایف خود ارزیابی کند. ضمناً به صورت تابلوئی از امکانات مختلف جامعه و همچنین مشکلات و کمبودها، مسئولین را در برنامه‌ریزیهای آتی راهنمایی می‌نماید.

فصل نهم

روشهای تنظیم بودجه

بودجه دارای دو طرف است: یکی درآمد و دیگری هزینه. هریک از این دو طرف باید با دقت بسیار و صحت هرچه بیشتر سنجیده شود؛ زیرا برآورد ارقامی که پایه و اساس منطقی نداشته باشد، نه تنها مفید فایده‌ای نیست، بلکه می‌تواند بسیار زیانبار باشد.

چون بودجه نوعی برنامه است و بودجه نویسی نیز نوعی برنامه‌ریزی، از این رو تا حد امکان باید ارکان این برنامه بر مبنای صحیحی استوار باشد و از اینجاست که برای پیش‌بینی درآمدها و برآورد هزینه‌ها، روشهای مختلفی ابداع شده است که روز به روز از نظر علمی و فنی بر اهمیت آنها افزوده می‌شود. (اقتداری، ۱۳۴۷: ۱۸۹-۱۸۸) باید اشاره نمود که در هر مورد و با توجه به وضع خاص اقتصادی کشور و برای هریک از منابع درآمد و هزینه ممکن است در یک زمان از چند روش از روشهای زیر برای حصول نتیجه صحیح‌تر استفاده نمود:

روشهای پیش‌بینی درآمدها

تجزیه و تحلیل درآمدها مرحله‌ای اساسی در بودجه‌بندی است. حجم بودجه و برنامه‌های دولت، بیش از آنکه متأثر از نیازهای عمومی جامعه باشد، انعکاسی از درآمدها و منابع در دسترس است. البته این باید به خاطر سپرده شود که در بلندمدت کل درآمد باید انعکاسی باشد از نیازهای هزینه‌ای. (Steiss, 1972:173) روشهای مختلف پیش‌بینی درآمد به قرار زیر است:

روش سال ماقبل آخر

در این روش درآمدهای بودجه‌ای که برای سال بودجه در دست تهیه است از بودجه سال مالی گذشته یعنی سالی که بلافاصله قبل از سال مالی جاری قرار دارد استفاده می‌شود. از آنجا که اجرای بودجه سال مالی جاری هنوز خاتمه نیافته است، برآورد درآمدها از آخرین بودجه‌ای که اجرای آن خاتمه پذیرفته است گرفته می‌شود. مثلاً برای پیش‌بینی درآمدهای سال ۱۳۷۷، درآمدهای تحقق

یافته و قطعی سال ۱۳۷۵ مورد استفاده قرار می‌گیرد. (زندی حقیقی، ۱۳۴۲: ۶۲)

روش حد متوسط‌ها

در این روش درآمدهای واقعی یک دوره قبل (۳ تا ۵ سال پیش) مورد توجه قرار می‌گیرند و حد متوسط افزایش یا کاهش هریک از انواع درآمدها را طی چند سال گذشته بدست آورده و سپس بر اساس آن درآمد سال آینده را پیش‌بینی می‌کنند.

روش پیش‌بینی مستقیم

در این روش کارشناسان با مطالعه و تجزیه و تحلیل گرایشهای اقتصادی، مبالغ وصول شده درآمد در سالهای قبل و سایر آمارها و اطلاعات، اثر عوامل گوناگون را بر هریک از انواع درآمدها در مدت محدودی از زمان می‌سنجند و سپس با تکیه بر تخصص و تجارب خویش مبادرت به پیش‌بینی درآمد برای یک دوره آتی می‌نمایند.

روش سنجیده منظم

در این روش که دارای تکنیک و فرمولهای خاص است، پیش‌بینی درآمد بر اساس تجزیه و تحلیل همبستگی‌ها و جمع‌آوری پرسشنامه‌های نمونه انجام می‌شود. در تجزیه و تحلیل همبستگی‌ها، بستگی میان وصول مالیاتها و منابع مختلف درآمد در طی دوره یا دوره‌های معین اقتصادی مورد مطالعه قرار می‌گیرد و سپس بر اساس آن و با توجه به پیش‌بینی وضع اقتصادی در یک دوره آتی میزان درآمدها پیش‌بینی می‌گردد.

روشهای برآورد هزینه‌ها

عوامل (شرایط) اساسی که در برنامه‌های دولتی تأثیر می‌گذارند عبارتند از:

- ۱ - کمیت و کیفیت خدمات مورد نیاز جامعه
  - ۲ - حجم فعالیت مورد نیاز برای انجام این خدمات
  - ۳ - روشها، تسهیلات، و سازمان لازم برای اجرای این فعالیتها
  - ۴ - کیفیت و کمیت نیروی کار، مواد، تجهیزات و سایر عناصر هزینه‌ای مورد نیاز
  - ۵ - سطح قیمتهای عناصر هزینه‌ای مختلف (Steiss, Ibid)
- برای برآورد هزینه‌ها که طرف دیگر بودجه است، روشهای زیر وجود دارد:

بودجه متداول

بودجه متداول یا سستی یعنی بودجه‌ای که در آن اعتبارات هر سازمان دولتی به تفکیک فصول و مواد هزینه مشخص می‌گردد. در این روش بودجه‌ریزی، نوع و ماهیت هزینه‌ها نشان داده می‌شود، ولی مشخص نمی‌گردد که هر هزینه برای نیل به کدام هدف و منظور یا اجرای کدام برنامه یا فعالیت خاص انجام شده است. به تعبیری دیگر توجه عمده روی درون‌داد (Input) متمرکز است. یکی از علل اصلی استفاده گسترده از روش بودجه‌ریزی متداول در اکثر کشورها از جمله ایران، سالها قبل از سایر روشهای بودجه‌ریزی، ارتباط نزدیک این روش با حسابداری دولتی و امکان اعمال کنترل بودجه‌ای مناسب در آن می‌باشد، زیرا در طبقه‌بندی اعتبارات بر حسب فصول و مواد، برای هر یک از انواع مخارج جاری و سرمایه‌ای اعتباری معین تصویب می‌شود تا هزینه‌های مربوط به کالا و خدمات خریداری شده در سال اجرای بودجه در محدوده اعتبارات مصوب انجام شوند. بدیهی است هر اندازه که اعتبارات مصوب به فصول و مواد هزینه بیشتری تقسیم شوند، به همان میزان انعطاف‌پذیری اجرای بودجه و اختیارات مؤسسات دولتی در مصرف اعتبارات کاهش خواهد یافت. و بر عکس، تقسیم اعتبارات به فصول و مواد هزینه کمتر، موجب انعطاف‌پذیری بیشتر اجرای بودجه و وسیع‌تر شدن اختیارات مسئولان اجرای بودجه خواهد شد. (اقوامی و باباجانی، ۱۳۷۰: ۱۲۶-۱۲۵)

بودجه‌ریزی افزایشی

این روش با شیوه تغییرات جزئی در تصمیم‌گیری انطباق دارد. طبق این روش، برای تصمیم‌گیری جدید، به تصمیمهایی که قبلاً در زمینه مورد نظر گرفته می‌شود مراجعه می‌کند و با توجه به نیازهای موجود، تغییراتی جزئی در آنها بوجود می‌آید. بودجه‌ریزی افزایشی برای اجتناب از مشکلات ناشی از کار عظیم و پردردسر بودجه‌نویسی سالانه ابداع شده است. با این کار هر سال از اول اقدام به کار پیچیده بودجه‌نویسی نمی‌شود؛ بلکه بودجه‌ریزان، با قبول بودجه سال گذشته توجهشان را روی تغییرات افزایشی متمرکز می‌کنند. در این شیوه، بودجه سال گذشته به عنوان پایه‌ای برای مصارف جاری فرض شده و یک افزایش سالانه برای آن در نظر گرفته می‌شود که بستگی به روند تغییرات قیمتها، تغییر حجم عملیات موجود و تقبل وظایف جدید از طرف دولت و عواملی از این قبیل دارد. (Aronson, 1994:267)

بودجه برنامه‌ای

بودجه برنامه‌ای بودجه‌ای است که در آن اعتبارات بر حسب وظایف، برنامه‌ها و فعالیتهایی که سازمان دولتی در سال مالی اجرای بودجه برای نیل به اهداف خود باید انجام دهد، پیش‌بینی شده باشد. به عبارت دیگر،

در بودجه برنامه‌ای مشخص می‌شود که دولت و دستگاههای دولتی در سال اجرای بودجه اولاً دارای چه اهداف، وظایف و مقاصد مصوب می‌باشند، ثانیاً برای نیل به اهداف و مقاصد مذکور، باید کدام برنامه‌ها، عملیات، و فعالیتها را با چه میزان اعتبارات انجام دهد. (اقوامی، ۱۳۷۰: ۱۲۶)

در مورد بودجه برنامه‌ای پروفیسور بوركهد (Prof Burkhead) می‌گوید:

"اگر بخواهیم در دنیای فعلی بودجه را ابزار و وسیله کار مدیران بدانیم باید در تقسیم‌بندی مخارج هدف و غایت خرج را رعایت کنیم." (زندی حقیقی، ۱۳۴۲: ۹۷)

در بودجه برنامه‌ای نیز، مانند بودجه متداول، از طبقه‌بندی اعتبارات بر حسب فصول و مواد هزینه استفاده می‌شود. با این تفاوت که در بودجه متداول، کل اعتبارات هر سازمان دولتی در فصول و مواد هزینه مختلف پیش‌بینی می‌شود، در صورتی که در بودجه برنامه‌ای، اعتبارات هر یک از برنامه‌ها و فعالیتها و طرحهای سازمان دولتی در قالب فصول و مواد هزینه پیش‌بینی می‌گردد.

لازم به توضیح است که در بودجه برنامه‌ای برخی از کشورها، فقط برنامه‌ها به فصول و مواد هزینه تقسیم می‌شوند، در حالی که در برخی دیگر از کشورها، فعالیتها و طرحها نیز به صورت فصول و مواد هزینه پیش‌بینی می‌گردند. آنچه مسلم است آن است که در نظام حسابداری دولتی کشورهایی که از روش بودجه‌ریزی برنامه‌ای استفاده می‌نمایند، طبقه‌بندیهای بودجه مذکور عیناً باید در حسابهای دولتی منعکس گردند. بنابراین هزینه‌های هر وزارتخانه یا مؤسسه دولتی نیز باید، اولاً، به تفکیک برنامه‌ها و فعالیتها و طرحهای مورد اجرا در آن سازمان و ثانیاً در داخل طبقه‌بندیهای مذکور، به تفکیک فصول و مواد هزینه نشان داده شوند.

بودجه عملیاتی

بودجه عملیات یا بودجه بر حسب عملیات عبارت است از بودجه‌ای که بر اساس وظایف، عملیات و پروژه‌هایی که سازمانهای دولتی تصدی اجرای آنها را بعهدہ دارند تنظیم می‌شود. در تنظیم بودجه عملیاتی به جای توجه به کالاها و خدماتی که دولت خریداری می‌کند و یا به عبارتی به جای توجه به وسایل اجرای فعالیتها، خود فعالیت و مخارج کارهایی که باید انجام شود، مورد توجه قرار می‌گیرد. در بودجه عملیاتی - علاوه بر تفکیک اعتبارات به وظایف، برنامه‌ها، فعالیتها و طرحها - حجم عملیات و هزینه‌های اجرای عملیات دولت و دستگاههای دولتی طبق روشهای علمی مانند حسابداری قیمت تمام شده محاسبه و اندازه‌گیری می‌شوند. ارقام پیش‌بینی شده در بودجه عملیاتی

باید مستند به تجزیه و تحلیل تفصیلی برنامه‌ها و عملیات و نیز قیمت تمام شده آنها باشد. در بودجه عملیاتی مشخص است که قیمت تمام شده یک تخت بیمارستان چقدر باید باشد؛ یک بیمارستان ۱۰۰ تختخوابی چقدر هزینه باید داشته باشد؛ یک مدرسه ۵ کلاس چقدر باید زمان ببرد و چقدر هزینه در بر داشته باشد.

مقایسه بین بودجه برنامه‌ای و بودجه عملیاتی

غالباً بودجه برنامه‌ای و عملیاتی را مترادف یکدیگر می‌پندارند. اما، در حقیقت، این دو عنوان کاملاً مترادف نمی‌باشند. برای توضیح تفاوت موجود بین این دو باید طبقات سلسله مراتب سازمان دولت مورد توجه قرار گیرد. بودجه برنامه‌ای بیشتر به طبقات بالاتر سلسله مراتب سازمانها مربوط است؛ در حالی که بودجه عملیاتی حدود فعالیت و عملیات طبقات پایین سلسله مراتب نیز مورد بررسی و پیش‌بینی بودجه‌ای قرار می‌گیرد. هر برنامه دولتی شامل تعداد زیادی عملیات و اقدامات سازمانهای عمومی است. در بودجه برنامه‌ای نظر قانونگذار به برنامه‌ها و در بودجه عملیاتی به عملیات واحدهای سازمانی معطوف است. هر واحد سازمانی یک مؤسسه دولتی که در طبقات بالاتر سلسله مراتب سازمانی قرار دارد، ممکن است خدماتی انجام دهد که به چندین برنامه مربوط باشد؛ ولی، واحدهایی که در طبقات پایین تر قرار دارند غالباً فعالیت‌هایی انجام می‌دهند که منحصرأً به یک برنامه مربوط است. در تنظیم بودجه برنامه‌ای ممکن است بدون محاسبه دقیق مخارج هر واحد از فعالیت دولتی، هزینه‌ها را فقط بر اساس سیاست کلی مالی دولت پیش‌بینی کرد؛ در صورتی که شرط اساسی برای تهیه بودجه عملیاتی این است که حجم و مقدار فعالیت سازمانهای دولتی تعیین و هزینه هر واحد از فعالیتها محاسبه شود.

بطور کلی می‌توان گفت که بودجه برنامه‌ای فقط به منظور راهنمایی مدیران سازمانهای دولتی در اداره امور عمومی و اخذ تصمیم، مفید واقع می‌شود؛ در حالی که، بودجه عملیاتی علاوه بر راهنمایی، عملکرد کلیه واحدهای سازمانی و کارکنان مؤسسات و ادارات دولتی را نیز کنترل می‌کند.

بودجه بندی بر مبنای صفر

طبق معمول، در فرآیند تهیه بودجه هزینه‌های سال پیش که به مصرف رسیده به عنوان یک نقطه آغاز به حساب می‌آید. کار افرادی که بودجه جدید را می‌نویسند یا تهیه می‌کنند این است که چه اقلامی از بودجه را باید حذف کرد و چه فعالیت‌هایی (و بر همان اساس چه اقلامی) را باید اضافه نمود.

یک چنین کاری باعث می‌شود که مدیریت برای ادامه دادن یا ادامه ندادن نوع خاصی از کار تعصب ویژه‌ای به خرج دهد (به ویژه زمانی که به سبب تغییرات محیطی یا تغییری که در هدفهای سازمان رخ داده مسأله مفید بودن آن قلم فعالیت، دیگر مطرح نیست)

بودجه بندی بر مبنای صفر (ZBB) ^(۱)، سعی دارد که این تقیصه را برطرف کند. ZBB توجه مجدد ^(۲) هر فعالیت از مبنای صفر است و طبق این روش، هزینه‌های آینده به هزینه‌های گذشته بستگی ندارد. بنابراین برای هر فعالیت یا برنامه و برای هر ریالی که مصرف می‌شود باید توجیهی وجود داشته باشد که آیا لازم است یا نه؟ در بودجه بر مبنای صفر هزینه‌ها به جای این که بر مبنای سطح جاری محاسبه شوند، از صفر شروع می‌شوند. (Wolefel, 136) و برای اینکه فعالیتی باید ادامه داشته باشد و یا متوقف شود، توجیه لازم است.

با رعایت این شیوه سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی باید از محل صرفه‌جوییهای طرحها و فعالیت‌های بدون الویت و فاقد بازدهی اقتصادی دستگاه‌ها و جایگزین کردن آنها با پروژه‌ها و طرحهای با الویت بالا، به شیوه‌ای اقدام به تخصیص منابع کند که سرجمع هزینه‌های دولت از سالی به سال دیگر ثابت بماند. (کریسیان، ۱۳۷۹: ۳۲۰)

در ظاهر، بودجه‌بندی بر مبنای صفر باعث می‌شود که بتوان اولویتهای بودجه را به شیوه‌ای بهتر تعیین کرد و کارآیی سازمان را بالا برد؛ ولی واقعیت این است که چنین کاری باعث می‌شود تا مقدار بیشتری کارهای دفتری انجام شود و احتمالاً روحیه افراد و مدیرانی که باید برای ارقام هزینه‌های پیشنهادی دلایل موجهی ارائه نمایند تضعیف گردد (که در نتیجه موجودیت برخی از ارقام هزینه‌ها به زیر سؤال خواهد رفت). به همین دلیل است که در زمان کنونی نسبت به سالهای پیشین، از بودجه‌بندی بر مبنای صفر کمتر استفاده می‌شود.

نظام بودجه‌ریزی طرح و برنامه

نظام بودجه‌ریزی طرح و برنامه ^(۳) در سال ۱۹۶۰ توسط وزارت دفاع ایالات متحده آمریکای شمالی مورد استفاده قرار گرفت و بعداً با شرایط متفاوتی به دستگاههای دیگر دولتی راه یافت.

1 . Zero Base Budget

2 . Rejustification

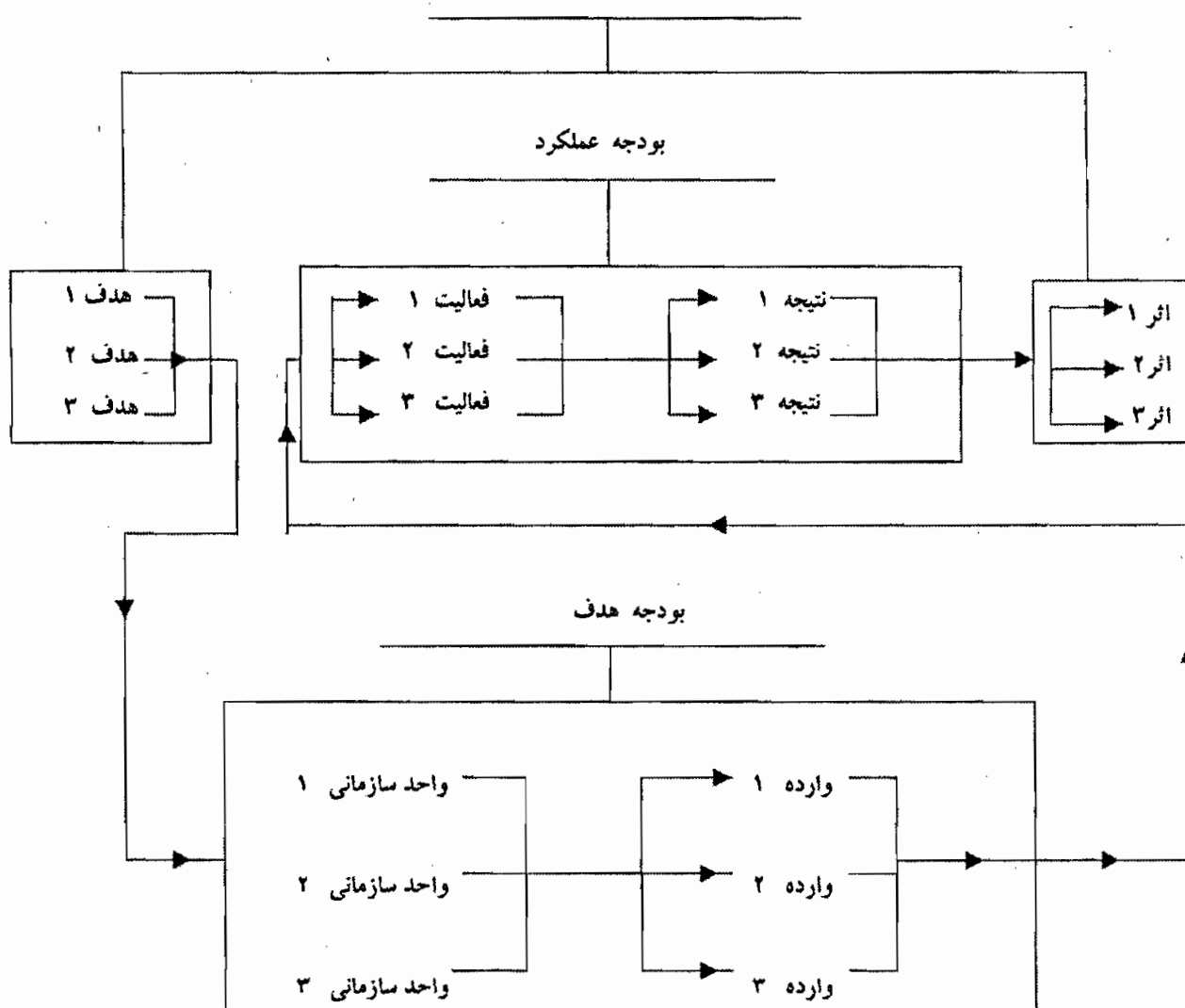
3 . Planning, Programming and Budgeting System

با استفاده از نظام PPBS می توان برنامه ریزی، طرح ریزی، بودجه نویسی، اطلاعات و کنترل مدیریت و ارزشیابی برنامه ای را به هم مرتبط ساخت و در عین حال نسبت به تجزیه و تحلیل سیستماتیک هریک از عناصر تأکید کرد. (مهندس، ۱۳۵۶: ۶۲)

در این نظام، بیش از آنکه بودجه ریزی داده ها (Inputs) مطرح باشد، بودجه ریزی ستاده ها (Outputs) مطرح است. به کمک روش بودجه بندی طرح و برنامه در یک قالب کلی طرحها، برنامه ها و پروژه ها مورد بررسی و ارزیابی قرار می گیرند و با نگرشی سیستمی به بودجه بندی امکان مقایسه پروژه ها و برنامه ها با هم و انتخاب اثربخش ترین آنها در نیل به اهداف کلی فراهم می شود.

(الوانی، ۱۳۷۰: ۳۴۱)

نظام بودجه طرح و برنامه

فرض کنید کشور به پزشکان بیشتری نیاز دارد و برنامه تأمین پزشک در دستور کار دولت قرار می‌گیرد. وزارت بهداشت و درمان باید معین کند سالانه به چند نفر و با کدام تخصص‌ها نیاز دارد. با بودجه معینی که از دولت دریافت می‌کند کدام اقدام (طرح) زیر به صرف کشور است: (۱) دانشجوی به خارج از کشور اعزام دارد و هزینه‌ی ارزی آنها را محاسبه و تأمین کند، (۲) با صرف هزینه، دانشکده‌ی جدیدی را تأسیس و استاد و کارمند استخدام کند، و خود به آموزش و تربیت پزشک مورد نیاز پردازد؟ (۳) با صرف هزینه‌هایی دانشکده‌های موجود را تقویت کند و به دانشجویان واجد شرایط کمک هزینه تحصیلی پردازد تا به دانشکده‌های موجود کشور وارد شوند؟ و یا این که (۴) پزشک خارجی آماده، استخدام و به کشور وارد کند؟ هدف آن است که با حداقل هزینه‌های واقعی کمبود پزشک در کشور بر طرف گردد؛ ضمن این که حداکثر منافع اقتصادی ناشی از ترتیب و ارائه خدمات آنها نیز نصیب کشور گردد. پس با در نظر گرفتن هزینه‌ها از بین چند طرح و شقوق گوناگون ارزان‌ترین، سریع‌ترین و کارآترین انتخاب می‌شود. (کرباسیان، ۱۳۷۸: ۲۲۹)

واژه‌ها و مفاهیم مهم

بودجه متداول	پیش‌بینی درآمدها
بودجه‌ریزی افزایشی	برآورد هزینه‌ها
بودجه برنامه‌ای	روش سال ماقبل آخر
بودجه عملیاتی	روش حد متوسط‌ها
بودجه‌بندی بر مبنای صفر	روش پیش‌بینی مستقیم
نظام بودجه‌ریزی طرح و برنامه	روش سنجیده منظم

فصل دهم

بودجه، اقتصاد و مدیریت

دولت در اقتصاد وظایف عمده‌ای دارد و برای انجام این وظایف از بودجه به عنوان ابزار برنامه‌ریزی و مالی استفاده می‌کند. چون ایجاد تعادل و رسیدن به اهداف مختلف اقتصادی در سطح کلان مانند هدف رسیدن به اشتغال کامل، ثبات قیمتها، توزیع عادلانه درآمد و... در هر برنامه اقتصادی در الویت قرار دارند، بنابراین دولت می‌تواند به عنوان یکی از بخشهای اساسی اقتصاد با استفاده از بودجه، اقتصاد کشور را در رسیدن به اهداف خود در سطح کلان هدایت کند.

استراتژی بودجه

دولت هر سال از طریق بودجه قسمت مهمی از درآمد ملی را از راه مالیات، گمرک، سود بازرگانی، عوارض، وام و قرضه برداشت می‌کند و درآمدهای بدست آورده را از طریق هزینه‌های جاری و عمرانی دوباره به چرخه درآمد ملی برگشت می‌دهد. این برداشتها و کیفیت هزینه‌های دولت سابقاً به لحاظ ناچیز بودن، تأثیری در فعالیت کل جامعه نداشت؛ ولی در عصر ما که حجم این برداشتها حتی در رژیمهای سرمایه داری قسمت مهمی از درآمد ملی را تشکیل می‌دهد نقش اساسی در اقتصاد جامعه و در سرنوشت فعالیتهای آن دارند. لذا اگر برداشتهای دولت عاقلانه نباشد و آنها را بر اساس برنامه صحیح اقتصادی خرج نکند تردیدی نیست که بنیاد اقتصادی جامعه تضعیف و امکانات مالی دولت در آینده نقصان خواهد یافت.

سیاست مالی نشان دهنده استفاده از قدرت درآمدها و هزینه‌ها برای تحریک یا محدود کردن اقتصاد به وسیله سیاست کسری یا مازاد بودجه است. سیاست مالی یا بودجه‌ای دولت باید متناسب با شرایط اقتصادی مختلف باشد.

در شرایط رکود اقتصادی تقاضای موثر در حد پایینی قرار دارد، فروش افت کرده و کالاها در انبار می‌مانند و صاحبان سرمایه کمتر انگیزه برای سرمایه‌گذاری دارند و از اینرو منابع تولید بیکار

مانده و سطح اشتغال نیروی انسانی کاهش می‌یابد. در این دوره دولت باید با اتخاذ سیاستهای مناسب نقش مؤثری در اقتصاد ایفا کند. افزایش هزینه‌های عمومی باعث افزایش درآمد، تقاضای مؤثر در جامعه، افزایش قیمت‌ها و ایجاد انگیزه به منظور تشویق سرمایه‌گذاری خواهد شد. در نتیجه تقویت سرمایه‌گذاری، اشتغال و درآمد ملی نیز افزایش می‌یابد و اقتصاد از وضعیت رکود رها می‌شود. اگر همراه با افزایش هزینه‌های عمومی، مالیات‌ها نیز کاهش یابند، درآمد قابل تصرف افراد افزایش می‌یابد و این عمل افزایش تقاضای مؤثر را تشدید می‌کند. کاهش نرخ بهره وام‌های بانکی و افزایش تسهیلات اعتباری نیز عامل مؤثر در افزایش سرمایه‌گذاری به حساب می‌آید.

در شرایط تورم سیاست دولت باید به نحوی تقاضای مؤثر را کاهش دهد. در این دوره، دولت از طریق کاهش مخارج عمومی و افزایش مالیات‌ها، می‌تواند قدرت خرید جامعه را کاهش دهد و تخفیفی در فشار تورم ایجاد کند. (جعفری صیمی، ۱۳۷۱: ۷)

ابزارهای بودجه‌ای

بودجه کل کشور، که سالانه توسط قوه مجریه تهیه می‌شود و توسط قوه مقننه به تصویب می‌رسد، حاوی نیروهای تصحیحی، تعدیلی و تشویقی فراوانی است. (کرباسیان، ۱۳۷۹: ۶۶-۵۹)

منظور از قدرت تصحیحی این است که دولت، قسمتی از منابع خود را سالانه جهت ایجاد تغییرات در عادات مردم و مقدار و نوع مصارف آنها از کالا و خدمات تخصیص دهد. هم‌اکنون دولت، از طریق تعیین الگوی مصرف، و کاربرد انگیزه‌های پولی و مالی ایجاد تغییرات جزئی و کلی در بهره‌برداری از منابع کشور را مورد توجه خود قرار داده است. مثلاً در بخش مسکن، براساس مصوبات شورای عالی بررسی و تعیین الگوی مصرف، دولت در سال ۱۳۷۴ به بهره تسهیلات بانکی کسانی که الگوی مسکن مصوب را رعایت می‌کردند، یارانه (سوبسید) پرداخت می‌کرد. میانگین سطح زیربنای مفید واحدهای مسکونی برای شهرهای تهران، تبریز، مشهد، اصفهان و شیراز، ۷۵ متر مربع و در سایر شهرها ۱۰۰ متر مربع و در مناطق روستائی ۸۰ متر مربع شدند. این ابعاد به عنوان تصحیح متراژ فضای مسکونی، از آنچه بود به آنچه مطلوب دولت بود، تعیین و به تصویب رسیدند. دولت مقدار یارانه پرداختی به بهره‌وام انبوه‌سازان را تا ۷ درصد و یارانه پرداختی به بهره‌وام سازندگان انفرادی را تا ۵ درصد قرار داد. بدین ترتیب دولت، انبوه‌سازان واحدهای مسکونی کوچک را مورد تشویق مالی خود قرار داد و باعث افزایش تولید از یک طرف و تغییر در الگوی مصرف مردم از طرف دیگر شد.

به لحاظ کمیابی روزافزون عرضه آب در مقایسه با نیازهای کشور و جلوگیری از مصارف غیر ضروری در این بخش، دولت از طریق بودجه به تصحیح الگوی مصرف آب نیز اقدام کرده است. براساس مصوبات شورای عالی بررسی و تعیین الگوی مصرف، به منظور کاهش دادن مصرف آب در شهرهای کشور، دولت مشترکینی را که مصرف آب آنها از ۵ متر مکعب در ماه کمتر است از پرداخت آب بهاء معاف کرده است. همین طور، به مشترکینی که کمتر از ۲۲ متر مکعب آب در ماه مصرف می‌کنند یارانه آب بهاء پرداخت می‌کند، ولی برای مشترکینی که مصرف بیشتر دارند، برحسب مقدار مصرف، نرخ‌های تصاعدی تعیین کرده است.

قدرت تعدیلی بودجه به آن بخش از سیاست‌ها و تخصیص منابع بودجه‌ای اشاره می‌کند که با کاربرد آنها دولت قادر است قدرت خرید مردم را جابه‌جا نموده و نابرابری‌های موجود در (۱) توزیع درآمد و یا (۲) برخورداری مردم از امکانات رفاهی را در سطح کشور کاهش دهد. کاهش نابرابری‌ها ممکن است از سه طریق عمده ذیل حادث گردد ولی به آنها محدود نمی‌شود.

۱- اخذ مالیات تصاعدی

۲- پرداخت یارانه به طبقات آسیب‌پذیر

۳- توجه به نقاط محروم

قدرت تشویقی بودجه دولت به آن بخش از سیاست‌ها و تخصیص منابع بودجه‌ای اشاره می‌کند که قادر هستند بر حجم پس‌اندازها، سرمایه‌گذاری‌های تولیدی و سطح فعالیت‌های مردمی بیافزایند و در نتیجه باعث ارتقاء سطح اشتغال، تولید و درآمد واقعی و رفاه مردم گردند.

با افزایش نرخ سود علی‌الحساب بانکی قابل پرداخت به سپرده‌های مردم در حدی تشویقی، دولت می‌تواند بطور قابل توجهی بر حجم پس‌انداز ملی و منابع ملی بانک‌ها بیافزاید.

سرمایه‌گذاری‌های مولد را ممکن است دولت، از طریق کاهش نرخ مالیات بر سود شرکت‌ها و کاهش نرخ مالیات بر درآمد حاصل از سهام شرکت‌ها، مورد تشویق قرار دهد. در جهان غرب، وجود ارتباط مستقیم بین کاهش نرخ مالیات‌ها، افزایش سرمایه‌گذاری‌های جدید و در نتیجه افزایش دریافت‌های مالیاتی دولت در مراحل بعدی، از جمله مواردیست که در سال‌های اخیر مورد توجه "اقتصاددانان طرف عرضه" (Supply Side) قرار گرفته است. این ارتباطات تابعی، اقتصاددانان را بر آن داشته است. تا کاهش نرخ مالیات‌ها را به دولت‌های خود توصیه کنند.

کسری بودجه و مدیریت قرضه عمومی

کسری بودجه و انواع آن

زمانی که مخارج دولت از درآمدهای آن بیشتر باشد، گفته می‌شود که بودجه دولت با کسری مواجه شده است. بنابراین کسری بودجه دولت و اندازه گیری آن، از مقایسه ارقام مربوط به درآمدها و مخارج به سادگی قابل محاسبه است. در اقتصاد بخش عمومی، کسری در بودجه دولت ممکن است به دلایل مختلفی ایجاد شود. گاهی دولت برای انجام وظایف اقتصادی خود به صورت فعال در اقتصاد عمل می‌کند و برای رهایی اقتصاد از رکود، با افزایش مخارج سرمایه گذاری خود متوسل به سیاست کسری بودجه می‌شود تا اقتصاد را به وضعیت تعادل سوق دهد. گاهی ممکن است، بدون اینکه دولت نقش فعالی در اقتصاد داشته باشد، یا اقدام به اتخاذ یک سیاست مالی فعال کند، در بودجه دولت کسری به وجود آید. این نوع کسری که بیانگر نقش ضعیف و غیرفعال دولت در اقتصاد است با کسری ناشی از اتخاذ سیاست مالی فعال از طرف دولت به طور کلی متفاوت است و آثار اقتصادی متفاوتی نیز دارد. بنابراین وجود کسری بودجه به هیچ وجه نمی‌تواند همیشه بیانگر اتخاذ یک سیاست مالی فعال از طرف دولت باشد. (جعفری صیمی، ۱۳۷۱: ۳۲) کسر بودجه از نظر ماهیت به وجوه مختلف ظاهر می‌شود: کسر بودجه اداری، کسر بودجه ناشی از اوضاع و احوال اقتصادی و کسر بودجه مربوط به ساختمان اقتصادی. (زندی حقیقی، ۱۶۰-۱۵۸)

۱- کسر بودجه اداری

کسر بودجه اداری کسری بودجه‌ای است که در نتیجه فقدان سازمان صحیح اداری بوجود می‌آید؛ در اینطور موارد در واقع به علت سازمان ناقص و در نتیجه عدم هماهنگی در کار، مخارج اداری اغلب حیف و میل شده و بازده کار کارمندان دولت به شدت پایین می‌آید؛ بخصوص اگر در اینطور مواقع بدون توجه به اصول مدیریت و سازمان، از نظر بهره‌برداری از کادر موجود، دولت مجبور شود، از نظر اجرای وظایف عمومی، متوسل به استخدام جدید کارمند گردد. به تدریج مخارج اداری نامتناسب با سایر مخارج افزایش می‌یابد و در نتیجه در بودجه عادی دولت کسر بودجه به صورت افزایش مخارج اداری ظاهر می‌گردد. کسر بودجه اداری ممکن است ناشی از عوامل زیر باشد:

- سازمان غلط وصول درآمدها

- عدم صلاحیت کادر اداری سازمانهای وصول کننده مالیاتها

- انتخاب غلط سیستم مالیاتی

این نوع کسری بودجه‌ها را، چه از نظر افزایش نامتناسب مخارج اداری و چه از نظر کاهش درآمدهای بودجه، می‌توان کسر بودجه غیر معقول دانست؛ در رد کسر بودجه غیر معقول هیچ گونه تردیدی نیست و دولت باید در طرد آن با تمام قوا بکوشد.

۲- کسر بودجه ناشی از اوضاع و احوال اقتصادی

کسر بودجه ناشی از اوضاع و احوال اقتصادی در تعقیب تغییر وضع اقتصادی از مرحله‌ای به مرحله دیگر بروز می‌کند. این نوع کسر بودجه گاه به علت فقدان هماهنگی و تقارن بین درآمدها و مخارج عمومی در بودجه ظاهر می‌شود؛ از این نظر که درآمدها در مراحل مختلف تغییر وضع اقتصادی با مخارج هماهنگی خود را از دست می‌دهند و در نتیجه کسر بودجه بروز می‌کند. عدم هماهنگی بین دخل و خرج عمومی در بودجه، بیشتر به علت حساسیت اقلام درآمد و عدم حساسیت اقلام مخارج در برابر تغییر وضع اقتصادی است. مخارج عمومی بر حسب قوانین و مقررات از طرف دولت تعهد می‌شوند و وظایف دولت تعطیل بردار نیست و نه تنها نمی‌توان مخارج را محدود کرد، بلکه در بعضی مواقع از نظر سیاست اشتغال عناصر تولید و مبارزه با رکود اقتصادی، دولت مجبور است مخارج خود را افزایش دهد؛ در صورتی که اقلام درآمد در بودجه با حساسیت شدیدی در برابر تغییر وضع اقتصادی ظاهر می‌شوند، از این نظر که، هرچند در مراحل ترقی وضع اقتصادی تغییر می‌کنند، ولی به عکس، در مراحل تنزل وضع اقتصادی به شدت کاهش می‌یابند. از این رو در مراحل مختلف دوران اقتصادی گاه دولت در مراحل ترقی وضع اقتصادی با اضافه درآمد مواجه است و زمانی در مراحل تنزل وضع اقتصادی دچار کسری می‌گردد.

کاهش درآمدهای دولت، از نظر اوضاع و احوال اقتصادی، گاه ممکن است بر اثر نوسانات خیلی کوتاه اقتصادی (نوسانات فصلی) به صورت کاهش محصول ملی در نتیجه خشکسالی و نظایر آن و گاه بر اثر حرکات اتفاقی مثل سیل، زلزله و... باشد. چنین کسر بودجه‌هایی در مالیه جدید اجتناب‌ناپذیر تلقی می‌شود و باید تا حدودی آن را قابل قبول دانست و به عنوان کسر بودجه معقول از طریق سیاست مالی و سیاست پولی آن را تا حدود امکان تأمین مالی کرد.

۳- کسر بودجه مربوط به ساختمان اقتصادی

این نوع کسر بودجه در تعقیب عدم هماهنگی بین دخل و خرج عمومی در بلندمدت بروز می‌کند.

عدم هماهنگی گاه در نتیجه افزایش مخارج عمرانی به منظور تقویت زیربنای اقتصادی و اجتماعی در بلندمدت به وقوع می‌پیوندد، به طوری که در تعقیب آن ساختمانهای اقتصادی و اجتماعی جامعه تحول می‌یابند و اقتصاد کشور از مراحل ابتدایی توسعه اقتصادی به مراحل بالاتر توسعه می‌یابد، بدین معنی که اقتصاد کشور از درجه توسعه نیافتگی به درجه توسعه یافتگی متمایل می‌شود.

عدم تکافوی درآمدهای دولت از نظر تأمین مالی مخارج عمرانی اغلب به علت ضعف توانایی مالی جامعه است، بطوری که ضعف قدرت مالی جامعه به صورت کسر درآمد در اینطور مواقع به صورت کسر بودجه عمرانی بروز می‌کند. در مالیه جدید کسر بودجه عمرانی کسر بودجه معقول تلقی می‌شود و کارشناسان مالی تا حدودی با آن موافقت دارند و حتی بعضی از این حد نیز جلوتر می‌روند و ادعا دارند که اصولاً کسر بودجه عمرانی را نمی‌توان کسر بودجه دانست، زیرا مخارج عمرانی مخارج تولیدی است و به موازات آن ظرفیت اقتصادی جامعه توسعه می‌یابد و توسعه ظرفیت اقتصادی به نوبه خود ظرفیت مالی جامعه را افزایش می‌دهد، بطوری که دولت از طریق تحصیل درآمدهای اضافی می‌تواند به تدریج دخل و خرج خود را متوازن سازد.

راههای تأمین مالی کسر بودجه

چگونه می‌توان کسر بودجه را تأمین مالی کرد. مبلغ کسری از طرق مختلفی چون افزایش درآمدها، کاهش هزینه‌ها و دریافت وام قابل تأمین است. جبران کسر بودجه از طریق وام را می‌توان به قرار زیر طبقه‌بندی کرد: (علوی طبری، ۱۳۷۴: ۵۴-۵۱)

الف) دریافت وام از منابع داخلی شامل:

۱ - الف) برداشت از سیستم بانکی: دولت می‌تواند برای جبران کسر بودجه از بانک مرکزی وام دریافت کند. استفاده از این روش به منظور تأمین کسری بودجه دولت آثار تورمی به دنبال خواهد داشت. دلیل اصلی این تورم را باید در افزایش پول در گردش جستجو کرد. چرا که اگر در چنین شرایطی، ارزش کالا اعم از تولیدات داخلی و یا واردات متناسب با برداشت انجام شده از سیستم بانکی و خرج آن نباشد به یقین قیمت‌ها را افزایش خواهد یافت.

۲ - الف) انتشار اوراق قرضه: انتشار اوراق قرضه یکی از طرق تأمین کسر بودجه است. اوراق قرضه به عنوان اسناد بهادار تلقی شده و می‌تواند توسط مردم و دارندگان آن خرید و فروش شود. اوراق قرضه دارای نرخ بهره مشخصی است که دولت متعهد به پرداخت اصل و بهره مربوطه در زمان

سررسید آن می‌گردد.

دولت می‌تواند با انتشار اوراق قرضه دولتی، پس‌اندازهای کوچک و کم‌حجم مردم را جمع‌آوری کرده و به سوی سرمایه‌گذاریهای اقتصادی هدایت کند. دولتها با انتشار و فروش اوراق قرضه دولتی ضمن اجرای برنامه‌های تولیدی و عمرانی خود، چون پول جدیدی را به جامعه تزریق نمی‌کنند، موجب ایجاد تورم نخواهند شد.

ب) دریافت وام از منابع خارجی

یکی از راههای تأمین کسر بودجه از طریق دریافت وام از منابع خارجی است. مهم‌ترین روشهای دریافت وام از این منابع عبارتند از:

۱- ب) دریافت وام از دولتهای خارجی

۲- ب) دریافت وام از بخشهای خصوصی کشورهای خارجی

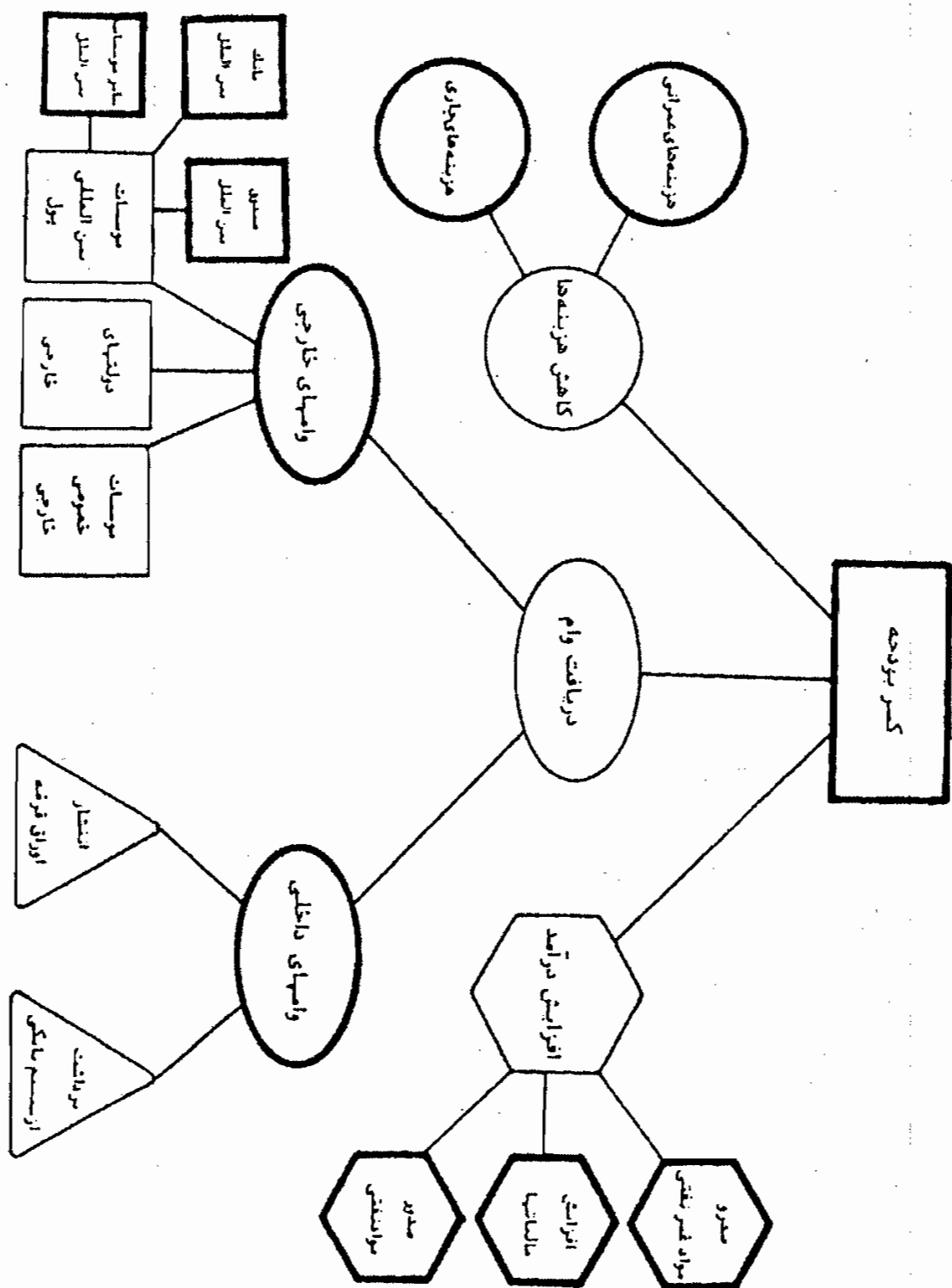
۳- ب) دریافت وام از مؤسسات بین‌المللی (مانند صندوق بین‌المللی پول)

نظر به اینکه بازپرداخت وامهای دریافت شده در سالهای بعد در حقیقت توسط نسلهای بعد (از طریق دریافت مالیات و...) صورت می‌گیرد، بنابراین منافع تأمین شده به این شکل باید در جهت انجام عملیات عمرانی و زیربنایی مصرف شود. در غیر این صورت، هزینه اداره امور جاری دولت به نسلهای آینده منتقل شده و به آنها تحمیل می‌گردد.

علاوه بر دریافت وام، دولت می‌تواند از طریق افزایش درآمدها و یا کاهش هزینه‌ها نیز به منظور پیشگیری و یا جبران کسر بودجه اقدام کند. کاهش هزینه‌ها بطور اصولی می‌تواند در زمینه هزینه جاری، با رعایت صرفه‌جویی و هزینه‌های عمرانی با حذف طرحهای عمرانی دارای اولویت کمتر صورت پذیرد. (علوی طبری، ۱۳۷۴)

آثار اقتصادی کسر بودجه

وقتی درآمدهای دولت نتواند مخارج آن را تأمین کند، بودجه دولت با کسری مواجه می‌شود. در پاسخ به این سؤال که آیا کسری بودجه دولت آثار نامساعد اقتصادی دارد؟ باید گفت نمی‌توان جواب کلی و دقیقی ارائه داد؛ زیرا آثار اقتصادی کسری بودجه دولت، بستگی به علت چگونگی بوجود آمدن و تأمین مالی آن خواهد داشت. چنانچه کسری بودجه دولت به علت افزایش مخارج جاری، (مخارج مصرفی) باشد، با توجه به اینکه این نوع مخارج فقط باعث افزایش تقاضای کل می‌شود،

نمودار منابع تأمین کسر بودجه
 مأخذ: اصول بودجه دولتی، تألیف حسین علوی طبری

ممکن است ایجاد تورم کند. از طرف دیگر اگر مخارج جاری دولت، مخارج مولد درآمد نباشد و دولت را مجبور به استقراض کند، بهره و کارمزد پرداختی تأمین مالی این مخارج، باعث فشار اضافی بر جامعه خواهد شد؛ ولی اگر کسری بودجه دولت به علت اجرای سیاست مالی فعال، به منظور رهایی از رکود باشد، دولت با افزایش مخارج سرمایه گذاری خود و ایجاد کسری در بودجه، به یک سیاست مالی انبساطی اقدام کند و آثار اقتصادی آن در دراز مدت، هدایت اقتصاد به سمت اشتغال کامل خواهد بود. این نوع کسری بودجه امروز در کشورهای در حال توسعه، به عنوان یک ابزار سیاستی تلقی می شود. کینز و طرفدارانش از چنین سیاست کسری بودجه در اقتصاد دفاع کرده اند.

اگر کسری بودجه دولت از طریق از طریق استقراض از بانک مرکزی، به صورت انتشار پول صورت گیرد، در نتیجه افزایش بدهی ملی، افزایش تقاضای کل بسیار شدید می شود و به علت افزایش نقدینگی، آثار نامساعد اقتصاد از قبیل تورم همراه خواهد داشت. (جعفری صیمی ۱۳۷۱: ۴۴)

قرض یکی از منابع تأمین مخارج دولت است که ممکن است از منابع داخلی و یا از منابع خارجی تأمین شود. چنانچه قرض از منابع خارجی تأمین شود مسلماً پیامدهای اقتصادی، سیاسی و اجتماعی خاص خود را دارد که می تواند موضوع بررسی جداگانه‌یی باشد. قرض از منابع داخلی ممکن است از مردم و یا از نظام بانکی باشد. (پورمقیم، ۱۳۷۱: ۲۶۷)

بودجه و سیاستگذاری

تعیین سیاستها و خط‌مشی‌های عمده به وسیله مقامهای عالی تصمیم‌گیرنده صورت می‌پذیرد که کلیه اقدامات و فعالیتهای دولت بر اساس آن سیاستها و خط‌مشی‌ها به مورد اجرا درمی‌آید. سیاست یا خط‌مشی را می‌توان تجسم اراده دولت دانست.

بودجه بیانگر سیاست دولت است و بودجه‌ریزی یکی از ابزارهای نظام سیاسی است و تحت مجموعه ابزار نظام سیاسی قرار دارد. فرآیند سیاسی روشی است که مطلوبیت گروهها و افراد اجتماعی و برنامه‌های گوناگون مورد نظر آنها را که ممکن است به شدت با هم متفاوت باشد فراهم می‌کند و بروز عملی این مطلوبیتهای گوناگون آنها در بودجه است.^(۱)

۱. لایحه بودجه نشان دهنده میزان پایبندی رئیس جمهور به برنامه‌های ارائه شده در زمان مبارزات انتخاباتی است. مثلاً استقرار جامعه مدنی منوط به استقرار نهادهایی است که از طریق شوراها و احزاب امکان مشارکت بیشتر مردم را در قدرت فراهم کند. در

بودجه مهمترین ابزار مدیریت استراتژیک است که دولت می تواند از آن برای تحقق برنامه های خود و افزایش کارآیی و بهره وری و مهار بحرانها استفاده کند. بودجه در حقیقت برنامه یک ساله دولت است که در قالب خط مشی های کلان و اهداف میان مدت تنظیم می شود و بهترین وسیله برای نظارت و ارزیابی مدیریت دولت در سطوح مختلف و از جمله ابزار مهم نظارتی مجلس بشمار می رود.

با توجه به اینکه وضع و تصویب قوانین (سیاستگذاری) وظیفه قوه مقننه است و اجرای قانون (اداره) به قوه مجریه محول شده است، اکنون باید دید بودجه به عنوان یک قانون یا یا مهم ترین ابزار سیاست دولت، توسط قوه مقننه وضع می شود یا قوه مجریه. به تعبیری دیگر آیا سیاست و اداره جدا از همدیگر هستند یا با هم پیوستگی دارند. در پاسخ باید گفت کارهای اداری و سیاسی در بیشتر موارد به هم آمیخته اند که جدا ساختن آنها را از یکدیگر دشوار است. همچنین مقامهای اداری و مقامهای سیاسی در بالای دستگاههای اداری کشور یکی اند. چنان که وزیر در عین حال که مقام اداری است، مقام سیاسی نیز هست.

نمودار زیر نشان می دهد چگونه درخواست های بودجه سلسله مراتب متعددی را از واحدهای اجرایی تا عالیترین سطح قوه مجریه طی کرده و به صوت لایحه تقدیم مجلس می شود و مجدداً پس از تصویب لایحه بودجه و تبدیل آن به قانون بودجه با طی سلسله مراتب، جهت اجرا به واحدهایی ابلاغ می شود. باید گفت، سند بودجه گزارشی از تصمیماتی است که از طریق تعامل شهروندان، قانونگذاران، بوروکراتها و مجریان بخش دولتی اتخاذ می شود. درست است که در نهایت این قانون توسط قوه مقننه وضع می شود ولی مقدمات وضع این قانون توسط دستگاه حکومتی تهیه می شود. به عبارت دیگر تدارک تصمیمات قوه مقننه عمدتاً از طریق قوه اجرایی صورت می گیرد و همانطور که در نمودار مراحل بودجه ملاحظه می شود، درخواست های بودجه از واحدهای اجرایی آغاز می شود

صورتی که دولت مجوز اعتبار لازم برای استقرار این نهادها را از مجلس اخذ کند، این امر در ذیل فصل مربوطه در بودجه منعکس خواهد شد و همین نکته نشان خواهد داد که دولت در این مرحله از اقدام اجرایی خود مصمم و موفق و به طور جدی پایبند برنامه های خود است و در مراحل بعدی یعنی اجرای بودجه نیز مصمم بودن دولت با مصرف منابع و اعتبارات مصداق پیدا می کند.

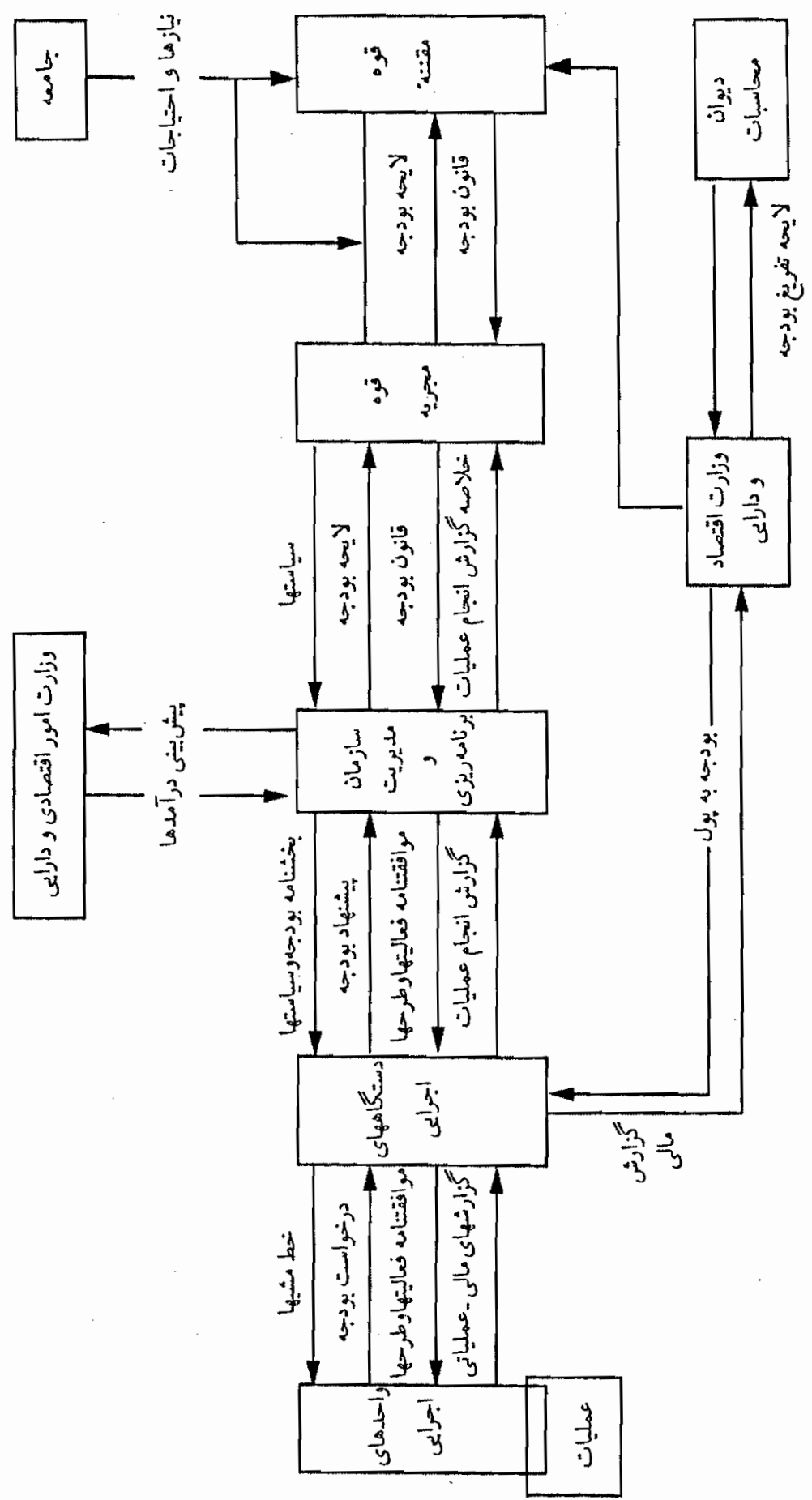
و بدین ترتیب حتی کارکنان واحدهای اجرایی که درخواستهای بودجه را تنظیم می‌کنند نقش بسزایی در شکل‌گیری قانون بودجه دارند و چه بسا درخواستهایی که در این رده تنظیم می‌شود با اندک تغییری به قوه مقننه رسیده و در پارلمان نیز با تغییرات و تعدیلات جزئی به تصویب برسد.

بودجه و برنامه‌ریزی اقتصادی

بودجه‌بندی و اختصاص دادن منابع و امکانات مالی مورد نیاز ضامن اجرای کلیه برنامه‌ریزیهای اقتصادی است. بدین ترتیب لازم می‌باشد در هر برنامه‌ریزی اعم از کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت نسبت به تخصیص اعتبارات لازم در زمانهای تعیین شده توجه شود. بودجه‌بندی با اهداف و انواع مختلف ممکن است تدوین شود مانند بودجه متداول، بودجه برنامه‌ای و بودجه عملیاتی که هر یک هدفهای خاصی را دنبال می‌کند و از لحاظ فنی مراحل مختلفی را طی می‌نماید. در بودجه متداول، منابع درآمد و انواع هزینه‌ها و مصارف برای یک مالی تعیین می‌شود بدون اینکه ارتباط و وابستگی آنها با طرح‌ها و برنامه‌های بلندمدت اقتصادی مشخص شده باشد. بودجه برنامه‌ای، هدفها و سیاستهای اقتصادی دولت را مورد توجه قرار می‌دهد و در قالب آنها برنامه‌ریزی و درآمدها و هزینه‌های مورد نیاز را بررسی می‌کند. این نوع بودجه‌بندی برای نیل به توسعه اقتصادی کشور و سرمایه‌گذارهای زیربنایی وسیله بسیار مؤثری می‌باشد.

به منظور روشن شدن ارتباط برنامه‌ریزی اقتصادی با بودجه‌بندی و نظام مالی می‌توان نمودار زیر را ترسیم نمود. در این نمودار هدفهای کلی اقتصادی برنامه‌ریزی شده و بر حسب نوع کار و دستگاه اجرایی به صورت برنامه یا فعالیت و یا طرح (پروژه) طراحی می‌گردد. پس از اینکه کلیات مورد تصویب قرار گرفت، برنامه اجرایی کار تهیه و اعتبارات مورد نیاز و منابع مالی مشخص می‌شود و دستگاه اجرایی طبق برنامه تنظیم شده عملیات اجرایی را شروع می‌کند و نظام مالی اطلاعات و عملکرد مالی را تنظیم و استخراج می‌نماید تا مورد بررسی و نظارت واقع شود. به منظور تجدیدنظر و اصلاح انحرافات احتمالی، اطلاعات بدست آمده به اهداف کلی اقتصادی یا هر یک از مراجع اولیه بازگشت می‌کند تا ادامه کار از هر جهت به نحو مطلوب ادامه یابد.

فراگرد تنظیم تاکنترل بودجه

ارتباط بودجه و سیاستگذاری

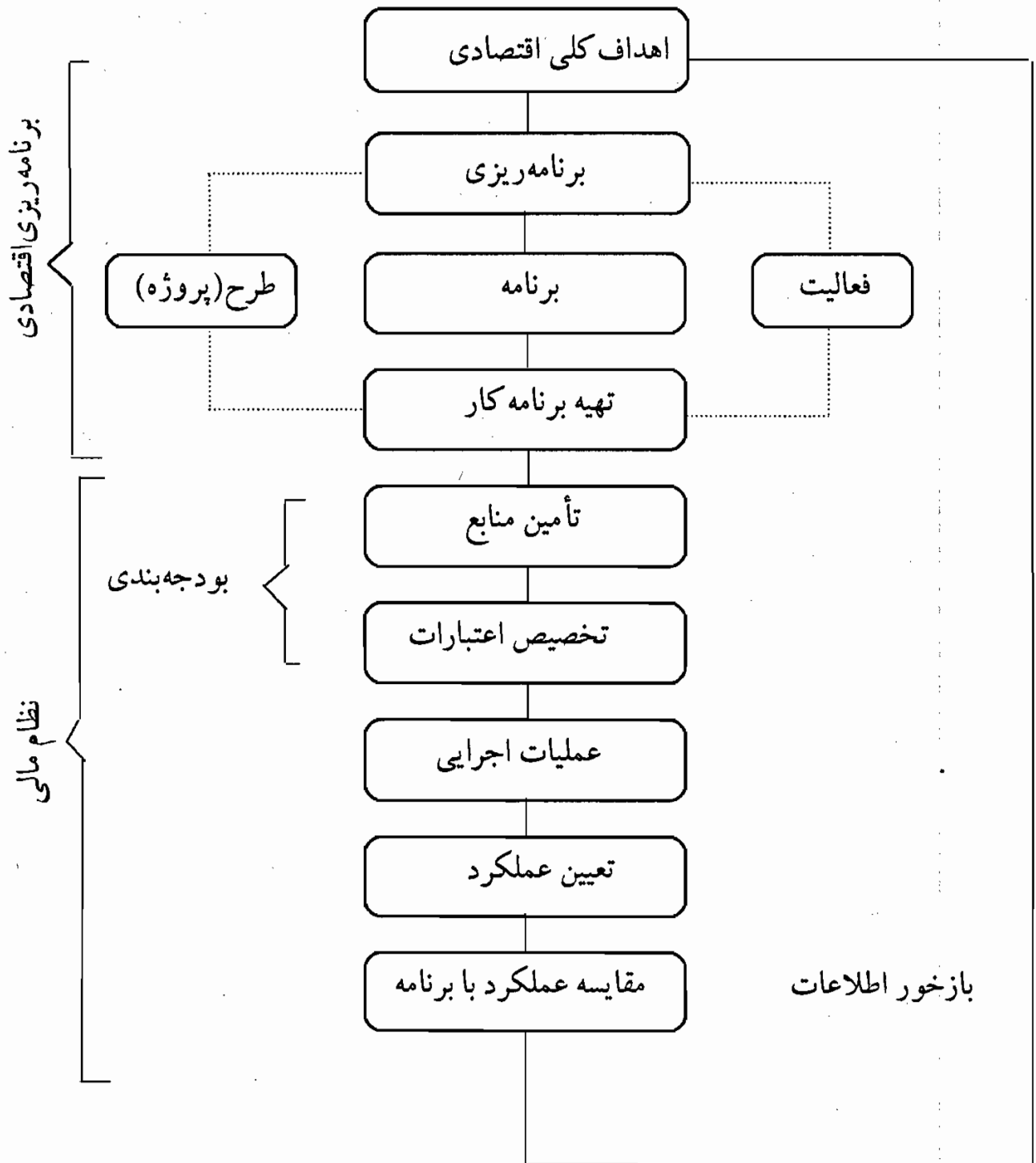
بودجه و مدیریت

بودجه و تعریف مدیریت

عمده‌ترین تعریفی که برای مدیریت به عمل آمده چنین است:

«مدیریت عبارت است از استفاده مؤثر و کارآمد از منابع مادی، مالی و انسانی برای نیل به اهداف از پیش تعیین شده»

استفاده مؤثر و کارآمد از منابع مادی، موضوع بحث مدیریت صنعتی می‌باشد؛ بکارگیری صحیح منابع انسانی، در حیطه مطالعه مدیریت منابع انسانی قرار دارد؛ و بالاخره استفاده صحیح و مطلوب از منابع مالی، حوزه بحث مدیریت مالی را تشکیل می‌دهد. هدف بودجه را می‌توان استفاده صحیح از منابع مالی سازمان و هدف بودجه‌دولتی را، استفاده مؤثر و کارآمد از منابع و امکانات مالی جامعه برای نیل به اهداف عمومی دانست. بدین ترتیب بودجه دولتی بخشی از مدیریت دولتی می‌باشد. استفاده مؤثر در گرو تخصیص بهینه بودجه می‌باشد (اثربخشی) و استفاده کارآمد وقتی تحقق می‌یابد که مصرف اعتبارات با رعایت صرفه‌جوئی صورت پذیرد (کارایی).

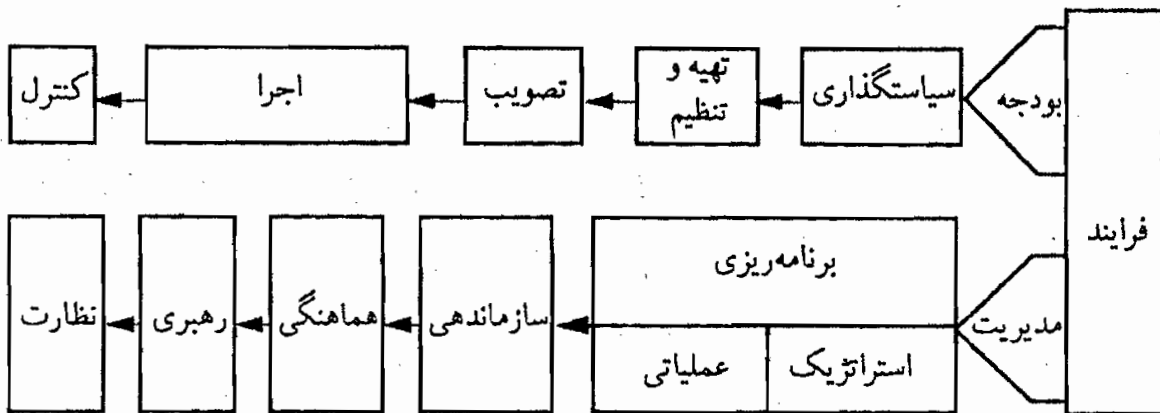

نمودار ارتباط برنامه ریزی و بودجه بندی و نظام مالی

مأخذ: حسابداری دولتی، تألیف، عبدالمحمد سمیعی

بودجه و فرآیند مدیریت

فرآیند مدیریت یا وظایف مدیر عبارتند از: برنامه‌ریزی، سازماندهی، هماهنگی، هدایت و کنترل. هر کدام از این وظایف یا عناصر را می‌توان با عناصر یا مراحل از فرآیند بودجه مرتبط دانست. فرآیند بودجه عبارتند از: سیاستگذاری، تهیه و تنظیم، تصویب، اجرا و نظارت. به طور کلی، اهداف کاربردی فرآیند مزبور انجام وظایف مدیریت است. به عبارتی دیگر، فرآیند بودجه ابزار دست مدیر است تا بدان وسیله سازمان را به هدفهای مورد نظر سوق دهد. ارتباط و هماهنگی فرآیند مدیریت و بودجه در نمودار زیر نشان داده شده است:

بنابراین می‌توان گفت که سیاستگذاری، بودجه‌بندی و تصویب بودجه ابزاری برای برنامه‌ریزی است و اجرای بودجه یعنی صرف اعتبارات مصوب، ابزار سازماندهی، هماهنگی و رهبری می‌باشد و سرانجام کنترل بودجه‌ای، ابزار نظارت مدیریت است. (مدنی، ۱۳۷۳: ۶۰)

بودجه و برنامه‌ریزی

برنامه‌ریزی اولین وظیفه مدیریت است که در آن مقاصد، اهداف، خط‌مشی‌ها و استانداردها برقرار می‌گردد و دوره فعالیت نیز مشخص می‌شود.

بودجه و انواع برنامه‌ها

با در نظر گرفتن این که برنامه شامل هر نوع عملیات برای آینده می‌شود، باید گفت که برنامه‌ها انواع متفاوتی دارند. «هارولد کتزر» و «هانس وایریخ» انواع برنامه‌ها را به شرح زیر طبقه‌بندی کرده‌اند:

- ۱ - مقاصد یا مأموریتها
- ۲ - هدفها
- ۳ - استراتژیها (راهبردها)
- ۴ - خط مشیها یا سیاستها
- ۵ - روشهای انجام کار
- ۶ - مقررات و آیین نامهها
- ۷ - طرحها
- ۸ - بودجهها

بودجهها برنامه‌هایی هستند که میزان درآمد و هزینه مورد انتظار را برای یک دوره زمانی معین، مشخص می‌کنند. به عبارت دیگر بودجه صورت مالی نتایج مورد انتظار در قالب اعداد و ارقام است. در واقع یکی از محاسن عمده بودجه‌بندی این است که مدیران را به برنامه‌ریزی وادار می‌کند و از آنجایی که بودجه به صورت اعداد و ارقام است، ناچار باید در برنامه‌ریزی دقت کرد. (ایران‌تژاد پاریزی، ۱۳۷۵:۱۳۴) از این دیدگاه بودجه را می‌توان قیمت برنامه‌های دولت دانست.

بودجه‌انزاری است که از طریق آن کلیه برنامه‌های مدیریت بیان شده و در ارتباط با یک ضابطه کمی مورد ارزیابی قرار گیرد. بودجه در واقع تنظیم دقیق برنامه آتی عملیات یک مؤسسه یا دولت برای دوره معین است. کنترل بودجه‌ای وسیله‌ای برای حفظ و نگهداری برنامه عملیاتی در یک چارچوب قابل قبول است. با نداشتن بودجه، مؤسسه بی‌هدف بوده و جهت فعالیتها و مقصد آن نامعلوم خواهد بود.

برنامه‌ریزی شامل سه عنصر اساسی است که عبارتند از:

اول: بررسی وضع موجود (کجا هستیم)

دوم: طراحی وضع مطلوب (کجا می‌خواهیم باشیم)

سوم: پیش‌بینی مسیر و چگونگی حرکت از وضع موجود و رسیدن به وضع مطلوب (چگونه می‌خواهیم به آنجا برسیم)

در هر سه عنصر یاد شده محور اصلی تجزیه و تحلیلها کم و کیف امکانات و منابع برای تحقق هدفهای تعیین شده است. با توجه به این واقعیت که برنامه‌ریزی امری آینده‌نگر و اساس آن پیش‌بینی

است، نیل به وضع مطلوب (مقصد) در صورتی مطمئن و مسلم خواهد بود که شرایط آتی بر پایه اطلاعات مقداری و دقیق پیش‌بینی گردد و کلیه فرآیند و عملیات برنامه‌ریزی با مقیاسهای کمی اندازه‌گیری و بیان شود. مقیاسهای کمی می‌توانند شامل مشخصات فنی و اجرایی، مقدار یا تعداد، زمان و سرانجام هزینه باشند. در میان این عوامل با توجه به اهمیت و ضرورت اقتصادی بودن برنامه‌ها (به لحاظ قانون محدود بودن امکانات) عامل هزینه مهم‌تر از بقیه یا به عبارت دیگر بعد مالی، مؤثرتر از سایر ابعاد می‌باشد.

منظور از بودجه‌بندی یا برنامه‌ریزی مالی پیش‌بینی نتایج مالی است که از اجرای برنامه‌ها، خط‌مشی‌ها و عملیات سازمان در ابعاد زمانی معین به وقوع خواهد پیوست. بودجه، در واقع، برگردان مالی و اعتباری برنامه‌ها بوده و علاوه بر انعکاس ابعاد مالی برنامه‌ها سایر عناصر ضروری در طراحی و ساختار آنها را نیز (مانند حجم عملیات، مشخصات فنی، برنامه زمان‌بندی و غیره) پیش‌بینی، سنجش، تنظیم، و منعکس می‌نماید.

بودجه و برنامه دارای ارتباط متقابل‌اند. زیرا از یک طرف برنامه‌ریزی با استفاده از اطلاعات بودجه‌ای شکل می‌گیرد و از طرف دیگر از طریق بودجه‌بندی و اجرای بودجه‌های کوتاه‌مدت اهداف تحقق می‌یابد. به عبارتی ساده‌تر، بودجه در حالی که اطلاعات لازم برای برنامه‌ریزی را فراهم می‌سازد خود، ابزار اجرای برنامه‌هاست. رابطه بودجه و برنامه آنچنان تنگ شده است که هیچ کدام بدون وجود دیگری امکان وجودی پیدا نخواهد کرد. گواه چنین ارتباطی را می‌توان در موارد زیر مشاهده کرد:

- ۱ - تلفیق واحدهای بودجه و برنامه هم در سازماندهی مؤسسات (وجود واحد سازمانی برنامه و بودجه در سازمانها) و هم در سطح کلان جامعه (سازمان برنامه و بودجه)
- ۲ - تنظیم بودجه کل کشور به صورت بودجه برنامه‌ای
- ۳ - تدارک برنامه توسعه ملی در قالب برنامه‌های میان مدت (در کشور ما برنامه پنجساله توسعه) توسط سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور

بودجه و سازماندهی

همانطور که ذکر شد، در برنامه‌ریزی هدفهای سازمان و راه نیل به آن هدفها مشخص می‌شود. به عبارت دیگر در برنامه‌ریزی مشخص می‌شود که چه کاری باید انجام شود. در مرحله سازماندهی نیز

باید مشخص شود توسط چه کسانی (چه واحد سازمانی) چه کاری باید انجام شود و هر واحد سازمانی باید چه سهمی در نیل به هدفها داشته باشند. وقتی در سازمانی معاونت اداری - مالی ایجاد می‌کنیم بدین معنی است که این واحد جهت نیل به اهداف مؤسسه در امور اداری - مالی مدیریت سازمان را کمک (معاونت) خواهد کرد.

سازماندهی به عنوان فرآیند تقسیم کار و طبقه‌بندی وظایف و فعالیتها میان افراد و گروههای کاری و هماهنگی بین آنها تعریف شده است. عناصر اصلی سازماندهی اموری چون تقسیم کار، اختیار و مسؤلیت، تمرکز و عدم تمرکز، سلسله‌مراتب، و... هستند. بودجه در تمامی این عناصر، به نحوی اثر می‌گذارد و با آنها ارتباط دارد. مثلاً:

- حجم عملیات پیش‌بینی شده و میزان اعتبارات مصوب در فصل هزینه‌های پرسنلی، اندازه سازمان، تعداد واحدها و ضرورت افزایش و کاهش پست‌های سازمانی را تعیین می‌کند. ایجاد یا حذف یک فعالیت و یا طرح موجب افزایش یا کاهش نیروی انسانی و پست‌های سازمانی آن طرح یا فعالیت می‌شود.

- طبقه‌بندی عملیاتی در بودجه، سطحی از عملیات مانند امور، فصل، برنامه، فعالیت و طرح را بوجود می‌آورد که هر یک به وسیله واحد سازمانی مناسب (اداره کل - مدیریت - اداره - واحد و...) به مرحله اجرا درمی‌آیند.

- اختیار مالی معیار و ملاک عمده در میزان تفویض اختیار از طرف فرادستان به زیردستان می‌باشد.
- نظام بودجه استانی و وجود کمیته‌های برنامه‌ریزی استان و شهرستان عامل تعیین‌کننده تمرکز یا عدم تمرکز است. فرآیند بودجه نشان می‌دهد تا چه حد تصمیمات مربوط به تخصیص منابع و اولویت‌بندی آن در سطوح محلی و تا چه میزان توسط دولت مرکزی اتخاذ می‌شود. (مدنی، ۱۳۷۳)

بودجه و هماهنگی

منظور از هماهنگی فرآیندی است که از طریق آن هدفها و فعالیتهای واحدهای مختلف همسو و هم‌جهت می‌شوند و وحدت می‌یابند تا هدفهای کلی سازمان به نحو مطلوب تأمین شوند. (ایران‌نژاد پازیزی، ۱۳۷۵: ۳۱۹)

بودجه وسیله مؤثری برای هماهنگی فعالیتهای دستگاه اجرایی در سطح خرد و فعالیتهای دولت در سطح کلان جهت نیل به هدفهای مطلوب بشمار می‌رود. چون بودجه برای کل فعالیتهای دولت تنظیم می‌شود، در طی مراحل مختلف ارزیابی هزینه‌ها، در طبقات مخالف سلسله مراتب سازمانی، به

وجود تکرار و تداخل وظایف پی برده می شود و فعالیت‌های داخلی سازمان و فعالیت‌های دولت هماهنگ می شود. (اقتداری ۱۳۴۷:۳۲۹)

بودجه مدیران هر قسمت را در داخل سازمان کمک می کند تا رابطه واحد خود و تمامیت سازمان را دریابد و همچنین کمک می کند میران دستگاه‌های اجرایی نیز رابطه بین دستگاه خود و نظام اداری را درک کند. هماهنگی عملیات به ویژه با تنظیم بودجه برنامه‌ای تسهیل می گردد. در این نوع طبقه بندی ضمن مراحل مختلف تجدید نظر در برآوردهای هزینه به وجود تکرار و یا تداخل وظایف و برنامه‌های دستگاه‌های دولتی آگاهی حاصل شده و به وجود سازمانهای موازی پی برده می شود.

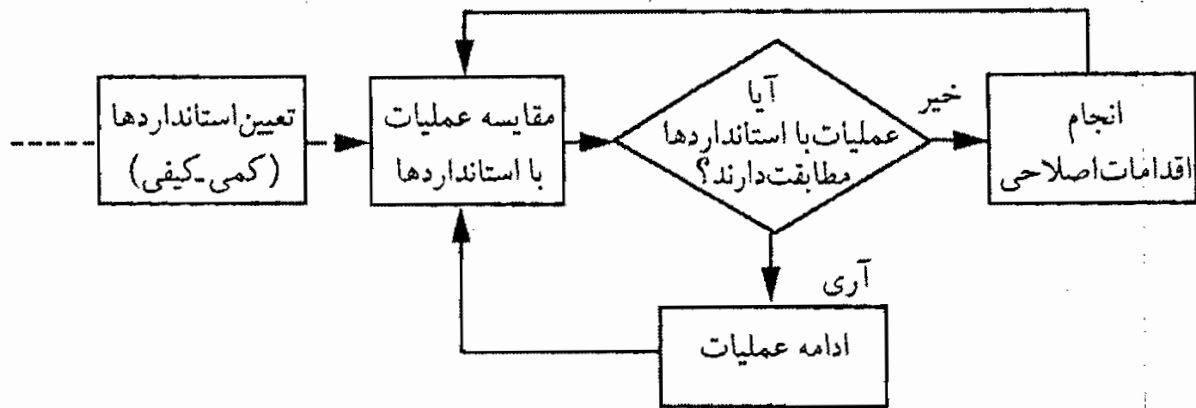
بودجه و کنترل

مفهوم کنترل

کنترل فرآیندی است که طی آن عملکردهای واقعی با مقاصد، اهداف، خط‌مشی‌ها و استانداردها مورد تطبیق و مقایسه قرار گرفته و در صورت مشاهده انحراف، اقدام اصلاحی به عمل می آید. مقاصد، اهداف، خط‌مشی‌ها و استانداردها در مرحله برنامه‌ریزی تعیین می شوند، (Welshch, 1988:15)

بنابراین هدف کنترل مقایسه بین آنچه باید باشد (برنامه‌ها) و آنچه هست (عملکرد واقعی) و اقدام اصلاحی در صورت مغایرت بین این دو می باشد. به تعبیر دیگر در کنترل به دنبال پاسخ به این سؤال هستیم که آیا کارها طبق برنامه پیش می رود؟

همانطور که گفته شد، بودجه بخشی از فرآیند برنامه‌ریزی است؛ زیرا یکی از تعاریفی که برای بودجه شده است، عبارت است از «برنامه‌های یک سازمان به صورت ارقام پولی». به عبارت دیگر، بودجه یک سازمان، با ارائه ارقام کمی یعنی با تعیین هزینه عملیات تفکیک شده و برای محدوده‌های زمانی معینی مشخص می شود، و معلوم می کند چه فعالیتی باید انجام پذیرد؛ بدین صورت چارچوبی برای اقدامات بعدی ارائه می کند که تبعیت از آن برای مجریان الزامی است و مدیران، با تعیین بودجه بر تمام فعالیت‌ها، نظارت خود را اعمال می دارند. علاوه بر آن، می توان از بودجه برای تعیین میزان توفیق برنامه‌های انجام شده در رسیدن به هدف‌های سازمان، یا حدود انحراف از برنامه‌های پیش‌بینی شده نیز استفاده کرد. مزیت عمده بودجه این است که به هماهنگی فعالیت‌های مختلف یک مؤسسه، از طریق به کار بردن یک مبنای مشترک اندازه گیری و کنترل کمک می کند. (رضایان، ۱۳۶۹:۲۴۲)

نمودار فرآیند کنترل

کنترل شامل چهار مرحله به شرح زیر است :

۱ - استقرار استانداردها با توجه به هدفهای از پیش تعیین شده

۲ - اندازه گیری عملکرد

۳ - مقایسه عملکرد با استانداردهای تعیین شده و ارزیابی انحرافات

۴ - اقدامات اصلاحی

منظور از استاندارد، تفسیر هدفها در قالب بازده دقیق و قابل اندازه گیری است.

اگر از دیدگاه فرآیند بودجه به کنترل بنگریم، می توان گفت، قوانین مالی و مالیاتی و بودجه مصوب استاندارد عملکرد بودجه می باشد و بودجه واقعی یا اجرا شده در مراحل مختلف با این استانداردها (بودجه مصوب و تخصیص یافته) مورد مقایسه قرار می گیرد.

فرآیند بودجه با روشهای کنترل نیز قابل مقایسه است. روشهای کنترل را از نظر زمان انجام عملیات می توان به سه دسته تقسیم کرد:

۱ - کنترل قبل از عملیات، مانند کنترل هواپیما قبل از پرواز

۲ - کنترل حین عملیات، مانند کنترل هواپیما در هنگام پرواز، یا کنترل اتومبیل در هنگام رانندگی

۳ - کنترل بعد از عملیات، مانند کنترل کیفی محصول پس از ساخت آن

در کنترل بودجه دقیقاً چنین کنترل‌هایی اعمال می‌شود؛ کنترل‌های قبل از خرج، ضمن خرج و بعد از خرج مصادیق انواع کنترل ذکر شده در بالا می‌باشد. بررسی بودجه‌های پیشنهادی وزارتخانه‌ها و سایر دستگاه‌های اجرایی در سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور و همچنین تصویب بودجه، نوعی کنترل قبل از عملیات به حساب می‌آید. تأمین اعتبار که از مراحل مصرف بودجه می‌باشد، مثالی برای کنترل ضمن عملیات و گزارش تفریغ بودجه زمینه کنترل بعد از عملیات را فراهم می‌کند.

بودجه و نظام اداری

بودجه یکی از چندین حلقه‌های یک سلسله زنجیر بزرگ به نام نظام اداری است و به عبارت بهتر، بودجه یکی از اقسام این منظومه بزرگ موسوم به "نظام اداری" است. اگر نظام اداری کشور را عبارت از مجموعه وظایفی که دستگاه دولت از طریق مدیریت و اداره امور عمومی کشور به منظور اعمال حاکمیت یا (اعمال تصدی) در جهت تحقق یک سلسله اهداف معین به عرصه عمل و فعلیت درمی‌آورد بنامیم، بودجه یا نظام بودجه‌ریزی یکی از خرده‌نظام‌های (Subsystems) منظومه اداری می‌باشد و اصلاح نظام بودجه‌ریزی میسر نخواهد بود مگر آنکه در رابطه با اصلاح نظام اداری مورد مذاقه قرار گیرد. (تصدیقی، ۱)

سیر تکوین بودجه

مفهوم بودجه همگام با تکامل دولت‌ها و پیچیده‌تر شدن وظایف دولت، تغییر و تکامل یافته است. این تکامل را می‌توان به چهار مرحله متمایز تقسیم کرد. در مرحله اول که تقریباً از ۱۹۲۰ تا ۱۹۳۵ می‌باشد، تأکید عمده روی ایجاد یک سیستم با کفایت برای کنترل هزینه‌ها بود و حسابداری هزینه‌ها و پیوند بین حسابداری و بودجه مطرح بود.

مرحله دوم که در توسعه بودجه عملیاتی خود را نشان می‌دهد، استفاده از بودجه به عنوان ابزار مدیریت مالی بود و خود را در اصلاح ساختار مناسب، بهبود مدیریت و برنامه‌های اندازه‌گیری کار ظاهر ساخت و بر بودجه‌ای تأکید داشت که کار و فعالیتهای سازمان را اندازه بگیرد.

مرحله سوم با پیوند دادن بودجه و برنامه به عنوان معیاری برای تجزیه و تحلیل رفاه اقتصادی آغاز شد و روی پیشرفت‌هایی که در تکنولوژی‌های تصمیم‌گیری و اطلاعاتی رخ داده بود تمرکز

داشت. (Lyden, 1970:30)

مرحله چهارم بواسطه پیچیدگی محیط سازمانها بوجود آمده و باعث استفاده از بودجه بر مبنای صفر به عنوان ابزاری برنامه‌ریزی راهبردی (استراتژیک) گردیده است.

۱- بودجه به عنوان ابزار کنترل

بودجه‌ریزی بعد از پیدایش حکومت‌های پارلمانی بوجود آمد؛ یعنی آغاز کار بودجه‌نویسی به زمانی برمی‌گردد که مردم در مقابل اختناق حکومتها دست به انقلاب زدند و حق مسلم نظارت مردم بر اموال عمومی به صورت کنترل درآمدها و هزینه‌های دولتی توسط نمایندگانشان دایر شد. از این رو بخش مهمی از قانون اساسی هر کشور به چگونگی دخل و خرج آن کشور اختصاص دارد. نظارت بر دخل و خرج به موجب همین قوانین بر عهده نمایندگان برگزیده مردم واگذار شده که از منافع مالیات دهندگان و دریافت‌کنندگان خدمات دولت حمایت کنند. بنابراین طبیعی است که هرگاه مسئله دخل و خرج کشور برای این نمایندگان مطرح شود، آنها در وهله نخست به فکر ایفای مسؤولیتی هستند که به موجب قانون به عهده آنها محول شده است. علت این تأکید هم شاید این باشد که تا اوایل قرن اخیر وظیفه اصلی دولت محدود به دفاع از کشور، مراقبت در استقرار نظم و امنیت و حفظ مناسبات بین‌المللی بود. مردم به دولت مالیات می‌دادند برای اینکه این وظایف ایفاء گردد. پس لازم بود که خرج بابت این وظایف، کنترل شود تا مالیات زیاد گرفته نشود و مخارج نیز کنترل شود. وقتی منظور از بودجه کنترل باشد، نظام بودجه‌ای بر روی طبقه‌بندی هزینه‌ها و طبقه‌بندی سازمانی متمرکز می‌گردد که همان طبقه‌بندی بر اساس فصول و مواد هزینه است. (صراف، ۱۳۵۶: ۷۵-۷۴)

۲- بودجه به عنوان ابزار مدیریت مالی

با توسعه وظایف دولت و افزایش سریع هزینه‌های دولتی و پیوند آن با وضعیت عمومی اقتصاد کشور، کنترل مخارج اهمیت خود را از دست داد و نیاز به بهبود در سیستمهای برنامه‌ریزی، کنترل و مدیریت منابع بخش عمومی مطرح گردید تا تصمیم‌گیرندگان را قادر سازد دید وسیع‌تری پیدا کرده و اطلاعات وسیعی در مورد نتایج عملکردها و هزینه‌های اجرای فعالیتها داشته باشند. این امر موجب توجه دولتها به اقتصادی بودن، کارآیی و اثربخشی منابع دولت و به عبارتی مدیریت مالی دولتی شد. مواجهه با این شرایط نه تنها نیاز به بهبود روشها و رویه‌های بودجه‌بندی موجود برای افزایش هماهنگی سیستم را مطرح ساخت، بلکه بعد جدیدی برای تصمیم‌گیری در مدیریت و مدیریت مالی

دولتی افزود؛ یعنی سیستم بودجه‌بندی عملیاتی و برنامه‌ای را برای بازرگاری و ارزیابی مدیریت فعالیت‌های دولتی مطرح ساخت. ویژگی و وجه تمایز این سیستم از سیستم بودجه متداول، تأکید روی اهداف، نتایج و منافع حاصل از هر یک از اقلام هزینه‌ها و یافتن پاسخ به این سؤال بود که درآمدها به چه منظور خرج می‌شود. (United Nations, 1982)

۳- بودجه به عنوان ابزار برنامه‌ریزی

استفاده از بودجه به عنوان ابزار سیاست‌گذاری یا برنامه‌ریزی، به منظور تنظیم سیاست‌های مالی برای مقاصد اقتصادی صورت گرفت تا به وسیله آن درآمدها و هزینه‌های بودجه‌ای چند هدف ویژه را برای حفظ تعادل اقتصادی و جلوگیری از بروز بحران تأمین کند. نخست آنکه از نظر سیاست‌های اقتصادی و مقاصد مربوط به استفاده از منابع، صورت‌های بودجه‌ای بتواند هدف‌های سرمایه‌گذاری و نرخ رشد و همچنین چگونگی اختصاص منابع به هزینه‌های مصرفی، انتقالی و سرمایه‌ای در بین بخش‌ها را معلوم کند. دوم آنکه تعیین نرخ رشد اقتصادی به دلیل ارتباط با میزان اشتغال، ثبات قیمت‌ها و موازنه بخش خارجی به گونه‌ای صورت پذیرد که منافع اجتماعی را حداکثر و فشارهای مالیاتی وارده یا هزینه‌های خارج کردن منابع از بخش خصوصی را حداقل سازد. مقدار مجاز یا بهینه استفاده از کسری در بودجه حاصل فرآیند بسیار پیچیده و دقیق تأمین همین هدف است. سوم آنکه بودجه در نقش اقتصادی خود ابزار تقلیل نابرابری‌های درآمدی و تعدیل آثار توزیعی کارکرد نامطلوب جریان‌های تولیدی باشد. برای تأمین این اهداف نقش مالیات‌ها و برنامه‌های هزینه‌ای مورد توجه قرار داشت؛ اما در میان راه‌های مختلف قابل تعقیب، سیاست شاخص و توصیه شده‌ای به عنوان الگوی قابل تعمیم موجود نبود. بودجه در مأموریت برنامه‌ریزی بیشتر متضمن مفاهیمی چون طرح‌ریزی برای آینده و انتقال این مفاهیم به جامعه برای تصمیم‌گیری میان‌مدت بود و از این رو، طبقه‌بندی‌های اقتصادی آن ناظر بر تنظیم حساب‌های ملی و بررسی حرکت متغیرهای کلان می‌گردید. (شیری‌نژاد، ۱۳۷۵: ۱۰۹)

مهم‌ترین عواملی را که منجر به گرایش برنامه‌ریزی در بودجه‌بندی شد می‌توان در توسعه تجزیه و تحلیل‌های خرد و کلان اقتصادی و نقش آن در شکل‌گیری سیاست مالی و بودجه‌ای و همچنین در توسعه فنون جدید اطلاعاتی و تصمیم‌گیری و کاربرد آن در سیاست‌گذاری دانست. (Lyden, 1982:59)

۴- بودجه به عنوان ابزار راهبردی (استراتژیک)

مرحله چهارم بودجه‌نویسی از زمانی آغاز می‌شود که محیط سازمانی به یک محیط متلاطم و

آشفته مبدل شد و پیچیدگی تصمیم و تغییر و تحولات بنیادی و خودجوش در محیط سازمانی، برنامه‌ریزی استراتژیک را در مدیریت پدید آورد. در این دوره بودجه‌نویسی به عنوان ابزار و عامل استراتژیک برای رویارویی با حوادث غیر قابل پیش‌بینی مورد استفاده قرار گرفت. طی دهه ۸۰، در بودجه‌نویسی سناریوهای متعددی طراحی می‌شود و برای هر نوع فعالیت (برنامه) که به واحدهای تصمیم‌گیری تعبیر می‌شوند، نیز سطح ریالی و مالی مختلفی در نظر گرفته شد و بسته به نوسان مقدار بودجه به واسطه متغیرهای غیر قابل کنترل، از سطح مورد نظر استفاده گردید. این تفکر به تدوین بودجه بر مبنای صفر در سال ۱۸۷۳ منجر گردید. (سیداصفهانیان و عادل‌آذر، ۱۳۷۵: ۱۰)

نظریه بودجه

با نظر به بودجه می‌توان نگرشی به مجموعه سیاستهای دولت برای سال مالی مورد نظر بدست آورد. همچنین می‌توان به تعادل بین مصارف بخش عمومی و دولتی پی برد و به سؤالاتی از این قبیل پاسخ یافت:

- آیا تحقیقات پزشکی تسریع خواهد شد یا کند؟

- آیا درآمدها صرف برنامه‌های موجود خواهد شد یا برنامه‌های جدید ایجاد خواهد شد؟

- آیا برای حفاظت محیط زیست، کمتر از گذشته توجه خواهد شد یا بیشتر؟

فرآیند بودجه، ابزاری برای انتخاب از بین ارزشهای اجتماعی متفاوت و تخصیص منابع برای نیل به آنهاست. (Anderson, 1994:165) چگونگی انتخاب و تخصیص منابع، موضوع مهمی در بحث بودجه‌ریزی است. به عبارت دیگر عمده‌ترین مسئله در جنبه هزینه‌ای بودجه دولتی این است که بر چه اساسی x دلار به فعالیت A به جای فعالیت B اختصاص داده می‌شود؟ و آیا بهتر نیست اجازه دهیم مالیات دهنده آن مبلغ را خود جهت اهداف شخصی‌اش به مصرف برساند؟

اغلب ادبیات مربوط به بودجه‌بندی به چگونگی تنظیم، ارائه، و کنترل بودجه می‌پردازد. در سال ۱۹۴۰ پروفیسور وی. او. کی (V.O.Key) مقاله‌ای تحت عنوان "فقدان نظریه بودجه‌ای" (The Lack Of Budgetary Theory) منتشر کرد و بر این نکته تکیه کرد که هیچ نظریه بودجه‌ای وجود ندارد و ادبیات موجود در زمینه بودجه فقط به نحوه عمل سیستم بودجه‌بندی اشاره دارند. (Wildavsky, 1964:128) وی در این مقاله می‌گوید: بودجه‌بندی جزئی از اقتصاد کاربردی است که به تخصیص منابع کمیاب بین نیازهای مختلف (و شاید متضاد) می‌پردازد و باید از دیدگاه

نظریه اقتصادی به ماهیت آن پی برد. پروفیسور "کی" در این بحث به سه دیدگاه - که از نظریه اقتصادی سرچشمه می‌گیرد - می‌پردازد:

ارزش نسبی (۱)

از آنجا که منابع در مقایسه با نیازها کمیاب و محدود هستند، معیار تخصیص هزینه می‌بایست بازده قابل قبول در مقایسه با هزینه فعالیتها باشد. بنابراین تجزیه و تحلیل بودجه به مفهوم مقایسه بین منافع حاصل از گزینه‌های مختلف تخصیص هزینه (بودجه) می‌باشد.

تصمیمات بودجه‌ای باید بر اساس ارزش‌های نسبی اتخاذ شود اما استاندارد قطعی و مشخصی در این زمینه وجود ندارد. یعنی کافی نیست که گفته شود یک هزینه برای یک هدف خاص مطلوب یا ارزشمند است؛ بلکه نتایج تخصیص پول برای یک هدف یا برنامه باید ارزشمندتر خرج پول برای هدف یا برنامه دیگر باشد؛ زیرا منابع ما برای انجام تمام برنامه‌هایی که آنها را لازم و ضروری می‌دانیم کافی نیست. در حقیقت فلسفه بودجه‌بندی این است که خواسته‌های ما از امکاناتمان بیشتر است و اگر وجهی برای فعالیت الف استفاده شود نمی‌تواند برای فعالیت ب مورد استفاده قرار گیرد. منابع محدود بر ما تحمیل می‌کند که این یا آن کالا را بخریم نه هر دو را. بر چه اساسی باید این یا آن را انتخاب نمود؟ اقتصاددانان، که در مسائل کمیابی صاحب نظر هستند، یک جواب کلی برای این مسئله دارند که می‌توان آن را در دکترین مطلوبیت نهایی جستجو کرد. این دکترین بوسیله پروفیسور پیگو (Pigou) چنین تشریح شده است:

همچنانکه یک فرد می‌خواهد با حفظ تعادلی بین اقلام مختلف هزینه، حداکثر رضایت‌اش حاصل شود، جامعه نیز از طریق دولت چنین انتظاری دارد. منابع دولتی باید چنان بین نیازهای مختلف توزیع شود که رضایت نهایی حاصل از آنها یکسان باشد. (Lyden, 1982) برای تعیین نحوه تخصیص منابع مالی بین هزینه دفاعی و هزینه رفاهی باید ارزش نسبی نتایج به دست آمده از هر یک از آنها سنجیده شود.

بر اساس اصل مطلوبیت (رضایت) نهایی، دولت، به نیابت از طرف مردم، موظف است درآمدهای مالیاتی خود را، بین انواع مختلف هزینه‌های خود، اولاً در بخش‌هایی صرف کند که هر واحد آن

بالاترین مطلوبیت را به جامعه می‌دهند ثانیاً تا جایی این مصارف را ادامه دهد که تعادل در مصرف وجوه حاصل گردد.

فرض کنید اقلام فرضی ذیل برای فقط چهار بخش و یا چهار پروژه در اقتصاد کشور وجود دارند. مبلغ ۵۰ میلیون تومان چگونه باید بین بخش‌ها و پروژه‌ها هزینه شود؟ مسلم است که تخصیص منابع برای یک هدف با یک طرح باید ارزشمندتر از صرف همان منابع برای هدف یا طرح دیگر باشد. زیرا که، منابع دولت‌ها برای انجام کلیه اهدافی که آنها را لازم و هزینه‌هایی که ضروری می‌دانند کافی نیستند. (کرباسیان، ۱۳۷۸: ۲۰۳)

بخش و پروژه	هزینه (C) میلیون تومان	مطلوبیت نهایی جامعه (MSU) میلیون واحد	MSU C	ترتیب انتخاب پروژه
ساختمان خانه‌های ارزان قیمت (A)	۱	۳۶۰۰	۳۶۰۰	اول
ایجاد بندر صیادی (B)	۲.۲	۴۴۰۰	۲۰۰۰	سوم
تغییر دکور دفتر ریاست جمهوری (C)	۲	۳۲۰۰	۱۶۰۰	چهارم
ترمیم حقوق آموزگاران (D)	۲	۴۲۰۰	۲۱۰۰	دوم

تجزیه و تحلیل روند افزایش هزینه‌ها^(۱)

تجزیه و تحلیل روند افزایش هزینه‌ها یعنی تجزیه و تحلیل ارزش افزوده ناشی از هزینه اضافی. اگر ارزش نسبی پاسخی به این پرسش ارائه می‌کند که «هزینه‌ها در کدام بخش صرف شود»، تجزیه و تحلیل روند افزایش هزینه‌ها در صدد پاسخگویی به این مسئله است که «تا چه حد در یک بخش صرف شود». با توجه به پدیده مطلوبیت نهایی و قانون بازده نزولی، هزینه اضافی مصروفه برای هر برنامه، باید با بازده برنامه مشابه برابر باشد.

طبق این قاعده با توجه به اینکه مطلوبیت نهایی سیر نزولی دارد، برای تقسیم منابع بین نیازهای مختلف، بازده آخرین ریالی که به مصرف هزینه خاصی اختصاص داده می‌شود نباید کمتر از بازده هزینه‌های دیگر باشد. این تقریباً بدین معنی است که اگر ما واحدهای بیشتر و بیشتری از یک کالا

بطلبیم، واحدهای اضافی ارزش مصرف کمتر و کمتری دارند. اگر واحدهای اضافی درخواست شده به مقدار کافی باشند، یک واحد اضافی ممکن است در کل هیچ ارزشی نداشته باشد و یا حتی ارزش آن منفی باشد. به عنوان مثال برای یک اتومبیل سواری، چهار لاستیک ضروری است اما لاستیک پنجم ضرورت کمتری دارد ولی سودمند است. لاستیک ششم ضرورت خیلی کمتری دارد ولی هزینه اش برابر با هر کدام از پنج لاستیک قبلی است. بنابراین باید برای آن ارزش مصرف کمتری در نظر داشته باشیم.

برای مثال اگر یک میلیون تفنگ ضد تانک، نقش با ارزشی در برنده شدن یک جنگ دارند، نباید تصور کرد که اگر دو میلیون از آنها را داشته باشیم این نقش دو برابر می شود. ممکن است سربازان کافی برای استفاده از این جنگ افزار نداشته باشیم.

باید به اندازه ای پول برای ساخت تفنگ اختصاص دهیم که آخرین ریال صرف شده ارزشی برابر یا بیشتر از آخرین ریال مصرف شده برای نارنجک دستی یا هر منظور دیگر داشته باشد. اگر بیش از اندازه صرف تولید تفنگ کنیم، محل مصرف ارزشمندتری را از دست می دهیم.

یک سؤال اساسی در این روش این است که چطور ارزش کارکردهای غیرمشابه می توانند مقایسه شوند؟ چطور ارزش یک بمب اتم و یک تحقیق در مورد سرطان می تواند با هم مقایسه شود؟ یا این که ارزش جاده های عمومی با مدارس عمومی را چطور می توان مقایسه کرد؟ برای پاسخ به سؤالات بالا در تجزیه و تحلیل بودجه می توان از معیار «اثربخشی نسبی»^(۱) استفاده کرد.

اثربخشی نسبی

ارزش نسبی دو چیز غیرمشابه نمی تواند مقایسه شود مگر اینکه آنها جنبه های مشترکی را داشته باشند. جنبه مشترک یک بمب اتم و یک تحقیق سرطان، جاده های عمومی و مدارس عمومی بستگی به اهداف و مقاصد وسیع دولت در ارائه خدمات عمومی دارد که همانا نیل به توسعه اقتصادی و اجتماعی است. بنابراین مقایسه ارزش نسبی برنامه ها باید بر اساس اثربخشی نسبی هر یک از آنها در نیل به اهداف مشترک صورت گیرد. (Lyden: 260)

برای مثال تفنگهای ضد تانک به دلیل تفنگ بودنشان ساخته نمی شوند بلکه به دلیل اینکه به برنده شدن در جنگ کمک می کنند تولید می شوند. گرچه تفنگ، نارنجک دستی و ... چیزهای نامشابه

هستند اما تمام آنها به دفاع ملی کمک می‌کنند. ارزش نسبی این اقلام می‌تواند بر حسب نقش به آنها در برنده شدن جنگ اندازه گیری شود. جنگ هم تنها به دلیل استفاده از این وسایل شروع نمی‌شود بلکه هدف از شروع جنگ رسیدن به مقاصد بزرگ، یعنی منافع ملی است.

ارزش نسبی فعالیت‌های نظامی و اهداف اقتصادی نیز می‌تواند بر حسب نقش آنها در رسیدن به این اهداف مقایسه شود.

بودجه و حسابداری

بودجه با حسابداری ارتباطی بسیار نزدیک دارد بطوری که می‌توان گفت لازم و ملزوم یکدیگرند. بودجه هدفها و برنامه آینده دستگاه را در نظر می‌گیرد و برای تحقق آن اعتبارات مورد نیاز را پیش بینی می‌نماید. این پیش بینی معمولاً در قالب برنامه، فصول و مواد بودجه و برنامه می‌گیرد. لیکن در عمل می‌بایست به صورت ریز مواد تجزیه شده تا ادارات حسابداری بتوانند در هزینه‌ها کنترل دقیق‌تری داشته باشند. عملیات انجام شده و نتایج آن به صورت آمارها و گزارشهای مالی استخراج می‌شود و در اختیار واحدهای بودجه قرار می‌گیرد تا هم از نظر لزوم تغییرات بودجه در سال مورد عمل و هم از لحاظ پیش بینی و برآورد نیازهای سال آینده مورد استفاده قرار گیرد.

تهیه بودجه و نظام مالی بر یکدیگر تأثیر متقابل دارند بطوریکه اگر اعتبارات کافی برای امور در نظر گرفته نشده باشد، نظام حسابداری را با مشکلات متعدد مواجه می‌کند و به همین ترتیب چنانچه نظام حسابداری بطور صحیح و منظم کار نکند و قادر نباشد دفاتر حسابداری را به موقع و اصولی تهیه کند و آمارها و گزارشهای مالی را استخراج و در اختیار مسؤلان قرار دهد، پیش بینی بودجه برای دوره مالی مشکل خواهد بود و طبعاً نظارت و کنترل بودجه‌ای نیز غیر مقدور خواهد شد.

مقایسه بودجه مصوب تخصیص داده شده (برنامه) با تفریغ بودجه (عملکرد) را نظارت مالی می‌گویند که فرایند آن (نتایج) موجب تعدیل و اصلاح عملیات و فعالیتها می‌شود و نظام اجرایی و اداری کشور را به سمت خیر و صلاح جامعه سوق می‌دهد. (سمعی، ۱۳۶۹: ۲۸)

بودجه و کامپیوتر

امروزه با یاری ماشین می‌توانیم از حجم کارهای دستی بکاهیم و به میزان تلاش ذهنی و عقلی برای حل مشکلات مراجعه کننده بيفزاییم. تکنولوژی‌های کامپیوتری به سرعت در حال پیشرفت است و تغییرات این روند در زمانی که انقلاب صنعتی در جریان است، بیانگر این واقعیت است که عملکرد ریزپردازنده‌ها، در هر ۱۸ ماه دو برابر افزایش یافته و هزینه ذخیره اطلاعات در هر ۴ سال ۹۵٪ کاهش یافته است.

کامپیوترها به عنوان مظهر عقلانیت، کارآیی و افزایش بهره‌وری و کاهش دهنده احساسات و تماسهای انسانی به شمار می‌آیند. نفوذ فن‌آوری کامپیوتر و کامپیوتری کردن سیستم‌های اطلاعاتی در فرآیند بودجه را می‌توان در حال حاضر مشاهده کرد و پیشرفت آن را در آینده پیش‌بینی نمود. در حال حاضر اطلاعات بودجه‌ای در کامپیوتر ذخیره شده و در مواقع مورد نیاز، بازیابی و اطلاعات لازم از آن استخراج می‌شود. وقتی بودجه سالانه بر اساس روند گذشته برآورد شود، اطلاعات مربوط به بودجه سالهای گذشته به راحتی و با سرعت زیاد از کامپیوتر قابل استخراج می‌باشد.

برای نمونه کاربرد این علم را در مدیریت و نظارت بر طرح‌های عمرانی مورد اجرا در بخش دولتی یاد آور می‌شویم: مدیریت پروژه‌های بزرگ بدون استفاده از کامپیوتر و سیستم‌های پیش‌ساخته تقریباً غیرممکن است. مدیران پروژه برای نظارت بر پروژه‌ها به گزارش‌های منظم دوره‌ای و گاه نامنظم، بر حسب میزان فوریت نیاز دارند. تهیه بیشتر گزارش‌های سیستم برنامه‌ریزی و کنترل پروژه بطور دستی و در همان زمان مورد نیاز تقریباً غیرممکن است. (نادرپور، ۱۳۶۵: ۴۱) زیرا تهیه هر یک از گزارش‌ها و تهیه اطلاعات مورد نیاز مدیریت پروژه آنقدر طول می‌کشد که طی این مدت فاصله یا اطلاعات جدیدی وارد سیستم شده و در نتیجه محتوا و مندرجات گزارش نیمه‌کاره را بی‌اعتبار ساخته یا اینکه مدیر پروژه از ناچاری به خاطر نبود اطلاعات لازم تصمیم مقتضی را اتخاذ می‌کند؛ در نتیجه دیگر نیازی به این گزارش‌ها ندارد.^(۱)

۱. در ایران سیستم‌های پیش‌ساخته گوناگونی برای ماشینی کردن سیستم برنامه‌ریزی و کنترل پروژه وجود دارد که پروجاکس یکی از کارآمدترین و کاملترین آنهاست.

این سیستم که توسط شرکت آی.بی.ام. طراحی و ساخته شده مدیران پروژه را در کار تحلیل زمانی، برنامه‌ریزی و تخصیص منابع و تحلیل هزینه‌های پروژه یاری می‌دهد. پروجاکس ۱۲ نوع گزارش تهیه می‌کند که این گزارش‌ها، بیشتر نیازهای مدیران پروژه را تأمین می‌کند استفاده کنندگان از این سیستم می‌توانند با تغییر شکل، عنوانها و جابجایی ارقام اطلاعاتی هر یک از گزارش‌ها، آنها را به صورت دلخواه خود درآورند.

مثلاً پردازش‌کننده تخصیص منابع با استفاده از نتایج حاصل از تحلیل زمانی، منابع کمیاب و محدود، تمامی منابع پروژه را زمانبندی می‌کند و مشخصات اجرایی جدید فعالیتها را محاسبه می‌کند. این پردازش‌کننده قادر است ۵۰ پروژه یا ۵۰۰ پروژه فرعی را به طور همزمان برنامه‌ریزی و زمانبندی کند.

واژه‌ها و مفاهیم مهم

بودجه و برنامه‌ریزی اقتصادی	استراتژی بودجه
بودجه و مدیریت	ابزارهای بودجه‌ای
بودجه و برنامه‌ریزی	قدرت تصحیحی بودجه
بودجه و سازماندهی	قدرت تعدیلی بودجه
بودجه و هماهنگی	قدرت تشویقی بودجه
بودجه و کنترل	کسری بودجه
بودجه و نظام اداری	مدیریت قرضه عمومی
بودجه به عنوان ابزار محاسباتی و کنترل	کسر بودجه اداری
بودجه به عنوان ابزار برنامه‌ریزی	کسر بودجه ناشی از اوضاع و احوال اقتصادی
بودجه به عنوان ابزار مالی و اقتصادی	کسر بودجه مربوط به ساختمان اقتصادی
بودجه به عنوان ابزار استراتژیک	تأمین مالی کسر بودجه
بودجه و حسابداری	اوراق قرضه
بودجه و کامپیوتر	بودجه و سیاستگذاری

فصل یازدهم

مسائل و مشکلات بودجه‌ریزی در ایران

به طور کلی تهیه و تنظیم تا کنترل بودجه کشورمان با مسائل و مشکلاتی روبروست که به اهم آنها اشاره می‌کنیم:

۱ - تخصیص اعتبارات جهت بقاء دستگاه نه اجرای وظایف

از دیدگاه مربوط به تنظیم بودجه، ضابطه اساسی استفاده از اعتبارات بودجه‌ای، اصل استقرار و حفظ موجودیت سازمانی است. به عبارت دیگر توجه عمده و اساسی در اختصاص اعتبار، بر مبنای واحد تشکیلاتی و لزوم بقاء دستگاه استوار است که به منظور انجام وظیفه یا وظایفی ایجاد شده است. مشکل اینجاست که در این توجه اعتبارات، تأمین نیازهای سازمان، جانشین اولویت اجرای وظایف سازمان شده است.

بودجه جاری دستگاههای دولتی در کشور بر اساس شمار کارکنان، تعداد خودرو، مساحت ساختمانها، تعداد و نوع تجهیزات و عواملی از این قبیل تعیین می‌گردد. با توجه به اینکه رجحان مدیران دستگاههای دولتی بگونه‌ای است که تمایل دارند روز به روز بر شمار کارکنان، تجهیزات، امکانات و بودجه دستگاه تحت تصدی خود بیفزایند، همواره فشار مضاعفی از سوی مدیران برای افزایش امکانات وارد می‌آید و در نتیجه پیوسته دستگاه دیوانسالاری کشور گسترده‌تر می‌شود. چنانچه بودجه جاری دستگاههای دولتی بر اساس میزان ارائه خدمات تنظیم گردد و مدیران ناگزیر باشند در ازای امکاناتی که دریافت می‌کنند خدمات مشخصی از نظر کمی و کیفی ارائه دهند یا هزینه تمام شده خدمات ارائه شده توسط دستگاه تحت تصدی خود را کم کنند میزان کارآیی در دستگاههای دولتی افزایش خواهد یافت و امکان نظارت بهتر بر بودجه دستگاهها فراهم می‌گردد.

شایان ذکر است در پاره‌ای موارد به بودجه‌هایی اشاره می‌شود که هم قابل ملاحظه و هم تکان دهنده است. برای مثال مطرح می‌کنند که در بودجه شهرداری تبریز سالها پس از وجود برق (و استفاده از آن برای روشنایی معابر) هنوز بودجه‌ای برای روغن چراغ جهت روشنایی معابر لحاظ شده است (مجمعی، ۱۳۷۷)

۲ - عدم ارتباط بودجه سالانه با شرایط اقتصادی

اگر قرار باشد بودجه یک سند سیاست‌گذاری مالی باشد باید بر اساس خط‌مشی‌های تعیین شده و معلوم در مورد ثبات، رونق و رکود اقتصادی کشور تنظیم شود. برای مثال در زمان‌های رکود، سیاست انبساطی و در زمان تورم، سیاست انقباضی را پیگیری کند. لکن بودجه‌ریزی بیشتر نقش تقسیم و تسهیم هزینه برای ارگانها و دستگاههای مختلف را بر عهده دارد و ارتباط مستقیم با شرایط رونق و رکود و تورم نداشته است.

۳- در نظر نگرفتن بار مالی ناشی از فعالیتهای فعلی دولت روی هزینه‌های آتی

هم اکنون هنگام بحث در مورد اجرای یک طرح یا لایحه خاص و پیشنهاد آن برای اجرا، بار مالی حاصل از آن پیشنهاد روی بودجه همان مقطع مورد بررسی قرار می‌گیرد اما به این مسئله توجه نمی‌شود که این طرح یا لایحه یا پیشنهاد بر مخارج آتی دولت چه تأثیری دارد و در آینده چه تعهداتی برای دولت ایجاد می‌کند و بار مالی این تعهدات چیست. برای مثال زمانی که بحث بر سر احداث یک مرکز آموزشی یا درمانی است تمام توجهات معطوف به این است که هزینه مربوط به سال آغاز پروژه آیا فراهم شده است یا خیر؟ اما به این نکته توجه نمی‌شود که برای اتمام این پروژه چه حجمی از تعهدات مالی متوجه بودجه سالهای آتی خواهد شد. در اثر عدم توجه به بار مالی تصمیمات و فعالیتهای جاری روی هزینه‌های آتی دولت مرتباً طرحها و لوایحی در کشور تصویب می‌شود که تعهدات سنگینی را برای سالهای بعد و حتی نسلهای بعد ایجاد می‌کند. (نبلی، ۱۳۷۶: ۲۵۲)

۴ - ناهماهنگی میان منابع و مصارف بودجه

در زمینه فوق مهم‌ترین مشکل از این مسئله نشأت می‌گیرد که ظرفیتهای تولیدی غیرنفتی کشور نقش قابل توجهی در تأمین منابع مالی فعالیت‌های دولتی ندارد. به طور کلی از نظر منابع، بودجه کشور عمدتاً متکی به درآمدهایی است که به طور مستقیم یا غیر مستقیم از بخش صادرات نفت حاصل شده

است، در حالی که مالیات‌های مستقیم ناشی از فعالیت‌های تولیدی کالایی در جامعه بسیار محدود بوده و سایر مالیات‌های مستقیم مربوط به درآمد حاصل از فعالیت‌های مختلف اقتصادی در داخل کشور نیز یا تحت تأثیر نوسانات ارزی قرار داشته و یا اساساً از اهمیت خاصی برخوردار نبوده‌اند. به هر حال این ویژگی سبب می‌شود که منابع درآمدی بودجه بشدت تحت تأثیر عوامل خارجی باشد که قیمت نفت و میزان صادرات را متأثر می‌کند. بعلاوه تأسیس و بهره‌برداری از شرکت‌های دولتی که اصولاً پس از گذشت زمانی معقول می‌بایست منابع درآمدی قابل توجهی برای بودجه کشور فراهم آورد، در عمل نتوانست در این زمینه موفق باشد. در مورد مصارف بودجه نیز باید گفت که در این زمینه نیز مسائل و مشکلات متعددی قابل ارائه است؛ از جمله اینکه حجم وظایف دولت بدون توجه به ظرفیت درآمدی بودجه در جریان گسترش مداوم بود. این امر نیز تعهدات وسیعی در رابطه با هزینه‌ها بر دولت تحمیل کرده است. برای مثال ۶۰٪ از بودجه کل کشور بودجه مربوط به شرکت‌های دولتی است. لازم به توضیح است که بخشی از کسری بودجه دولت در بدهی شرکت‌های دولتی به بانکها مستتر است که در بودجه دولت بازتاب نمی‌یابد. به هر حال حجم کلی وظایف و هزینه‌های کنونی دولت بدون توجه به ظرفیت‌های واقعی درآمدی بر عهده گرفته شده است؛ در پاره‌ای موارد نیز که دولت اقدام به صرفه‌جویی کرده، این صرفه‌جویی‌ها پیامدهای نامطلوبی به همراه داشته است؛ مانند اجرای طرح خودگردانی بیمارستان‌ها و مراکز درمانی کشور.

۵- وجود هزینه‌های پنهان در بودجه

هزینه‌های مندرج در بودجه تمامی هزینه‌های دولت را در بر نمی‌گیرد. بودجه کل کشور، علاوه بر هزینه‌های عمومی دولت، تنها هزینه‌های حدود ۵۰۰ شرکت و مؤسسه دولتی را در بر می‌گیرد در حالی که سازمان حسابرسی، تا سال ۱۳۷۵، تعداد ۷۰۷ شرکت دولتی را شناسایی کرده بود ولی طبق گزارش دیوان محاسبات تعداد شرکت‌های دولتی بیش از ۲۰۰۰ شرکت است (توکلی، ۱۳۸۱: ۳۶۸). در بودجه ایران می‌توان چندین قسمت مجزا را برشمرد که هر کدام ویژگیهای خاص خود را دارا هستند و عبارتند از: (۱) بودجه عمومی دولت (به استثنای بودجه اختصاصی دولت، ۲) بودجه اختصاصی دولت، (۳) بودجه شرکت‌های دولتی، (۴) بودجه بانک‌ها، (۵) بودجه مؤسسات انتفاعی وابسته به دولت، (۶) بودجه نهادها و بنیادها، (۷) بودجه نهاد رهبری (۸) بودجه شهرداری‌ها (۹) بودجه سازمان تأمین اجتماعی.

هر کدام از اقلام فوق تابع ضوابط خاصی هستند. مجموع پنج ردیف اول بودجه کل کشور را تشکیل می‌دهند که در سال ۱۳۷۷ حدود ۲۳۴ هزار میلیارد پیش‌بینی شده است. بودجه‌های ردیف‌های ششم و هفتم در حساب‌های دولت ثبت نمی‌گردد و ضوابط خاصی بر نحوه هزینه آنها حاکم نیست. ردیف‌های هشتم و نهم بر اساس مقررات ویژه‌ای اقدام به کسب درآمد و هزینه می‌نمایند.

از ردیف‌های نه‌گانه فوق چیزی را که عملاً قوه مقننه همه ساله به تصویب می‌رساند ردیف اول و دوم می‌باشد. با توجه به این که ردیف دوم یعنی بودجه اختصاصی دولت طبق قانون از درآمدها و هزینه‌های مشخصی که قبلاً طبق قوانین مختلف معین شده است، بهره می‌جوید لذا می‌توان گفت که بودجه سالانه دولت که به تصویب قوه مقننه می‌رسد فقط همان ردیف اول است. این ردیف از بودجه کل کشور در سال ۱۳۷۷ سهمی حدود ۲۷ درصد از بودجه کل کشور را دارد (بودجه کل کشور شامل ردیف‌های ششم الی نهم نمی‌شود). (بیدآباد، ۱۳۷۸: ۱۴)

بنیادهای مختلف بالاخص بنیاد مستضعفان و جانبازان شرایط ویژه‌ای دارند. علیرغم سرمایه‌های عظیم و بودجه‌های کلان که در اختیار بنیاد اخیرالذکر وجود دارد در محاسبات بودجه‌ای دولت حضور نداشته و تحت قوانین حسابرسی دولتی و سازمان بازرسی کل کشور و دیوان محاسبات قرار ندارد. بودجه شهرداری‌ها و سازمان تأمین اجتماعی خود تابع ضوابط خاص بازرسی و نظارت می‌شود. (همان)

در مورد شرکتهای دولتی باید گفت بودجه تنظیمی این شرکتها فاقد ضمانت اجرائی است و از سوی دیگر با توجه به شمار فراوان این شرکتها امکان کنترل و نظارت بر بودجه آنها وجود ندارد. بدیهی است که تهیه بودجه برای همه شرکتها و بررسی تفصیلی توسط مجلس شورای اسلامی نیز امری امکان‌ناپذیر است. لذا برای سامان بخشیدن به مسأله شرکتهای دولتی، گریزی به جز جلوگیری از رشد تعداد آنها و واگذاری تعدادی از آنها به بخش خصوصی وجود ندارد. (نیلی، ۱۳۷۶: ۲۵۵)

۶- انعطاف‌پذیری بیش از حد بودجه شرکتهای دولتی

به استناد مفاد بند «د» تبصره ۲ قانون بودجه مصوب ۱۳۶۷ - تبصره‌ای که کماکان اجرا می‌شود - کلیه شرکتهای دولتی می‌توانند بودجه را به صلاحدید خود اصلاح نمایند، مشروط به این که این اصلاح موجبات کاهش ارقام مالیات و سود سهام دولت که پیش‌بینی شده است را فراهم نکند و نیز

میزان استفاده شرکت یا مؤسسه انتفاعی مربوط از محل درآمد عمومی را افزایش ندهد.

۷ - تقاضای بودجه اضافی

از آنجائی که همه مدیران آگاهی دارند آنچه را که تقاضا می‌کنند بدون تغییر تخصیص داده نمی‌شود و در مراحل مختلف رسیدگی بخشی از آن کاسته می‌شود، لذا در آغاز تهیه بودجه، اعتبار درخواستی خود را گاهی دو تا سه برابر نیاز واقعی خود مطرح می‌کنند.

۸ - تعیین تکلیف برای قلمروهای نامربوط به سیاستگذاری مالی

بودجه در ایران به تدریج وارد قلمروهایی شده که اصالتاً به امر سیاستگذاری مالی مربوط نمی‌شود. برای مثال سیاستگذاری پولی به نحو قابل توجهی تحت تأثیر سیاستهای مالی قرار داشته و تابع آن بوده است. به این معنی که کسری بودجه‌های آشکار و پنهان از طریق بسط پایه پولی تأمین می‌شده و این عامل دلیل عمده تورمی بودن بودجه طی سالهای مختلف بوده است. علاوه بر این سیاستهای اعتباری تحت تأثیر بودجه قرار داشته است؛ یعنی از طریق تبصره‌های تکلیفی اعتبارات سیستم بانکی به مصارف مختلف تخصیص می‌یافته به نحوی که افزایش این نقش سبب شده است که در سالهای اخیر تقریباً تمامی اعتبارات بانکی از طریق بودجه تعیین تکلیف شده و قسمت عمده آن نیز به مصارف بخش عمومی هدایت شده است که این امر علاوه بر ایجاد اختلال در سیستمهای پولی و بانکی درآمدهای بادآورده را نصیب استفاده کنندگان از اعتبارات تبصره‌های بودجه نموده است و اقشار وسیعی از بخش خصوصی و مردم را از دسترسی به منابع اعتباری که از محل پس‌اندازهای آنها فراهم شده محروم ساخته است. (نیل، ۱۳۷۶: ۲۵۱)

۹ - جدایی نظام تهیه از نظام کنترل بودجه و بی‌توجهی به کارآیی هزینه‌ها در مرحله نظارت

هم‌اکنون بودجه توسط سازمان برنامه و بودجه تهیه می‌شود و کنترل و نظارت بر اجرای آن توسط عوامل وزارت امور اقتصادی و دارایی (ذیحسابان) و دیوان محاسبات انجام می‌گیرد. در نظارت مالی تنها به نحوه تطابق نحوه حصول درآمدها و انجام هزینه‌ها با قوانین و مقررات توجه می‌شود و ذیحسابان به عملکرد دستگاههای اجرایی و میزان کارآیی آنان هیچ‌گونه نظارتی ندارند. برای مثال ذیحساب تمام اسناد مالی دستگاه ذی‌ربط را به گونه‌ای واریسی می‌کند تا هیچ پولی خارج از قوانین و

مقررات جاری خرج نشود. اما اگر از امکانات موجود دستگاه استفاده نشود یا با کارآیی اندک از آنها بهره برداری گردد ذیحساب هیچ نقشی در بررسی عدم کارآیی به عهده ندارد. برای مثال اگر یک ریال اضافه به یک کارمند پرداخت شود ذیحساب جلو آن را می‌گیرد؛ اما اگر آن کارمند در دستگاه اجرایی بیکار نشسته و هیچ کاری انجام ندهد با آن هیچ گونه برخوردی صورت نمی‌گیرد. یا اگر یک ریال برای خرید کالا خارج از ضوابط مالی و محاسباتی هزینه شود موضوع به دیوان محاسبات گزارش می‌گردد. اما اگر امکاناتی خریداری شود و سپس خوب نگهداری نشود یا اصولاً اضافه باشد با آن هیچ مخالفتی نمی‌شود. چنانچه عامل کنترل مخارج و دستگاه تهیه کننده بودجه یکی باشند و نظام حسابداری دولت به گونه طراحی گردد که ناظر بر عملیات اجرایی دستگاه برای تحقق وظایف محول شده به آن باشد می‌توان کارآیی دستگاههای دولت را ارتقاء بخشید و منابع مالی دولت را در جهت اجرای عملیات هدایت کرد و از گسترش بی رویه دستگاهها جلوگیری کرد. (یلی، ۱۳۷۶: ۲۵۳)

۱۰ - فقدان نظارت عملیاتی دقیق

منظور از نظارت عملیاتی، طبق قوانین برنامه و بودجه و محاسبات عمومی کشور، ارزشیابی فعالیتها و طرحهای عمرانی از نظر مطابقت عملیات و نتایج حاصله با هدفها و سیاستهای تعیین شده است. در این زمینه یک نظام منسجم و به روشنی مدون شده وجود ندارد و در عمل به علت روشن نبودن ضوابط پیشرفت کار و معیارهای سنجش - به ویژه از نظر پیشرفت فیزیکی - و نیز عدم وجود کارشناسان آگاه و باتجربه، نظارت فوق نتیجه مطلوبی به همراه ندارد.

با وجود این ضعفهای نظارتی فوق مشخص است، عمل تخصیص اعتبار نیز که معمولاً بر مبنای بازدیدهای کارشناسان یا گزارشهای نظارتی قرار دارد، از کارآیی لازم برخوردار نخواهد بود.

۱۱ - منظور نکردن هزینه فرصت از دست رفته عوامل مورد استفاده دستگاههای دولتی

هم اکنون در اغلب دستگاههای دولتی، حجم وسیعی از ابزار، امکانات، ساختمانها، وسائل حمل و نقل و عواملی از این قبیل وجود دارد که جامعه برای تهیه آنها هزینههای سنگینی متحمل شده است. اما معمولاً در برآورد هزینههای مربوط به ارائه خدمات دولتی هزینه فرصت از دست رفته این عوامل مورد توجه قرار نمی‌گیرد و در نتیجه به نظر می‌رسد که هزینه تمام شده خدمات دولتی پایین است. چنانچه برای بررسی عملکرد دستگاههای دولتی هزینه فرصت امکاناتی که در اختیار دارند مورد

توجه قرار گیرد در این صورت ادامه بسیاری از خدمات توجیه اقتصادی نخواهد داشت. (نیلی، ۲۵۲:۱۳۷۶)

۱۲ - تلاش برای مصرف اعتبارات در ماههای پایانی سال

در ماههای پایان هر سال تلاش مدیران سازمانها برای هزینه کردن بودجه‌های تخصیص یافته سیر صعودی می‌یابد! چراکه نخست در صورت عدم جذب بودجه اولاً سال آینده بودجه کمتری برای آن سرفصل هزینه خواهند داشت ثانیاً یکی از معیارهای موفقیت مدیران اجرایی جذب کامل بودجه است! لذا طی ماههای پایان سال بسیاری خریدهای غیر ضروری صرفاً به لحاظ جذب بودجه انجام می‌شود. (مجمعی، ۱۳۷۷)

واژه‌ها و مفاهیم مهم

قلمروهای نامربوط به بودجه	تخصیص اعتبارات جهت بقاء دستگاه
کارآیی هزینه‌ها	ارتباط بودجه سالانه با شرایط اقتصادی
هزینه فرصت از دست رفته	بار مالی فعالیتهای دولت در آینده
نظارت عملیاتی دقیق	ناهماهنگی میان منابع و مصارف بودجه
مصرف اعتبارات در ماههای پایانی سال	هزینه‌های پنهان بودجه
نظام تهیه کننده بودجه	انعطاف پذیری بودجه شرکت‌های دولتی
نظام کنترل کننده بودجه	تقاضای بودجه اضافی

فهرست منابع و مآخذ

منابع فارسی

- ۱- آدمیت، فریدون و هما ناطق، افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار، تهران، انتشارات آگاه، چاپ اول، ۱۳۵۶
- ۲- آیت‌اللهی، علیرضا، اصول برنامه‌ریزی، انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی، چاپ اول، ۱۳۷۴
- ۳- احمدی، محمدعلی، لزوم اعمال بودجه برنامه‌ای در ایران، ۱۳۴۴
- ۴- اخوی، احمد، اقتصاد کلان، پایه‌ای و کاربردی، انتشارات مؤسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی، چاپ دوم، ۱۳۷۴
- ۵- اتحاد، مهرداد، نگاهی به نظام بودجه دولتی ایران، انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی، ۱۳۵۴
- ۶- استونر، جیمز و ادوارد فریمن، مدیریت، ترجمه علی پارسائیان و سید محمد اعرابی، مؤسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی، چاپ اول، ۱۳۷۵ (جلد ۲)
- ۷- اشتورم، رنه، بودجه، ترجمه امان الله اردلان، چاپخانه علمی
- ۸- اقتداری، علیمحمد، منوچهرتهرانی و مهرداد اتحاد، بودجه، انتشارات مؤسسه عالی حسابداری، ۱۳۴۷
- ۹- اقوامی، داود، اصول و کاربرد حسابداری در سازمانهای دولتی و غیرانتفاعی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، چاپ دوم، ۱۳۷۰
- ۱۰- الوانی، سید مهدی، تصمیم‌گیری و تعیین خط‌مشی دولتی، انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) چاپ اول، ۱۳۶۹
- ۱۱- بانک جهانی، نقش دولت در جهان در حال تحول، ترجمه گروه مترجمین، مؤسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی، چاپ اول، ۱۳۷۸
- ۱۲- ایران نژاد پاریزی، مهدی و پرویز ساسان کهر، سازمان و مدیریت از تئوری تا عمل، انتشارات مؤسسه آموزش بانکداری، ۱۳۷۵
- ۱۳- بابایی، حسن، بودجه‌ریزی دولتی در ایران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی، چاپ اول، ۱۳۷۹
- ۱۴- بارفروش، حمید، مدیریت دولتی و استراتژی خصوصی سازی، بانک مرکزی ایران، ماهنامه تازه‌های اقتصاد، شماره ۲۷، فروردین ۱۳۷۳

- ۱۵- بانک جهانی، نقش دولت در جهان در حال تحول، ترجمه گروه مترجمین، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی، چاپ اول، ۱۳۷۸
- ۱۶- بختیاری، پرویز و شاهین شاهنده، اصول و مفاهیم مالی و حسابداری برای مدیران غیرمالی، انتشارات سازمان مدیریت صنعتی، چاپ سوم، ۱۳۷۰
- ۱۷- پژویان، جمشید، مالیه عمومی و تعیین خط مشی دولتها، انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ پنجم، ۱۳۷۵
- ۱۸- پورمقیم، سید جواد، اقتصاد بخش عمومی، تهران، نشر نی، چاپ دوم، ۱۳۷۰
- ۱۹- پیرنیا، حسین، مالیه عمومی مالیاتها و بودجه، انتشارات ابن سینا، چاپ پنجم، ۱۳۴۸
- ۲۰- تقی زاده، محمود، برنامه ریزی اقتصادی - اجتماعی (ویژه جهان سوم)، نشر گستره، چاپ اول، ۱۳۶۹
- ۲۱- توکلی، احمد، بازار-دولت، کامیابی ها و ناکامی ها، تهران انتشارات سمت ۷ چاپ اول، ۱۳۸۰
- ۲۲- جزایری، شمس الدین، اقتصاد اجتماعی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۵
- ۲۳- جزایری، شمس الدین، قوانین مالیه و محاسبات عمومی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲
- ۲۴- جعفری صمیمی، احمد، اقتصاد بخش عمومی (۲)، انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها، چاپ اول، ۱۳۷۱
- ۲۵- حیدری، مسعود، اصول بودجه و نقش آن در اجرای هدفهای جمهوری اسلامی ایران، انتشارات سازمان برنامه و بودجه، دفتر و اقتصادکلان (پلی کپی)
- ۲۶- دادگر کرمانجانی، مالیه عمومی و اقتصاد دولت، مؤسسه فرهنگی هنری بشیر علم و ادب، چاپ اول، ۱۳۷۸
- ۲۷- رحیمی بروجردی، علیرضا، سیاستهای اقتصاد کلان و اصلاحات ساختاری، انتشارات مؤسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی، چاپ اول، ۱۳۷۳
- ۲۸- رزاقی، ابراهیم، اقتصاد ایران، تهران، نشر نی، چاپ دوم، ۱۳۶۸
- ۲۹- زندی حقیقی، منوچهر، مالیه عمومی، بودجه و خزانه، تهران، انتشارات دانشکده علوم اداری و مدیریت بازرگانی
- ۳۰- سازمان برنامه و بودجه، روند شکل گیری و تحول شبکه های اطلاعات اقتصادی - اجتماعی در سازمان برنامه و بودجه و پیشنهاد سیاستهای آینده، فصلنامه برنامه و بودجه، شماره ۱۶ و ۱۷، مرداد و شهریور ۱۳۷۶
- ۳۱- سازمان برنامه و بودجه، قانون بودجه سال ۱۳۷۶ کل کشور

- ۲۲- سازمان برنامه و بودجه، مجموعه مستندات بودجه سال ۱۳۷۳، معاونت امور اقتصادی، دفتر تلفیق و هماهنگی برنامه و بودجه، چاپ اول، ۱۳۷۳
- ۲۳- سازمان مدیریت صنعتی، «اسراف، دیدگاه خرد و کلان» (مقاله)، ماهنامه تدبیر شماره ۶۲ خرداد ۱۳۷۵
- ۲۴- ساموئلسن، پل و ویلیام نوردهاوس، اقتصاد، ترجمه علیرضا نوروزی و محمد ابراهیم جهان دوست، ناشر مترجمان، چاپ اول، ۱۳۷۳
- ۲۵- سمیعی، عبدالمحمد، تحلیلی از بودجه و نقش آن در نظام مالی دولتی، مرکز آموزش مدیریت دولتی، فصلنامه مدیریت دولتی، شماره ۵ تابستان ۱۳۶۸
- ۲۶- سمیعی، عبدالمحمد، حسابداری دولتی در ایران، انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی، چاپ ششم، ۱۳۶۹
- ۲۷- سید اصفهانیان، و عادل آذر، رویکردهای قطعی ریاضی در تنظیم بودجه، دانشکده مدیریت دانشگاه تهران، فصلنامه دانش مدیریت، شماره ۳۱ و ۳۲ زمستان ۷۲ و بهار ۷۵
- ۲۸- شبیری نژاد، علی اکبر، گستره مالی و ساختار بودجه‌ای ایران، الگوی منابع و مصارف، تهران، نشر نی، چاپ اول، ۱۳۷۵
- ۲۹- صالحی، داود، مبانی امور مالی و بودجه (در آموزش و پرورش) تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) چاپ اول، ۱۳۷۲
- ۳۰- صدیق، حسن، مدیریت نوین بودجه، دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۵۲
- ۳۱- صراف، فریدون، بودجه‌ریزی دولتی و نظام بودجه‌ای ایران، انتشارات مؤسسه عالی بازرگانی، چاپ چهارم، ۱۳۵۶
- ۳۲- صفار، محمد جواد، آشنائی با قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی، چاپ سوم، ۱۳۷۱
- ۳۳- عزیزی، غلامرضا، اصول تنظیم و کنترل بودجه دولتی، تهران، انتشارات شهر آشوب، چاپ اول، ۱۳۷۹
- ۳۴- علوی طبری، سید حسین، اصول بودجه دولتی، مبانی امور مالی و تنظیم بودجه در آموزش و پرورش، انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ چهارم، ۱۳۷۲
- ۳۵- فرزيب، علیرضا، بودجه‌ریزی دولتی در ایران، انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی، چاپ دوم، ۱۳۷۵

- ۴۶- فیضی، طاهره، مبانی مدیریت دولتی (جلد دوم)، انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ سوم، ۱۳۷۲
- ۴۷- قاضی، ابوالفضل، بایسته‌های حقوق اساسی، نشر دادگستر، چاپ دوم، ۱۳۷۵
- ۴۸- قاضی، ابوالفضل، حقوق اساسی و نهادهای سیاسی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۰
- ۴۹- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران
- ۵۰- قانون محاسبات عمومی، مصوب ۱۳۶۶
- ۵۱- قدیری اصلی، باقر، کلیات علم اقتصاد، تهران، نشر سپهر، چاپ پنجم، ۱۳۶۶
- ۵۲- کپ، اورین ک.، بوجه‌بندی دولتی، نظری و عملی، ترجمه علیمحمد اقتداری، تهران، مؤسسه علوم اداری، ۱۹۵۶
- ۵۳- متوسلی، محمود، خصوصی سازی یا ترکیب مطلوب دولت و بازار، انتشارات مؤسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی، چاپ اول، ۱۳۷۳
- ۵۴- محب علی، داود، آیا بودجه ضد بهره‌وری است، نشریه پیام مدیریت موفق، شماره ۶
- ۵۵- محتشمی، شاهرخ، مفهوم جدید مالیه عمومی و تحول نقش دولت، مرکز آموزش مدیریت دولتی، فصلنامه مدیریت امروز، دوره هشتم، سال سوم، شماره ۳۰
- ۵۶- محسنی، عباس، بررسی قوانین و مقررات مالی، انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی، چاپ اول، ۱۳۷۱
- ۵۷- محمدبیگی، علی اعظم، بازیگران بودجه: انگیزه‌ها و کاربردها، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، سال یازدهم، شماره اول و دوم، مهر و آبان ۱۳۷۵
- ۵۸- مدنی، داود، بودجه و سازماندهی، فصلنامه مطالعات مدیریت، شماره ۱۳ و ۱۴، بهار و تابستان ۱۳۷۳
- ۵۹- مدنی، داود، مبانی و فراگرد بودجه‌ریزی دولتی، تهران، انتشارات دانش پژوهان فردا، چاپ اول، ۱۳۸۲
- ۶۰- مدنی، سید جلال‌الدین، حقوق اساسی در جمهوری اسلامی ایران، جلد سوم، انتشارات سروش، چاپ دوم، ۱۳۶۸
- ۶۱- مرکز پژوهشهای مجلس شورای اسلامی، نشریه مجلس و پژوهش، شماره‌های ۶ و ۲۲
- ۶۲- معتضد، خسرو، بابک خرمی و جنبش سرخ‌جامگان، انتشارات جهان معاصر، ۱۳۷۲
- ۶۳- مقتدر، هوشنگ، مفاهیم دولت، حکومت، سیاست، مرکز آموزش مدیریت دولتی، فصلنامه مدیریت دولتی شماره ۹، تابستان ۱۳۶۹

- ۶۴- منتظر ظهور، محمود، اقتصاد (خرد و کلان)، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۷
- ۶۵- مهندس، ابوطالب، مالیه عمومی، انتشارات کتابخانه فروردین، چاپ سوم، ۱۳۵۶
- ۶۶- میر حسینی، سید مهدی، آشنایی با تشکیلات دولت جمهوری اسلامی ایران، انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی، سال ۱۳۷۱
- ۶۷- میرزائی اهرنجانی، حسن، اصول تنظیم و روشهای کنترل بودجه، انتشارات دانشکده علوم اداری و مدیریت بازرگانی دانشگاه تهران (پلی کپی)
- ۶۸- نادر پور، محمود، معرفی امکانات و کاربردهای سیستم پیش ساخته برنامه ریزی و کنترل پروژه، سازمان برنامه و بودجه، معاونت فنی، ۱۳۶۵
- ۶۹- نبوی، عزیز، اصول حسابداری دولتی، انتشارات کتابخانه فروردین، چاپ هشتم، ۱۳۷۰
- ۷۰- نیلی، مسعود، اقتصاد ایران، موسسه عالی پژوهش و برنامه ریزی آموزش عالی، چاپ اول، ۱۳۷۶
- ۷۱- وحیدی، حسین، سیاست مالی، اصول سیاست مالی برای رشد اقتصادی ایران، انتشارات مدرسه عالی بازرگانی
- ۷۲- وزارت امور خارجه، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، نهضت مشروطه ایران بر پایه اسناد وزارت خارجه، ۱۳۷۰
- ۷۳- هیوز، آون، مدیریت دولتی نوین، ترجمه سید مهدی الوانی و دیگران، انتشارات مزوارید، چاپ اول،

